

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Факультет психології

ISSN 2520-6265 (print)

ISSN 2520-6273 (online)

УКРАЇНСЬКИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Виходить не менше 2 разів на рік

Заснований у 2016 році

№ 3 (5)

КИЇВ – 2017

*Засновник Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
факультет психології*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія: КВ № 22255-12155Р від 28.07.2016 р.

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології
(Наказ № 374 Міністерства освіти і науки України від 13 березня 2017 р.)

Журнал проіндексовано у міжнародних наукометричних базах:
INDEX COPERNICUS (IC) (з 2017 р.), GOOGLE SCHOLAR (з 2017 р.).

Вид видання: збірник
Статус видання: вітчизняне
Мова видання: українська
Сфера розповсюдження: загальнодержавна

*Рекомендовано до друку Вченою радою факультету психології
(протокол № 2 від 12 вересня 2017 року)*

Головний редактор – Данилюк І. В., д.психол.н., проф.;
Заступник головного редактора – Коваленко А. Б., д.психол.н., проф.;
Редакційна колегія: Васютинський В. О., д.психол.н., проф.;
Альфредас Лаурінавічус, д.філос., проф. (Вільнюс, Литва);
Москалець В. П., д.психол.н., проф.; Фурманов І. О., д.психол.н., проф.
(Мінськ, Білорусь); Швалб Ю. М., д.психол.н., проф.;
Ганс-Дітер Даммерінг, д.філос. (Магдебург, Німеччина);
Міхал Білевич, дійсний доктор психології (Варшава, Польща);
Траверсе Т. М., д.психол.н., доц.; Чуйко О. В., д.психол.н., доц.;
Дубровинський Г. Р., к.психол.н., доц.; Соснюк О. П., к.психол.н., доц.;
Козицька І. В., к.психол.н.; Рогаль Н. І., к.психол.н.;
Романова Ю. В., к.психол.н.

Редакція залишає за собою право вносити корективи щодо обсягу статей.
Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

У 45 **Український психологічний журнал: збірник наукових праць /**
головн. ред. І. В. Данилюк : КНУ імені Тараса Шевченка. –
К., 2017. – № 3 (5). – 196 с.

Наведено результати теоретичних, наукових, прикладних та науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології. Для науковців, викладачів, аспірантів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

Issue deals with the results of theoretical, scientific, empirical and scientific-experimental researches of the actual problems of psychology. Scientists, teachers, graduate students, social workers, psychologists-practitioners and students will be interested in it.

УДК 159.9(477)(062.55)

ББК 88

ISSN 2520-6265 (print)

ISSN 2520-6273 (online)

© КНУ імені Тараса Шевченка, 2017

Збірник надруковано за підтримки БО «Міжнародний благодійний фонд «Розвиток наукової психології «ФРОНЕЗИС»

ЗМІСТ

Афанасьєва Н. Є.

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ НА
ОЗНАКИ ДЕВІАНТНОЇ ТА АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ
ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ ДІЯЛЬНОСТІ 7

Влозв Р. І.

ACTIVATION OF SOCIAL COHESION AS A FACTOR FOR THE
DEVELOPMENT OF YOUTH POLITICAL CULTURE. 17

Вавілова А. С.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ У ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ З
РОЗЛАДАМИ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ 31

Васютинський В. О.

ІМПЛІЦИТНИЙ ЗМІСТ СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО ВІЙНИ
НА ДОНБАСІ 42

Демченко Я. А.

ПРОБЛЕМА ПСИХОКОРЕКЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДЧУЖЕНОСТІ
ТА ДЕЗАДАПТАЦІЇ УЧАСНИКІВ АТО 54

Іванченко О. С.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ПРОВИНИ-РИСИ
ПРАЦІВНИКАМИ ДСНС УКРАЇНИ 64

Йованович М. І.

ПСИХОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА
ЕФЕКТИВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ
ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ 75

Карачинський О. А.

ТЕХНОЛОГІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ
КОМБАТАНТІВ ЗА ДОПОМОГОЮ ДІАЛЕКТИЧНИХ
СТРАТЕГІЙ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ 91

Курьленко Т. С., Bobrovytska A. A.

PECULIARITIES OF VERBAL DESCRIPTION OF PERSONAL
EMOTIONS BY REPRESENTATIVES OF DIFFERENT ETHNO-
CULTURAL COMMUNITIES. 101

Кіраль А. Й.

ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ЦІЛЕСПРЯМОВАНОГО
ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ЗДАТНОСТІ
ПІДЛІТКІВ ДО ПРОТИСТОЯННЯ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ. 113

Коваленко А. Б., Вишнягова Ю. А.

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ,
ЩО ОТРИМАЛИ ПОРАНЕННЯ В ЗОНІ АТО. 124

Козицька І. В.

РОЛЬ САМООЦІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ВИБОРІ КОПІНГ-
СТРАТЕГІЇ В СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЯХ. 135

Максимова Н. Ю.

ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЙНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ СІМ'Ї. 144

Сиротовський Д. М.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ПІДПРИЄМСТВА. 154

Соснюк О. П., Остапенко І. В.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТИПОВИХ ПРОБЛЕМНИХ
СИТУАЦІЙ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ
УПРАВЛІНЦІВ. 165

Траверсе Т. М.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГІПОТЕЗИ РОЗВ'ЯЗКУ
ПОЛІТИЧНОЇ ЗАДАЧІ (ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ). 182

CONTENTS

Afanasyeva N. E.

THE INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL COUNSELING ON THE
DEVIANT AND ADDICTIVE BEHAVIORS OF THE EXTREME
ACTIVITY PROFILE SPECIALISTS 7

Blozva P. I.

ACTIVATION OF SOCIAL COHESION AS A FACTOR FOR THE
DEVELOPMENT OF YOUTH POLITICAL CULTURE..... 17

Vavilova A. S.

PARTICULAR QUALITIES OF PERFECTIONISM IN CHILDREN
AND ADOLESCENTS WITH DISORDERS OF EMOTIONAL
SPHERE 31

Vasiutynskyi V. O.

IMPLICIT CONTENT OF THE UKRAINIANS' ATTITUDES
TOWARDS THE WAR IN DONBAS 42

Demchenko Y. A.

PROBLEM OF PSYCHO-CORRECTION OF SOCIAL
ESTRANGEMENT AND DISADAPTATION OF THE ATO
PARTICIPANTS..... 54

Ivanchenko O. S.

PECULIARITIES OF THE GUILT-TRAIT EXPERIENCING BY THE
EMPLOYEES OF THE STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE .. 64

Iovanovych M. I.

PSYCHOLOGICAL COMPETENCE AS A DETERMINANT OF THE
EFFECTIVE PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE OFFICERS OF
THE STATE CUSTOMS SERVICE OF UKRAINE..... 75

Karachynskyi O. A.

PSYCHOLOGICAL COUNSELING OF COMBATANTS USING
THE DIALECTIC STRATEGIES OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE .. 91

Kyrylenko T. S., Bobrovytska A. A.

PECULIARITIES OF VERBAL DESCRIPTION OF PERSONAL
EMOTIONS BY REPRESENTATIVES OF DIFFERENT ETHNO-
CULTURAL COMMUNITIES..... 101

Kiraly A. Yo.

PRINCIPLES OF CONSTRUCTION OF A PURPOSEFUL
PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON THE TEENS' ABILITY
DEVELOPMENT TO CONFRONT THE CRIMINALIZATION. 113

Kovalenko A. B., Vyshniahova Y. A.

PSYCHOLOGICAL WELFARE OF THE MILITARIES WHO WERE
INJURED IN THE ATO ZONE 124

Kozytska I. V.

THE ROLE OF PERSONAL SELF-ESTEEM IN THE CHOICE OF
COPING STRATEGIES IN STRESSIVE SITUATIONS. 135

Maksymova N. Iu.

PSYCHOLOGICAL COMPOSITION OF THE FAMILY
RESOCIALIZATION POTENTIAL. 144

Syrotovsky D. M.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ORGANIZATIONAL
CULTURE TRANSFORMATION IN THE ENTERPRISE. 154

Sosniuk O. P., Ostapenko I. V.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF TYPICAL PROBLEM
SITUATIONS IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL INTERACTION
OF MANAGERS 165

Traverse T. M.

THE FEATURES OF THE HYPOTHESIS FORMATION FOR
SOLVING POLITICAL TASK (GENERAL PROVISIONS). 182

УДК 159.9.001

Афанасьєва Н. Є.,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
діяльності в особливих умовах,
Національний університет
цивільного захисту України
E-mail: Afanaseva_Natali@ukr.net

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ НА ОЗНАКИ ДЕВІАНТНОЇ ТА АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті представлено аналіз особливостей впливу психологічного консультування на деякі ознаки девіантної та адиктивної поведінки фахівців екстремального профілю діяльності. Одним зі способів психологічної допомоги особам з означеними проблемами є консультування, що має специфічні особливості, до яких належать: нетривалість, результативність, формування мотивації на отримання допомоги, рефлексивність процесу, використання спеціальної психотехнології. Результатом психологічного консультування, зокрема, є зниження проявів девіантної та адиктивної поведінки у фахівців екстремального профілю діяльності, оптимізація відношення особистості до самої себе, суб'єктам професійної діяльності та самої діяльності в цілому.

Ключові слова: психологічне консультування, фахівці екстремального профілю діяльності, девіантна поведінка, адиктивна поведінка.

The article represents the analysis of the influence of psychological counseling on certain signs of deviant and addictive behavior of specialists of the extreme activity profile. Psychological counseling of the specialists with signs of deviant and/or addictive behavior is aimed at increasing emotional stability, increasing (reconsidering, developing, changing) professional motivation, searching for the new meanings of professional activity, increasing its value for an individual. The result of psychological counseling, in particular, is reduction of deviant and addictive behavior among specialists of the extreme activity profile, optimization of the individual relationship to himself/herself, to the subjects of professional activity and to the activity itself.

Key words: psychological counseling, specialists of the extreme activity profile, deviant behavior, addictive behavior.

Постановка проблеми. Однією з проблем професіонального розвитку фахівців екстремального профілю діяльності є формування девіантної та адиктивної поведінки. Ми розглядаємо їх як різновид неадаптивних реакцій на професійний стрес. Професії екстремального профілю пов'язані з дією найсильніших стресогенних чинників. Невизначеність обстановки, яка складається, постійне очікування небезпеки, необхідність безперервного логічного та психологічного аналізу мінливої обстановки, напруження уваги, зіткнення з людським горем надають потужного і неоднозначного впливу на психіку людини, вимагають мобілізації всіх її фізичних і психічних можливостей для ефективного вирішення поставлених завдань. Тому психологічне консультування є важливим чинником збереження професійного здоров'я та професійного довголіття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасних психологічних дослідженнях багато уваги приділяється аналізу змін у психіці фахівців під впливом екстремальних чинників (В. І. Медведєв, В. А. Бодров, В. Л. Маришук, В. І. М'ясников, В. І. Лебедєв, В. В. Лапа та ін.), деструктивні зміни особистості в процесі виконання діяльності (Е. Ф. Зеєр), суперечливі (амбівалентні) тенденції, що впливають на становлення професіонала (А. К. Маркова); теорії та практиці надання психологічної допомоги (О. Ф. Бондаренко, В. П. Москалець, Н. В. Оніщенко, Н. В. Чепелева, Т. С. Яценко та ін.).

Специфіка службової діяльності в особливих умовах містить у собі постійний підвищений чинник ризику, напружене виконання завдань в умовах недостатньої, невизначеної інформації, дефіциту часу, високої відповідальності за результати праці. Це може призводити до виникнення різних порушень, до найбільш поширених з яких відносяться девіантна та адиктивна поведінки.

Девіантну поведінку людини можна позначити як систему вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятним у суспільстві нормам і виявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушення процесу самоактуалізації або у вигляді ухилення від морального і естетичного контролю за власною поведінкою.

Адиктивна поведінка – це одна з форм девіантної поведінки з формуванням прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою вживання деяких речовин або постійною фіксацією уваги на певних видах діяльності, що спрямована на розвиток і підтримку інтенсивних емоцій [3].

Виділення невіршених раніше частин проблеми. У сучасній практичній психології дотепер нерозробленими залишалися питання здійснення, зокрема, психологічного консультування фахівців екстремального профілю діяльності, що мають утруднення, пов'язані з ознаками

девіантної поведінки та її різновидів. Для вирішення цього питання було розроблено психотехнологію консультування, основу якої склали інтегративний та феноменологічний підходи.

Мета статті – визначити особливості впливу психологічного консультування фахівців екстремального профілю діяльності на ознаки девіантної та адиктивної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Аналіз професійної діяльності, професійно-важливих якостей особистості, травматичного досвіду тощо дозволив нам визначити специфіку консультування фахівців екстремального профілю діяльності. Це, зокрема, ускладнений процес встановлення консультативного контакту та складання контракту, опір процесу консультування загалом, низька рефлексивність, особливості запитів і мотивів звернення за допомогою, гендерний аспект, низька готовність до прийняття інтерпретацій, амбівалентність почуттів і/або алекситимія тощо. Все це висуває особливі вимоги, як до процесу консультування, так і до особистості консультанта.

Специфіка консультування фахівців екстремального профілю діяльності вимагає розробки спеціального підходу, що враховує наступні аспекти:

- короткостроковість;
- допомога повинна мати результат «тут і зараз» – вже на момент її надання;
- відсутність мотивації клієнта на отримання психологічної допомоги (як правило);
- особливість контексту психологічної роботи.

Для здійснення консультування даної категорії клієнтів необхідно знаходити:

- актуальні (найбільш значущі зараз) проблеми для даного клієнта;
- психологічні аспекти, на які можна вплинути безпосередньо і відносно швидко;
- психологічні підходи і методи для найбільш ефективної роботи в даних умовах.

Головним організуючим принципом консультанта є впевненість у тому, що клієнт здатен вирішити свою проблему, і що для запуску цього процесу досить нетривалого контакту з психологом-консультантом.

Психотехнічні прийоми консультування спрямовані, у тому числі, на спільний з клієнтом пошук і доведення до високого ступеня усвідомлення останнім всіх його думок, асоціацій, емоцій, переживань, тілесних відчуттів, рухових реакцій – всього того, що відображено в суб'єктивному досвіді людини у зв'язку з конкретною подією її жит-

тя. Клієнт певним чином групує події свого життя, переоцінює їх та приймає власні рішення.

Консультування організовується в парадигмі визначення основних цілей і планованих результатів. Вже на першому етапі важливо прояснити, чи можливо в процесі консультування досягти вирішення актуальної проблеми або метою роботи з психологом є побудова плану чи апробування деяких способів реконструкції реальності клієнта.

Важливим проблемним питанням для даної категорії клієнтів є анонімність і конфіденційність. Консультант повинен роз'яснити, що конфіденційність, нерозголошення або обов'язок мовчання консультанта по відношенню до третіх осіб є найважливішим принципом роботи консультанта. Консультант не має права поширювати відомості про клієнта (записи консультанта, індивідуальні картки клієнтів), які зберігаються в недоступних для сторонніх осіб місцях. Якщо консультант зміг переконати клієнта, що він гарантує йому повну конфіденційність, можна розраховувати на встановлення стосунків довіри, хоча б частково.

Про те, що такі стосунки встановлено, можна судити з того, наскільки клієнт і консультант готові до саморозкриття, можуть обговорювати труднощі в процесі консультування в цілому. Якщо клієнт готовий реально включитися в процес, прагне працювати, є відкритим, говорить, що психолог правильно розуміє його почуття, можна переходити до основного етапу роботи.

Психологічне консультування фахівців, що мають ознаки девіантної та/або адиктивної поведінки, спрямоване на підвищення емоційної стійкості, підвищення (перегляд, переробка, зміна) професійної мотивації, пошук нових сенсів професійної діяльності, підвищення її цінності для особистості. Істотну роль у консультуванні цих фахівців грає формування здатності усвідомити та відрефлексувати ситуацію, що виникла, себе і свою роль в ній, а також змінити ставлення до подій.

Генеральною лінією психологічного консультування в даному випадку є:

1. Визначення короткострокових і довгострокових цілей, що підвищує внутрішню мотивацію працівника.
2. Розвиток навичок планування оптимального чергування праці і відпочинку, освоєння прийомів тайм-менеджменту.
3. Оволодіння вміннями та навичками саморегуляції.
4. Усвідомлення необхідності професійного розвитку і самовдосконалення. Складання реального плану заходів, що сприяють професійному зростанню, контроль за його виконанням.
5. Уникнення конкуренції.

6. Розвиток навичок емоційного спілкування з колегами, професійна взаємна підтримка.

Крім того, вкрай важливим нам видається навчання клієнта навичкам саморегуляції у процесі психологічного консультування, яке здійснюється різними способами з орієнтацією на пріоритетність надання клієнтові інформації про способи і методи психологічного захисту і компенсації, сано- і патогенетичні патерни мислення, прогнозування закономірностей розвитку, етапи та наслідки міжособистісних і внутрішньоособистісних конфліктів. Індивід у процесі консультування навчається навичкам рефлексивного стилю мислення, адаптивним формам реагування.

Структура системи саморегуляції пов'язана з формуванням деяких умінь, серед яких:

1. Структурно-особистісні вміння: встановлення цілей, моделювання умов, програмування дій, оцінка результатів, корекція результатів і дій, еритичність у вчинках.

2. Особистісно-стильові особливості саморегуляції: усвідомленість, ініціативність, відповідальність, автономність.

3. Динамічні характеристики саморегуляції: пластичність, впевненість, обережність, практичність, стійкість регуляції.

Методи психологічної саморегуляції – це комплекс методів і навчальних програм, спрямованих на формування адекватних внутрішніх засобів діяльності людини щодо управління власним станом. Методи психологічної саморегуляції орієнтовані на навчання людини спеціальним прийомом довільної зміни власного стану, які в подальшому можуть використовуватися нею самостійно. До числа основних груп методів психологічної саморегуляції відносяться: техніки нервово-м'язової релаксації, аутогенне тренування, ідеомоторне тренування, прийоми сенсорного репродукування образів, методи зміни стану свідомості, самогіпноз. Додатковими прийомами, що сприяють більш ефективному оволодінню методами психологічних саморегуляцій, є: сугестія (навіювання), світломузичні впливи, різні види спеціалізованої гімнастики (дихальної, загальнозміцнюючої).

Навчання методам психологічної саморегуляції успішно здійснюється в рамках спеціально організованих циклів занять. Форма організації занять з навчання цим методам може істотно варіювати в трьох основних напрямках: індивідуальні самостійні заняття за допомогою спеціальної методичної літератури, групові або індивідуальні заняття під безпосереднім керівництвом психолога (гетеротренінг), групові заняття з використанням аудіовізуальних засобів.

Більш докладно про психотехнології консультування представників екстремальних професій викладено в наших попередніх публікаціях [1; 2].

Дослідження ролі психологічного консультування в зниженні проявів девіантної та адиктивної поведінки проводилося з фахівцями екстремального напрямку (фахівці пожежно-рятувальних підрозділів, інспектори патрульної поліції та прикордонного загону), стаж роботи яких становив не менше 10 років і які мали явні ознаки вигорання. Кількість досліджуваних – 98 осіб.

Дослідження динаміки схильності означених фахівців до девіантної поведінки після психологічного консультування здійснювалося за допомогою методики «Визначення схильності до девіантної поведінки» О. М. Орел. Результати відображено в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники схильності клієнтів до поведінки, що відхиляється від норм, до та після психологічного консультування (Т-бали)

Шкали	До ПК (n=98)	Після ПК (n=98)	t	p
Соціальна бажаність	52,3	49,8	0,75	-
Схильність до подолання норм і правил	48,6	55,4	2,04	0,05
Схильність до адиктивної поведінки	64,3	58,2	1,83	-
Схильність до саморуйнуючої поведінки та такої, коли завдається шкода самому собі	55,9	47,6	2,49	0,01
Схильність до агресії та насильства	63,5	51,4	3,63	0,001
Вольовий контроль емоційних реакцій	42,7	53,9	3,36	0,01
Схильність до делінквентної поведінки	44,2	40,6	1,08	-

Отримано значущі відмінності між показниками схильності фахівців екстремального профілю до девіантної поведінки до та після психологічного консультування за наступними шкалами: схильність до подолання норм і правил ($p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента), схильність до саморуйнівної поведінки та такої, коли завдається шкода самому собі ($p \leq 0,01$), схильність до агресії та насильства ($p \leq 0,001$), вольовий контроль емоційних реакцій ($p \leq 0,01$). Тобто проведена психологічна робота істотно знизила у досліджуваних конформістські установки, некритичне слідування встановленим нормам і правилам, орієнтацію

на думку авторитетних осіб за рахунок корекції ірраціональних когніцій і підвищення впевненості в собі. Також зменшилася схильність до невиправданого ризику, потреби в гострих відчуттях, аутоагресії за рахунок усвідомлення цінності власного життя, зниження соматизації тривоги і відчуття провини. Значно зменшилася агресивна спрямованість досліджуваних у взаєминах з іншими людьми, схильність вирішувати проблеми насильницькими методами, використовувати приниження партнера для підвищення власної самооцінки і статусу за рахунок опрацювання проблем щодо самооцінки, а також опанування навичок конструктивного міжособистісного спілкування. Істотно послабився жорсткий вольовий контроль поведінкових емоційних реакцій, чуттєвих потягів, пов'язаний зі специфікою психології фахівців даної категорії, які використовують стереотип про неприпустимість прояву емоцій, як позитивних, так і негативних, оскільки це руйнує «світлий образ» непохитності і незламності професіонала. Ослаблення вольового контролю відбулося завдяки опануванню навиком рефлексивного відреагування переживань, у першу чергу – травматичних, що дозволило клієнтам проявляти свої емоції у поведінці більш автентично та безпосередньо.

Результати дослідження динаміки рівня схильності фахівців екстремальної спрямованості до адиктивної поведінки до та після психологічного консультування за допомогою «Методики діагностики схильності до різних залежностей» Г. Лозової наведені в таблиці 2 на с. 14.

Значущих відмінностей між показниками схильності до різних залежностей у досліджуваних до та після психологічного консультування виявлено не було. Однак такий результат є цілком очікуваним, адже робота з адиктивною або передадиктивною поведінкою вимагає тривалої та глибокої психотерапевтичної інтервенції, здійснити яку в рамках психоконсультативних сесій не видається можливим, і власне про саме таке завдання не йдеться. Але хотілося б відзначити, що необхідність у такій роботі є, оскільки результати дослідження вказують на високі показники, тобто фактично сформовану адикцію, за шкалами: комп'ютерна залежність ($22,6 \pm 7,6$ бала до ПК і $19,1 \pm 6,5$ – після); ігрова залежність ($20,5 \pm 6,9$ бала до ПК і $17,3 \pm 5,9$ – після); тютюнова залежність ($15,7 \pm 5,3$ бала до ПК і $15,5 \pm 5,2$ – після); алкогольна залежність ($14,3 \pm 4,9$ бала до ПК і $13,6 \pm 4,6$ – після). У ході консультативних сесій, безумовно, порушувалися проблеми залежної поведінки, використовувалися прийоми і психотехнології, спрямовані на усвідомлення тих психологічних «бонусів», які приносять адиктивні реалізації, моделювалися ситуації отримання подібних «бонусів» іншими «здоровими» способами, освоювалися прийоми саморегуляції

Таблиця 2

Показники схильності до різних видів залежності клієнтів до та після психологічного консультування (бали)

Шкали	До ПК (n=98)	Після ПК (n=98)	T	p
Алкогольна залежність	14,3±4,9	13,6±4,6	0,37	-
Телевізійна залежність	6,2±2,2	6,1±2,1	0,05	-
Любовна залежність	9,5±3,2	8,4±2,9	0,58	-
Ігрова залежність	20,5±6,9	17,3±5,9	1,68	-
Сексуальна залежність	9,5±3,3	8,8±3,1	0,37	-
Харчова залежність	11,6±3,9	10,3±3,5	0,68	-
Релігійна залежність	1,7±0,7	1,7±0,7	0	-
Робоча залежність	9,4±3,2	10,1±3,4	0,37	-
Лікарська залежність	4,6±1,6	5,2±1,8	0,32	-
Комп'ютерна залежність	22,6±7,6	19,1±6,5	1,84	-
Тютюнова залежність	15,7±5,3	15,5±5,2	0,11	-
Залежність від здорового способу життя	10,3±3,5	10,7±3,6	0,21	-
Наркотична залежність	2,1±0,8	2,1±0,8	0	-
Загальна схильність до залежностей	11,7±4,0	10,4±3,5	0,68	-

тощо. Однак, для подолання залежної поведінки потрібно більше часу, зусиль і мотивації з боку клієнта.

Висновки. Психологічне консультування фахівців екстремального профілю діяльності, зокрема, сприяє зниженню проявів девіантної та адиктивної поведінки завдяки тому, що психолог-консультант коригуючи, навчаючи клієнтів способам управління власним емоційним станом; переробці та переосмисленню внутрішніх конфліктів; зменшенню ірраціональних когніцій, сприяє зменшенню негативних впливів на психіку психотравмуючих обставин, інтенсивності негативних переживань, наслідком чого стає оптимізація ставлення особистості до самої себе, суб'єктам професійної діяльності та самої діяльності в цілому, наслідком чого стає зниження деструктивності поведінки фахівця. Психологічне консультування в цілому сприяє поліпшенню загального емоційного стану, працездатності, налагодженню нових контактів і підвищує стійкість особистості клієнта до професійних стресів.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні психотехнології консультування фахівців екстремального профілю, які мають проблеми професійного розвитку на різних етапах професіогенезу.

Список використаних джерел

1. Афанасьєва Н. Є. Психотехнологія консультування пожежних-рятувальників / Н. Є. Афанасьєва // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2015. – Вип. 18. – С. 21–28.
2. Афанасьєва Н. Є. Організація психологічного консультування фахівців екстремального профілю діяльності / Н. Є. Афанасьєва // Проблеми сучасної психології. – 2014. – № 1 (5). – С. 24–30.
3. Короленко Ц. П. Семь путей к катастрофе / Ц. П. Короленко, Т. А. Донских. – Новосибирск: Наука, 1990. – 224 с.

References transliterated

1. Afanas'jeva N. Je. Psyhotehnologija konsul'tuvannja pozhezhnyh-rjatuval'nykiv / N. Je. Afanas'jeva // Problemy ekstremal'noi' ta kryzovoi' psihologii'. – 2015. – Vyp. 18. – S. 21–28.
2. Afanas'jeva N. Je. Organizacija psihologichnogo konsul'tuvannja fahivciv ekstremal'nogo profilju dijtal'nosti / N. Je. Afanas'jeva // Problemy suchasnoi' psihologii'. – 2014. – № 1 (5). – S. 24–30.
3. Korolenko C. P. Sem' putej k katastrofe / C. P. Korolenko, T. A. Donskih. – Novosibirsk: Nauka, 1990. – 224 s.

A b s t r a c t

Afanasyeva N. E.,
PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor (docent)

THE INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL COUNSELING ON THE DEVIANT AND ADDICTIVE BEHAVIORS OF THE EXTREME ACTIVITY PROFILE SPECIALISTS

The article represents the analysis of the influence of psychological counseling on certain signs of deviant and addictive behavior of the specialists of extreme activity profile. The long-term stress or acute stress caused by professional activity leads to various negative effects on a person. Quite common of them are deviant and addictive behaviors, which are considered as non-adaptive reactions to stress and trauma. These types of behavior lead to the destruction of the personality, its physical and mental health, disable a person to perform professional duties effectively. One of the ways of psychological help to the persons with identified problems is counseling with specific features, which include short-term period, effectiveness, motivation to receive assistance, reflexivity of the process, and use of special psycho-technology.

Psychological counseling of the specialists with the signs of deviant and/or addictive behavior is aimed at increasing emotional stability, increasing (reconsidering, developing, changing) professional motivation, searching for the new meanings of professional activity, increasing its value for the individual. The formation of the ability to recognize and reflect the situation that has arisen and its role in changing attitudes towards what is happening takes an essential part in the counseling of these specialists.

The result of psychological counseling, in particular, is the reduction of the deviant and addictive behavior among specialists of the extreme activity profile, the optimization of the individual's relationship to himself/herself, to the subjects of professional activity and to the activity itself.

Отримано – 7 серпня 2017

Рецензовано – 14 серпня 2017

Прийнято – 21 серпня 2017

Received – August 7, 2017

Revision – August 14, 2017

Accepted – August 21, 2017

УДК 316.454.54

Blozva P. I.,
Postgraduate student,
Institute of Social and Political Psychology
of The National Academy of Pedagogical
Sciences of Ukraine
E-mail: pavlobloz@gmail.com

ACTIVATION OF SOCIAL COHESION AS A FACTOR FOR THE DEVELOPMENT OF YOUTH POLITICAL CULTURE

В статті розглянуто особливості становлення політичної культури молоді під впливом активізації соціальної згуртованості. Виявлено, що такий процес на індивідуальному рівні веде до підвищення політичної культури загалом, що зумовлене концентрацією ресурсів окремої особистості задля готовності до кооперації, а на груповому – спостерігається поглиблення уявлень про політику та корекції мотивів до участі в політичній взаємодії, проте проявляється спрощення ціннісних орієнтацій особистості та відсутність значимого впливу на політичну поведінку особистості.

Ключові слова: політична культура, соціальна згуртованість, уявлення про політику, політичні цінності, мотиви участі в політиці, політична поведінка.

In this article we describe the investigation the formation for the youth political culture under the influence of the social cohesion activation. We founded that such a process at the individual level leads to an increase in political culture in general, which is due to the concentration of resources of the individual in order to prepare for cooperation, while on the group there is a deepening of personality perception about politics and correction of motives to participate in political interaction, however, we observed the simplification of personality values orientations and lack of significant influence on the political behavior of the individual.

Key words: political culture, social cohesion, political ideas, political values, motives for political participation, political behavior.

Relevance. The studying of psychological peculiarities of grouping people around certain political ideas occupies a prominent place in political and psychological discourse. Such attention is explained by the importance

of understanding the cooperation factors of people in the political environment, the process of such an association and an ability of the combined team to influence the course of a political process in a society. However, the study of the process of cohesiveness in the political environment is often limited to the study of different parts of the individual political interaction. Therefore, in our opinion, it is necessary to concentrate efforts on the study of a phenomenon that combines the idea of a young person about politics, its values, motives for inclusion in the political life of society and the manifestation of such political activity. The combination of these characteristics is described by the term «Political Culture».

This article is an overview of some of the results of the studying of Social Capital as a psychological resource for the formation of a youth Political Culture. (Social cohesion is defined by us as one of the components of Social Capital) [1].

The purpose of this article is to reveal changes in the manifestation of the structural components of the youth Political Culture under the influence of the activation of social cohesion.

Analysis of the previous publications. One of the first interpretations of the concept of «Political Culture» was given by I. G. Gerder, which by this term indicated the level of maturity of culture [2]. In the Ukrainian political science at the beginning of the twentieth century, this term V. K. Lypynskiy described as a certain level of desire and ability of the population to use in political activity knowledge about politics and previous experience of social activity [3].

G. Almond and S. Verba are engaged in the systematic study of Political Culture. The result of their concept was the mutual work «Culture of Citizenship», in which authors made attempt to compare the study of Political Culture in a number of Western Europe countries. Researchers pointed out that the complex and simultaneously dynamic system of balanced political and cultural orientations is formed in a democratic society [10]. Modern democracy is a complex network of institutes with diverse channels of representation and centers of decision-making power. For these reasons, it should be considered not as a «mode», but as a set of «private regimes», each of which is formed around a particular social group [5].

G. Almond's work is echoed by the theory of democratic stability of H. Eckstein, in which there is the view that for a normal existence of a democratic political system a mixture of open contradictions or «balanced inequality» is required. The researcher writes that Political Culture is a continuation of other examples of social relationships, which are characterized by the general level of «civic engagement» in public life [14].

We can assume that Political Culture as a complex psychological system consists of certain structural components that form the views of the individual on the political environment and the behavior in it.

One of these components is political competence. They are interpreted as the ability of people to analyze and assess political situations through their own political experience and considerations in order to formulate political views. Also, political knowledge is interpreted as a range of actual information about a policy that is stored in long-term memory [12].

Another component of Political Culture is political values. R. Inglehart points out the relationship between the existence of certain values orientations of the society and its democratic development: citizens of high-living states, interpersonal trust, and tolerance are more inclined to accept and support democratic institutions than countries with a low level of these indicators. The author also emphasizes that the development of democracy is not directly dependent on economic growth since the interaction is carried out indirectly, but through the social structure and Political Culture [17].

Characterizing the motives for participation in political organizations, P. Clark and J. Wilson, indicate that this is the result for influencing of three types of motives: material (including material benefits that have monetary value that can be translated into value or perceived as rewards); solidarity (awards deriving from the act of participation that create the opportunity for communication to gain social prestige, to show a sense of social identity, for example, party spirit); purposeful (participation in the fulfillment of the goals, which will not bring personal benefits, but they play an important role in society) [13].

Political behavior is characterized as the formation of abilities, solving problems concerning the protection of private and public interests; the ability to assess the political situation and assess the impact of individual's actions in the political environment; the ability to purposefully influence the political environment [22]. It is also necessary to note the beginning of an active study of such aspects of participation as the political behavior of certain social groups of youth, the nature, form, mechanism, and effectiveness of socio-political participation of young people at various socio-political levels [11].

As for the study of social cohesion, we need to say about two points of view on the interpretation of the concept: by emphasizing the attitude of citizens towards membership in a group and by fixing joint activities within the group. Initially, the emphasis was placed on the duration of the person's membership in the social group [20].

The authors of another study identified cohesiveness as a resource that holds people in the groups in which they are. Cohesion is also seen as a

resultant force that acts on members of the group to remain its members. Thus, the view of cohesion as an attraction of membership in a group for its participants remains the most widespread interpretation [19]. There is also a different view that considers social cohesion as a causative system that determines the mood and behavior of people [15].

The researchers acknowledged that the focus on individual group decisions about membership in the social groups should be expanded to include their attitude to this phenomenon. In this approach, «membership in a group» is a relative «object», to which each member of the group is treated positively or negatively. In addition, views on social cohesion should be based on the development of the positions fixation and behavior of community members. So N. Gross and V. Martin argued that the definition of cohesion should be based on the attitude of people to how attractive the group to be to them personally because such an attitude is the most important reason for decision-making on membership in a group [16].

N. Friedkin points out that interpersonal grouping not only helps to produce homogeneous, coordinated positions and behavior of members, but also helps to resolve daily small and large divergences, that arise in social groups. Continuing this opinion, the author points out that interpersonal interaction based on good coherence between people is unlikely leads to a negative consensus. Such a negative consensus is unlikely in the presence of positive interpersonal affection, as they are the result of rewarding interactions and in turn, such awards support a positive attitude towards the community. Summing up N. Friedkin points out that if all rewarding interactions are discontinued, positive interpersonal relations between the members of the group should be weakened and there will be a negative consensus on membership in the group [15].

However, science is also known for the phenomenon of group thinking, discovered by I. Janis: groups with unchanged composition after a while adopt very unprofessional decisions because the desire for unanimity becomes more important than the realistic assessment of possible options for action [21].

These views on the processes occurring in the group in the political and psychological discourse generate importantly, in our opinion, questions: how will the formation of a political decision in the this groups take place and where the boundary between effective group work and the desire of the individual to associate with a team in losing of personal conviction, how interpersonal processes in a group can affect the political views of the individual.

Presenting main material. From the foregoing, it can be concluded that for the effective and productive existence of a society, it must be dominated by a certain type of Political Culture that can be characterized as democratic, in which the main source of power is the cohesive community that

is part of this society. It follows that the Political Culture of the society is a set of Political Cultures of each participant of this community. Thus, we concentrate on studying the manifestation of psychological features that directly affect the formation of Political Culture.

In our study, we use such definition of Political Culture – a system of psychological attitudes that form the interaction of the individual with the political environment. Thus, in the concept of «Political Culture» one can distinguish the following psychological components:

- personality representation about politics;
- political values of the individual;
- motives of the personality to participate in the political interaction;
- the political behavior of the individual.

Social cohesion is interpreted by us as the unifying resources of the individual within the group or the community as a whole and due to them methods of interpersonal and intergroup cooperation.

We consider the activation of social cohesion as a process of concentration with the help of specific cognitive, moral and volitional efforts of the individual's psychological resources in order to achieve specific goals. In an individualized version, activation is aimed at the concentration of resources of the individual in the group, and in the group variant – on the concentration of general group opportunities.

The empirical study was based on an experimental plan with preliminary and final testing of the control and experimental group and consisted of four stages: preliminary testing, activation of social interaction, a situation of manifestation of Political Culture, final testing. The procedure for carrying out the experiment is shown in Fig. 1.

Stage 1: Preliminary testing. The survey was provided with a questionnaire of 37 statements, which are aimed at studying the level of manifestation of components of Political Culture. An instruction which was given to the participants where they were asked to express their consent or disagreement with the allegations based on the following scheme: 4 – I fully support this statement; 3 – rather agree with the statement; 2 – rather do not agree with the statement; 1 – completely disagrees with the statement. By using a correlation analysis a battery of techniques for the study of Political Culture was formed in the previous stages of our investigation. After that, a dispersion analysis was conducted to describe a process for the formation of a youth Political Culture based on the influence of social capital. Based on the results of this survey, we selected scales that most clearly reflect the manifestation of each of the structural components of youth Political Culture. The questionnaire was formed by using statements from these techniques:

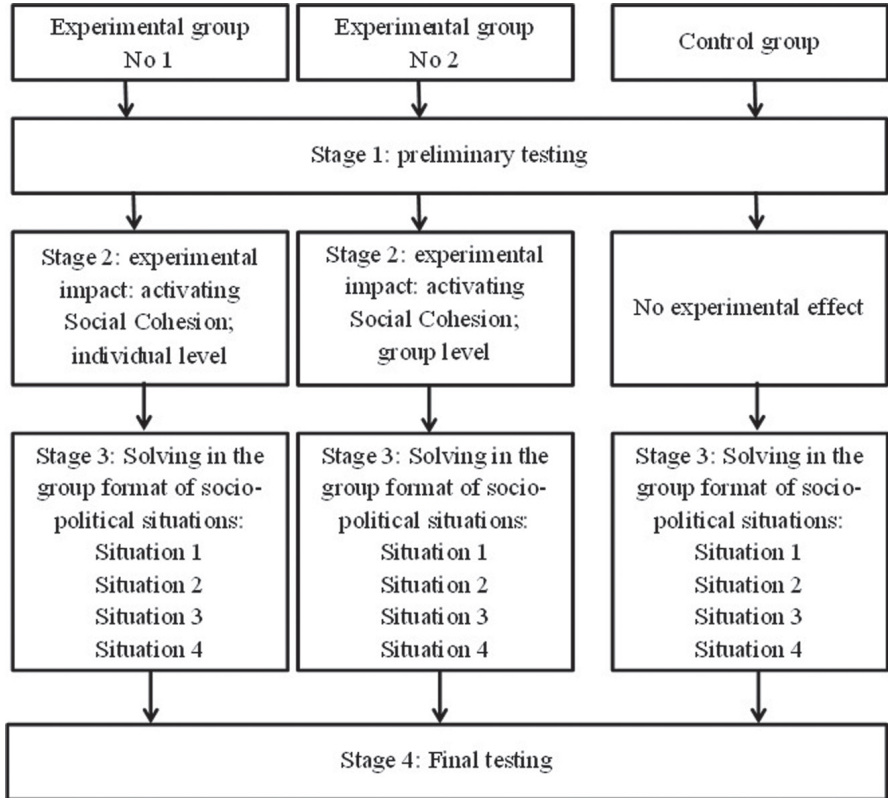

Fig. 1. Scheme of conducting an experiment on the study of the formation of structural components of the Political Culture of youth under the influence of activating social interaction

- by using the scale «Democracy» from the «ISSP Citizenship II» questionnaire [18] we investigated the structural component of Political Culture «personality representation about politics»;
- the «individualism» scale from the module for the study of the values by G. Hofstede [8] we used for investigation the structural component of Political Culture «political values of the individual»;
- «life support» scale from the technique for diagnosing the motivational structure of the personality by V. E. Milman [4] we used for investigation the structural component of Political Culture «motives of the personality to participate in the political interaction»;
- the scale of «self-assertion power» of the questionnaire of the mechanisms of political and ideological self-determination (OMPIS by Ukr.) by

G. V. Tsyganenko [9] we used for investigation the structural component of Political Culture «motives of the personality to participate in the political interaction»;

➤ the scale of «setting on political activity» from the technique of political ideas by G. Bieberbraur [7] we used for investigation the structural component of Political Culture «the political behavior of the individual».

A total of 20 questions were selected that reflect the level of formation of structural components of youth Political Culture. The remaining 17 questions were statements from other scales of these techniques, which did not show statistical significance in the previous stages of the study. In the questionnaire, such questions should have veiled those items that we used to get results. The questions were mixed randomly.

We preliminary checked the reliability of the questionnaire. The survey was conducted at the National University of Life and Environmental Sciences and Ternopil Ivan Puluj National Technical University. The sample consisted of university students, the average age of the subjects – 19,74 SD – 1,27. Gender: male – 18, female – 28. The α Krombach index was 0,747, which can be considered as a good result of the reliability of the questionnaire.

Stage 2: Activation of social cohesion. In our study the experimental groups were two: in the first, an activation of social cohesion had the individual level, in another – on the group level. Participants conducted an exercise to improve reflection, which was based on the elaboration of past social situations in which the subject participated. The participants from the control group didn't have any exercise.

Stage 3: The situation of Political Culture manifestation. The next stage of the experiment was the solving by participants from experimental and control groups of four imaginary socio-political conflicts. They concerned acute socio-political issues (reduction of scholarships, interaction with foreign students, views on the revision of historical events, attitude towards corruption politicians). All groups received the following instruction: «You have received four hypothetical situations that occur in your student environment. Please state how your group will work in these situations». The discussion was conducted in the form of a collective discussion among the members of the group. Participants were not limited in time to formulating a strategy of action. The end of the discussion was the moment when the surveyed themselves signaled that they had reached a consensus and formed a strategy acceptable to all members of the group.

Stage 4: Final testing. The questionnaire was created in the same procedure as the questionnaire in stage 1 test and consisted of the same 20 ques-

tions that we monitored the level of manifestation of the structural components of Political Culture and 16 extracurricular questions. Statements in the questionnaire were mixed randomly.

The preliminary checking of the questionnaire reliability was carried out on the same sample as the questionnaire from preliminary testing. The α Krombach index is 0,753, which is a good measure of the reliability of the questionnaire.

To compare the results of the preliminary and final tests, we used the Wilcoxon signed-rank test. The analysis was carried out in the statistical package SPSS 21.

The control group consisted of 62 people, including 4 male and 58 female. The average age of participants is 18,1 SD – 0,298. The results in this group indicate that without activating social cohesion as an experimental influence the manifestations of the components of Political Culture do not change: the personality representation about politics – $Z = -1,531$, $p = 0,126$; political values of the individual – $Z = -0,49$, $p = 0,624$; motives of the personality to participate in the political interaction – $Z = -0,741$, $p = 0,459$; the political behavior of the individual – $Z = -0,543$, $p = 0,587$.

The experimental group, in which social cohesion was activated on an individual level, consisted of 62 people, 32 was women and was 30 male. The average age of participants is 20,4 years, SD is 0,495.

The following instruction was suggested to the participants: «try to remember when the last time your group was cohesive, how it was shown, what is your personal contribution to this process, why you were personally interested in the process of uniting group at that time, how you could improve cohesiveness in your group».

The personality representation about politics after the intensification of social cohesion has deepened ($Z = -4,285$, $p = 0,000$). This suggests that due to the awareness of its inclusion in the group and the opportunities provided by the cooperative, it forms the awareness of the need for cooperation, which is further manifested in solving socio-political situations.

Political values of the individual after the activation of social cohesion also undergo positive qualitative changes ($Z = -3,058$, $p = 0,002$). Thus, we can say that the process of cohesive, even at the individual level of awareness of its positive influence, allows the individual to further deepen and expand their own system of value orientations. Such behavior will base on the installation that the community in which holds the discussion about socio-political situations is being positively turned to the person and united.

The motives of the personality to participate in the political interaction also appear in a more distinct and well-defined light ($Z = -2,949$, $p = 0,003$). Also, we can say that cohesive process allows a person to more clearly out-

line his/her own motives for participation in political life. In our opinion, this can be explained by a more conscious approach to the formation of their own motives in political life, based on awareness of the needs and capabilities of other members of the community.

The political behavior of the individual after activation also manifested itself in increased activity ($Z = -3,134, p = 0,002$). The processes of activating political activity after the activation of the component of social capital more clearly demonstrate the importance of socio-psychological resource in building a vital activity of the individual. That is, the young person is relying on the realization that the community of which he is a member, is united and ready to help, will be more willing to take active action in the political environment.

The group, where social cohesion was activated on a group level, consisted of 52 subjects, of which 35 were female and 17 were male. The average age of participants was 20,81 years SD was 0,561.

The following instruction was suggested to the participants: «try to remember when the last time your group was cohesive, how it was shown by the group behavior as one piece, how you could improve cohesiveness in your group».

The personality perceptions about politics has deepened ($Z = -2,973, p = 0,003$). That is, the activation of grouping directly in the group, as in the individual case, leads to readiness to perceive new information about political life. The environment of approval, which is formed in a cohesive team, forms an atmosphere of confidence in new knowledge, which leads to a deeper insight of a particular person about politics.

The motives of the personality to participate in the political interaction also undergo changes for the better ($Z = -4,014, p = 0,000$). That is, the direct formation of cohesiveness more clearly forms the awareness of their personal motives to participate in politics and the motives of the community.

The political values of the individual, on the contrary, have been simplified ($Z = -4,732, p = 0,000$). In our opinion, this can be explained by the fact that in the group level, in order to form a consolidated solution, the person adjusts his ideas about the opinions that prevail in the group. Thus, personality forms possibility to change his/her views in order to continue his/her remaining as a member of the group and to feel unity with it. And in the further work on socio-political situations, such an installation that blurs the boundaries of the value structure of the individual, as a result, simplifies the political values of the young person.

Political behavior did not show significant results ($Z = -0,36, p = 0,971$). In our opinion, this can be explained by the fact that the formation of a

group of approval in which the psychological climate is very positive, however, the productivity of work in such groups is low. This opinion is also aided by statistical calculations by S. Strogatz. The researcher in his work [6] mathematically calculates the possibilities of information transfer in a social environment. The author points out that with the some number of neighbors of the information transfer node (person), the level of the influence of each individual node on the general group results decreases. Thus, the personality in group cooperation sees a decrease in the level of effectiveness of individual activism in the political sphere, and more, in our opinion, will be based on a group discussion and a group decision. Hence the decrease in the level of manifestation of the component «the political behavior of the individual».

Summing up the influence of the social cohesion activation on the components of Political Culture, we can say that the individual awareness of the presence of a certain group, which has large resources of grouping around the person positively affects of all components of youth Political Culture. However, the formation of such cohesion in direct group interaction only leads to a deepening of ideas about politics and motives for participation in political interaction. And the political values of the person eroded in the process of association. The lack of significant changes in political behavior in the group version of the activation of the psychological resource of social cohesion suggests the diffusion of political activity among the whole group, which leads to a decrease in manifestations of individual political behavioral activity.

Conclusions. Political Culture is a system of psychological attitudes that form the interaction of an individual with a political environment. In the concept, we can distinguish the following psychological components: personality representation about politics, political values of the individual, motives of the personality to participate in the political interaction, the political behavior of the individual.

Social cohesion – is a combining resource of the individual and the group that determines the ways of interpersonal cooperation in this community. Activation of social cohesion is a concentration through the specific cognitive, moral and volitional efforts of the psychological resources of the individual or group to solve certain problems.

The activation of social interaction at the individual level leads to an increase Political Culture in general, due to the concentration of personal resources and willingness to cooperate. In this case, the person does not know about the resources of other members of the community and therefore maximally concentrates their own potential. With the same, the activation of the social cohesion at the group level, person for the purpose

of the resources concentration for the unity of the group as a whole seeks greater affection for the community, which leads to the simplification of the political values of the individual. Also, the formation of a common psychological resource base reduces the ability of a person to trace their own contribution to the group results, which leads to the impoverishment of political behavior of the individual.

References

1. Блозва П. І. Соціальний капітал як психологічний ресурс становлення політичної культури: модель емпіричного дослідження / П. І. Блозва // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2016. – Вип. 37 (40). – С. 114 – 125.
2. Гердер Й. Г. Идеи к философии истории человечества / Й. Г. Гердер. – М.: Наука, 1977. – 703 с.
3. Липинський В. К. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму [Електронний ресурс] / В. К. Липинський // Інститут східноєвропейських досліджень НАН України. – 1995. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf>.
4. Мильман В. Э. Метод изучения мотивационной сферы личности / В. Э. Мильман // Практикум по психодиагностике. Психодиагностика мотивации и саморегуляции. – 1990. – С. 23–43.
5. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р. Патнэм // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 4. – С. 63–70.
6. Строгац С. Ритм Вселенной. Как из хаоса возникает порядок / С. Строгац; [науч. ред. А. Минько]. – М.: Манн, Иванов и Фербер. – 2017. – 26 с.
7. Татарко А. Н. Методика исследования политических установок Г. Биербраура / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева // Социальный капитал: теория и психологические исследования: монография. – Москва: РУДН, 2009. – С. 242–243.
8. Татарко А. Н. Модуль исследования ценностей Г. Хофстеде / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева // Методы этнической и кросс-культурной психологи: учеб. – метод. пособие / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – С. 63–65.
9. Циганенко Г. В. Питальник вимірювання рівня політико-ідеологічного самовизначення / Г. В. Циганенко // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2003. – Т. V. – Ч. 5. – С. 294–298.
10. Almond G. A. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton NJ: Princeton University Press, 1963. – 576 p.
11. Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age / B. Barber. – Berkeley – London – Los Angeles: University of California Press. – 1984. – 163 p.
12. Carpinì M. What Americans Know about Politics and Why It Matters [Electronic resource] / M. Carpinì, S. Keeter // Yale University Press. – 1996. – URL: <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1cc2kv1>
13. Clark P. Incentive Systems: A Theory of Organizations / P. Clark, J. Wilson // Administrative Science Quarterly. – 1961. – V. 6. – № 2. – P. 129–166.

14. Eckstein H. A. A Culturalist Theory of Political Change / H. A. Eckstein // *American Political Science Review*. – 1988. – V. 82. – № 4. – P. 789–804.
15. Friedkin N. E. Social Cohesion / N. E. Friedkin // *Annual Review of Sociology*. – 2004. – № 30. – P. 409–425.
16. Gross N. On group cohesiveness / N. Gross, W. E. Martin // *American Journal of Sociology*. – 1952. – № 57. – P. 546–554.
17. Inglehart R. Economic security and value change / R. Inglehart, P. R. Abramson // *American Political Science Review*. – 1994. – № 88. – P. 336–353.
18. ISSP Research Group. International Social Survey Programme: Citizenship II – ISSP 2014 [Electronic resource] / ISSP Research Group // *GESIS Data Archive, Cologne*. – 2016. – URL: doi:10.4232/1.12590
19. McPherson M. Cohesion and membership duration: linking groups, relations and individuals in an ecology of affiliation / M. McPherson, L. Smith-Lovin // *Advances in Group Process*. – 2002. – № 19. – P. 1–36.
20. Moreno J. Statistics of social configurations / J. Moreno, H. Jennings // *Sociometry*. – 1937. – № 1. – P. 342–374.
21. Turner M. E. Twenty-five years of groupthink theory and research: lessons from the evaluation of a theory / M. E. Turner, A. R. Pratkanis // *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. – 1998. – V. 73. – P. 105–115.
22. Wasby S. L. Political science: the discipline and its dimensions / S. L. Wasby, W. C. Baum. – Scribner. – 1970. – 586 p.

References transliterated

1. Blozva P. I. Social'nyj kapital jak psihologichnyj resurs stanovlennja politychnoi' kul'tury: model' empirychnogo doslidzhennja / P. I. Blozva // *Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psihologii'*. – 2016. – Vyp. 37 (40). – S. 114 – 125.
2. Gerder I. G. Idei k filosofii istorii chelovechestva / I. G. Gerder. – M.: Nauka, 1977. – 703 s.
3. Lypyns'kyj V. K. Lysty do brativ-hliborobiv pro ideju i organizaciju ukrai'ns'kogo monarhizmu [Elektronnyj resurs] / V. K. Lypyns'kyj // *Instytut shidnojevropejs'kyh doslidzen' NAN Ukrainy*. – 1995. – Rezhym dostupu: [http:// diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf](http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf).
4. Mil'man V. Je. Metod izuchenija motivacionnoj sfery lichnosti / V. Je. Mil'man // *Praktikum po psihodiagnostike. Psihodiagnostika motivacii i samoreguljacji*. – M. – 1990. – S. 23–43.
5. Patnjem R. Procvetajushhaja kom'juniti, social'nyj kapital i obshhestvennaja zhizn' / R. Patnjem // *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija*. – 1995. – № 4. – S. 63–70.
6. Strogac S. Ritm Vselennoj. Kak iz haosa voznikaet porjadok / S. Strogac; [nauch. red. A. Min'ko]. – M.: Mann, Ivanov i Ferber. – 2017. – 26 s.
7. Tatarko A. N. Metodika issledovanija politicheskikh ustanovok G. Bierbraura / A. N. Tatarko, N. M. Lebedeva // *Social'nyj kapital: teorija i psihologicheskie issledovanija: monografija*. – Moskva: RUDN, 2009. – S. 242–243.
8. Tatarko A. N. Modul' issledovanija cennostej G. Hofstede / A. N. Tatarko, N. M. Lebedeva // *Metody jetnicheskoi i kross-kul'turnoi psihologii: ucheb. – metod.*

posobie / A. N. Tatarko, N. M. Lebedeva. – Moskva: Izd. dom Vyshej shkoly jekonomiki, 2011. – S. 63–65.

9. Cyganenko G. V. Pytal'nyk vymirjuvannja rivnja polityko-ideologichnogo samovyznachennja / G. V. Cyganenko // *Problemy zagal'noi' ta pedagogichnoi' psihologii'*. – Kyi'v. – 2003. – T. V. – Ch. 5. – S. 294–298.

10. Almond G. A. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton NJ: Princeton University Press, 1963. – 576 p.

11. Barber B. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age* / B. Barber. – Berkeley – London – Los Angeles: University of California Press. – 1984. – 163 p.

12. Carpini M. *What Americans Know about Politics and Why It Matters* [Electronic resource] / M. Carpini, S. Keeter // Yale University Press. – 1996. – URL: <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1cc2kv1>

13. Clark P. *Incentive Systems: A Theory of Organizations* / P. Clark, J. Wilson // *Administrative Science Quarterly*. – 1961. – V. 6. – № 2. – P. 129–166.

14. Eckstein H. A. *A Culturalist Theory of Political Change* / H. A. Eckstein // *American Political Science Review*. – 1988. – V. 82. – № 4. – P. 789–804.

15. Friedkin N. E. *Social Cohesion* / N. E. Friedkin // *Annual Review of Sociology*. – 2004. – № 30. – P. 409–425.

16. Gross N. *On group cohesiveness* / N. Gross, W. E. Martin // *American Journal of Sociology*. – 1952. – № 57. – P. 546–554.

17. Inglehart R. *Economic security and value change* / R. Inglehart, P. R. Abramson // *American Political Science Review*. – 1994. – № 88. – P. 336–353.

18. ISSP Research Group. *International Social Survey Programme: Citizenship II – ISSP 2014* [Electronic resource] / ISSP Research Group // *GESIS Data Archive, Cologne*. – 2016. – URL: [doi:10.4232/1.12590](https://doi.org/10.4232/1.12590)

19. McPherson M. *Cohesion and membership duration: linking groups, relations and individuals in an ecology of affiliation* / M. McPherson, L. Smith-Lovin // *Advances in Group Process*. – 2002. – № 19. – P. 1–36.

20. Moreno J. *Statistics of social configurations* / J. Moreno, H. Jennings // *Sociometry*. – 1937. – № 1. – P. 342–374.

21. Turner M. E. *Twenty-five years of groupthink theory and research: lessons from the evaluation of a theory* / M. E. Turner, A. R. Pratkanis // *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. – 1998. – V. 73. – P. 105–115.

22. Wasby S. L. *Political science: the discipline and its dimensions* / S. L. Wasby, W. C. Baum. – Scribner. – 1970. – 586 p.

Abstract

Blozva P. I.,
Postgraduate student

ACTIVATION OF SOCIAL COHESION AS A FACTOR FOR THE DEVELOPMENT OF YOUTH POLITICAL CULTURE

The article deals with the peculiarities of the formation of structural components of youth political culture under the influence of the activation of social cohesion. We defined Political Culture as a system of psychological attitudes that form the interaction of an individual with the political environment. This complex system includes the following structural components: personality representation about politics, political values of the individual, motives of the personality to participate in the political interaction, the political behavior of the individual. Social cohesion is interpreted as the unifying resources of the individual and the group, which determine the ways of interpersonal cooperation in this community. The activation of social interaction at the individual level leads to the increasing the components of Political Culture in general, due to the concentration of personal resources and willingness to cooperate. With the activation of the same social cohesion at the group level, there is a deepening of personality representation about politics and clarification of motives of the personality to participate in the political interaction, however, we can observe the simplification of political values of the individual, and the lack of significant influence on the political behavior of the individual what can be explained the diffusion of individual political activity among the whole group, which leads to a decrease in manifestations of individual political behavioral activity.

Отримано – 9 серпня 2017

Рецензовано – 18 серпня 2017

Прийнято – 21 серпня 2017

Received – August 9, 2017

Revision – August 18, 2017

Accepted – August 21, 2017

УДК 159.972

Вавилова А. С.,
аспірант кафедри психодіагностики
та клінічної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: a.vavilova07@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ У ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ З РОЗЛАДАМИ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ

У статті представлено підходи до пояснення перфекціонізму як деструктивного феномену та його зв'язку з психологічними труднощами і психічними розладами. Надано порівняльну характеристику різних типів перфекціонізму у дітей та підлітків з емоційними розладами та у «нормотипічних» дітей. Підтверджено наявність зв'язку деструктивного перфекціонізму з депресивними, тривожно-фобічними та змішаними тривожно-депресивними розладами.

Ключові слова: деструктивний перфекціонізм, емоційні розлади, депресія, тривога, Я-орієнтований перфекціонізм, соціально приписаний перфекціонізм.

The article introduces the approaches to the explanation of perfectionism as a destructive phenomenon and its connection with psychological difficulties and mental disorders. The comparative characteristic of different types of perfectionism in children and adolescents with and without emotional disorders is represented. According to the results of the research we confirm that there is a connection of destructive perfectionism with depressive, anxious-phobic and mixed anxiety-depressive disorders.

Key words: destructive perfectionism, emotional disorders, depression, anxiety, Self-oriented perfectionism, socially prescribed perfectionism.

Постановка проблеми. Якісна психологічна діагностика та відповідна ефективна допомога в дитячому та підлітковому віці при наявності труднощів або порушень розвитку може стати ключовим чинником здорового функціонування особистості у дорослому житті. При цьому важливою проблемою є діагностика психологічних феноменів, які можуть як позитивно, так і негативно впливати на розвиток у дитячо-підлітковому віці. До таких психологічних конструктів належить

перфекціонізм, який впливає на виникнення та перебіг емоційних порушень у дитячому та дорослому віці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні перфекціонізм визначають як багатовимірний феномен, який може мати як позитивні, так і негативні форми вияву. Перфекціонізм у своїх негативних виявах найчастіше позначається як деструктивний, клінічний, негативний, невротичний або дезадаптивний перфекціонізм [3; 4; 5; 9; 11]. Дослідження дитячо-підліткового перфекціонізму спрямовані переважно на визначення його форм або компонентів. Так, першопрохідці у вивченні перфекціонізму у дітей і підлітків П. Х'юїт та Г. Флетт виокремили дві форми перфекціонізму: Я-орієнтований і соціально приписаний та створили на основі даної типології психологічний інструмент його діагностики – «Дитячо-Підліткову Шкалу Перфекціонізму» [8]. С. В. Волікова за участі А. Б. Холмогорової розробила Опитувальник дитячого перфекціонізму, в якому запропонували наступну структуру дитячого перфекціонізму: високі стандарти діяльності; батьківський перфекціонізм (сприймання дитиною завищених вимог батьків); негативне ставлення до помилок та невдач; успіх як основний мотив діяльності; фізичний перфекціонізм; перенавантаження [7].

Однак відкритим залишається питання про зв'язок деструктивного перфекціонізму з емоційно-поведінковими порушеннями у дітей та підлітків. Дослідження дорослої вибірки з вираженими рисами деструктивного (невротичного, негативного, дезадаптивного) перфекціонізму наводять численні підтвердження зв'язку даного конструкту з порушеннями адаптації людини в соціумі, невротизацією, відчуттям внутрішнього дискомфорту, зниженням продуктивності діяльності та ризиком психічних розладів [3; 4; 5; 9; 11]. Деструктивний перфекціонізм негативно позначається на особистісному благополуччі, характеризується надмірним, недосяжним прагненням до досконалості і може утворювати «замкнене коло» негативного емоційного супроводу – провокувати і викликати депресії, тривожність, спустошеність, низьку самоповагу [2, с. 24]. Деструктивний перфекціонізм може виражатись у різних аспектах, які включають емоційні, когнітивні, поведінкові та міжособистісні проблеми, що може свідчити про зв'язок даного особистісного феномену з психопатологічними симптомами. Л. Лі наголошує, що розвиток та перебіг психопатологічних симптомів зумовлені життєвими стресами, які, у свою чергу, часто пов'язані з перфекціоністськими рисами [10, с. 12].

Є. П. Ільїн описує ті особистісні характеристики, які властиві людям з деструктивним або патологічним перфекціонізмом [6, с. 164–165]:

- розчарування від невдачі, яке призводить до депресії, зниження самооцінки («я невдаха, я не вартий успіху»);

- нездорова самокритика, почуття провини, що не дозволяють радіти досягненням; у зв'язку з цим перфекціоніст постійно залишається незадоволеним собою;
- максималізм, дія за принцип «все або нічого», який змушує відмовлятися від багатьох справ; страх невдачі, який змушує уникати ситуацій, де можуть виявитись недоліки;
- надмірна скурупольозність, увага до деталей, які забирають багато часу;
- робота, оточуючі люди, які не вписуються у вигадані стандарти, потрапляють до розряду «недостойних», що призводить до руйнування кар'єри та особистого життя.

Порівняно з дослідженням дорослих перфекціоністів, вивчення деструктивних форм дитячо-підліткового перфекціонізму знаходиться на початковій стадії. У психологічній літературі представлені праці, які вказують на наявність кореляційного зв'язку між перфекціонізмом та переживанням страждання, депресією, суїцидом, анорексичними тенденціями, фобією школи та хронічною неуспішністю у дітей і підлітків [8].

Крім того, в літературі представлені праці, що вказують на зв'язок між перфекціонізмом та наявністю ірраціональних переконань у підлітків. Дослідження з допомогою Батьківської рейтингової шкали Аделаїда-Коннорса (Adelaide-Connors Parent Rating Scale) показало, що компульсивна форма перфекціонізму у дітей спровокована батьками та позитивно корелює з такими симптомами, як порушення сну, м'язова напруга, проблеми поведінки, незрілість і сором'язливість [3, с. 95].

У дослідженнях дитячо-підліткового перфекціонізму П. Х'юїттом та Г. Флеттом виявлено зв'язок Я-орієнтованого перфекціонізму з депресією і тривогою, а також соціально приписаного перфекціонізму – з тривожно-депресивною симптоматикою, високим рівнем стресу та проявами гніву. Дослідження підліткового перфекціонізму продемонстрували зв'язок соціально приписаного перфекціонізму з переживаннями сорому, а Я-орієнтованого перфекціонізму з переживаннями провини та сорому тощо [9, с. 1052–1053].

Дослідження підлітків – пацієнтів психіатричних клінік – продемонстрували значущий зв'язок суїцидальних думок та поведінки з соціально приписуваним перфекціонізмом. Вказаний зв'язок опосередковується такими чинниками, як самокритика, переживання безнадійності, нездатність до самовизначення, які з'являються внаслідок прагнень підлітків відповідати неадекватно високим вимогам і стандартам. За умов відсутності внутрішніх ресурсів та копінг-стратегій у підлітків у зв'язку з такими переживаннями різко підвищується ризик суїциду. Я-орієнтований перфекціонізм призводить до збідненої

психологічної адаптації, надмірної самокритики та відчуття постійної тривоги з приводу власної некомпетентності [10, с. 21–24]. Наслідком патологічного Я-орієнтованого перфекціонізму може бути інтроєктивна депресія, яка полягає у знеціненні власних досягнень, відчутті провини і тотальній незадоволеності собою [8]. Тому профілактична робота з корекції дисфункціональних перефекціоністських установок може приводити до зниження суїцидального ризику у дітей і підлітків.

Отже, деструктивний перфекціонізм є одним з чинників, які можуть провокувати виникнення емоційних розладів та ускладнювати їх перебіг. У дитячо-підлітковому віці деструктивний вплив перфекціонізму позначається на емоційному благополуччі особистості, самооцінці, здатності до соціальної адаптації; негативно впливає на терапію тривожно-депресивних розладів.

Мета статті полягає у висвітленні та узагальненні результатів емпіричного дослідження особливостей перфекціонізму у дітей з розладами емоційної сфери та «нормотипічних» дітей.

Виклад основного матеріалу. Отже, здійснений нами теоретичний аналіз [4; 5; 9; 11] свідчить про наявність зв'язку деструктивного перфекціонізму з розладами емоційного спектру, тому нами було проведено порівняльний аналіз перфекціонізму на клінічній вибірці та вибірці «нормотипічних» дітей, що дозволило виявити його особливості у дітей та підлітків з емоційними розладами. До клінічної вибірки увійшли 31 досліджуваний віком від 11 до 17 років з депресивними, тривожно-фобічними та змішаними тривожно-депресивними розладами (13 хлопців та 18 дівчат). До вибірки були включені діти та підлітки з емоційними розладами, відсутністю психотичних проявів та достатнім для проходження дослідження рівнем інтелекту (такі вимоги було висунено для уникнення впливу побічних змінних на результати дослідження та необхідності отримати достовірні дані за допомогою особистісних психодіагностичних методик). До контрольної вибірки досліджуваних увійшли 70 дітей та підлітків віком від 12 до 16 років (26 дівчат та 44 хлопці) з відсутністю емоційних розладів та будь-яких інших психічних порушень (таблиця 1).

Для аналізу результатів дослідження використовувалися дані, отримані за допомогою методики «Дитячо-Підліткова Шкала Перфекціонізму» П. Х'юїтта та Г. Флетта, адаптованої нами на українській вибірці дітей та підлітків [1, с. 50–57]. За вказаною методикою було отримано показники Я-орієнтованого, соціально приписаного та загального перфекціонізму для представників клінічної та контрольної вибірок.

Наступним кроком було порівняння середніх показників, а також максимальних і мінімальних значень перфекціонізму на двох вибірках: дітей з емоційними розладами (клінічна вибірка) та дітей з відсутністю

Таблиця 1

**Описові характеристики дітей та підлітків
клінічної вибірки дослідження**

Стать	Вік	Емоційні розлади
13 хлопців	11 років – 1 досліджуваний	тривожно-фобічний розлад
	12 років – 1 досліджуваний	тривожно-депресивний розлад
	13 років – 2 досліджуваних	тривожно-депресивний розлад
	14 років – 2 досліджуваних	депресія з суїцидальними намірами, депресія
	15 років – 4 досліджуваних	тривожний розлад з елементами обсессивно-компульсивного розладу; тривожно-депресивний розлад; депресія (2 досліджуваних).
	16 років – 2 досліджуваних	тривожно-фобічний розлад, депресія з порушенням соціальної адаптації
	17 років – 1 досліджуваних	Депресія
18 дівчат	12 років – 4 досліджуваних	депресія з проявами анорексії; депресія; тривожно-фобічні розлади (2 досліджувані)
	13 років – 5 досліджуваних	депресія з суїцидальними намірами (2 досліджуваних); тривожно-депресивні розлади (3 досліджуваних)
	14 років – 4 досліджуваних	тривожно-депресивний розлад (3 досліджувані); депресія з порушенням харчової поведінки
	15 років – 1 досліджуваний	тривожно-депресивний розлад
	16 років – 3 досліджуваних	депресія (2 досліджуваних); тривожно-фобічний розлад
	17 років – 1 досліджуваних	депресія з суїцидальними намірами

емоційних розладів (контрольна вибірка). Отримані результати продемонстрували високий рівень достовірності (рівень статистичної значущості за критерієм Фішера $\text{sig} \leq 0,01$, таблиця 2 на с. 36).

Таким чином, за рівнем вираженості перфекціонізму у дітей та підлітків, які страждають емоційними розладами, і дітей та підлітків, які входять до групи «нормотипіків», виявлено статистично значущу відмінність. Для клінічної вибірки середні показники загального перфекціонізму становлять 91,1 бал, для досліджуваних неклінічної вибірки – 69,9 балів (різниця в 21 бал); показники Я-орієнтованого перфекціонізму – 49,2 балів та 36,9 балів; соціально приписаного перфекціонізму – 34,5 балів та 40,6 балів відповідно. Аналіз показників

Таблиця 2

**Показники перфекціонізму у дітей та підлітків
з клінічної та контрольної вибірок**

		Я-орієнтований перфекціонізм	Соціально приписаний перфекціонізм	Загальний перфекціонізм
Контрольна вибірка	Середнє значення	36,9	34,5	69,9
	Кількість досліджуваних	70	70	70
	Мінімальне значення	18	19	41
	Максимальне значення	58	48	94
Клінічна вибірка	Середнє значення	49,2	40,6	91,1
	Кількість досліджуваних	31	31	31
	Мінімальне значення	22	21	62
	Максимальне значення	69	64	107

перфекціонізму у порівнюваних вибірках показує, що у досліджуваних клінічної вибірки мінімальні та максимальні значення є значно вищими: верхня межа загального перфекціонізму для дітей з емоційними розладами складає 107 балів, нижня межа – 62 бали; тоді як для дітей-нормотипіків показники верхньої межі знаходяться на рівні 94 балів, а нижньої межі – 41 балу. Така ж тенденція спостерігається і для показників Я-орієнтованого та соціально приписаного перфекціонізму (максимальні показники Я-орієнтованого та соціально приписаного перфекціонізму для клінічної вибірки складають 69 та 64 бали, а для неклінічної вибірки 58 та 48 відповідно відповідно).

Отримані в нашому дослідженні дані підтверджують думку про те, що помірно виражений перфекціонізм є достатньо адаптивним. Він може сприяти досягальній активності дітей і є конструктивною рисою особистості. Однак високі показники перфекціонізму можуть негативно позначатись на емоційному благополуччі дітей та підлітків і бути чинником, який обтяжує перебіг емоційних розладів. Показники максимальних значень перфекціонізму у досліджуваних з депресивними та тривожними розладами вказують на те, що перфекціонізм у них носить дезадаптивний характер, характеризується тотальністю проявів і призводить до порушення особистісного, психоемоційного та соціального функціонування.

Порівняльний аналіз загального, Я-орієнтованого та соціально приписаного перфекціонізму у дітей та підлітків з емоційними розладами дозволив визначити особливості перфекціоністських проявів при різ-

Таблиця 3

Показники вираженості загального, Я-орієнтованого та соціально приписаного перфекціонізму у дітей і підлітків з депресивними, тривожно-фобічними та тривожно-депресивними розладами

Емоційні розлади		Загальний перфекціонізм	Я-орієнтований перфекціонізм	Соціально приписаний перфекціонізм
Депресія	Середнє значення	91,1	38,6	52,5
	Кількість досліджуваних	13	13	13
Тривожно-фобічні	Середнє значення	91,6	55,3	36,3
	Кількість досліджуваних	6	6	6
Тривожно-депресивні	Середнє значення	92,2	41,3	50,9
	Кількість досліджуваних	12	12	12

них видах емоційних розладів: депресивних, тривожно-фобічних та тривожно-депресивних (таблиця 3). Виявлено, що середні показники Я-орієнтованого перфекціонізму є значущо вищими у дітей та підлітків з тривожно-фобічними розладами – 55,3 бали; порівняно з досліджуваними з депресією (38,6 балів) та змішаними тривожно-депресивними розладами (41,3). Водночас соціально приписаний перфекціонізм є більш вираженим у досліджуваних з депресивними розладами (52,5 бали) та тривожно-депресивними розладами (50,9 балів); порівняно з тривожно-фобічними розладами (36,3 бали). За показниками загального перфекціонізму статистично значущих відмінностей у досліджуваних з депресивними, тривожно-фобічними та змішаними тривожно-депресивними проявами не виявлено (91,1 бали; 91,6 бали; 92,2 бали відповідно).

У вибірці «нормотипічних» дітей кореляційний аналіз продемонстрував наявність статистично значущого зв'язку між вираженістю перфекціонізму у дітей та підлітків і загальним рівнем тривожності та наявність достовірного зв'язку між дитячо-підлітковим перфекціонізмом та депресивними проявами (таблиця 4). Депресивні прояви мають більш виражений зв'язок з соціально приписаним перфекціонізмом; а підвищення рівня тривожності пов'язане з підвищенням рівня вираженості Я-орієнтованого перфекціонізму.

Таким чином, соціально приписаний перфекціонізм може бути провокуючим або ускладнюючим чинником при перебігу депресивних і

Таблиця 4

Показники кореляційного зв'язку між рівнем дитячо-підліткового перфекціонізму, тривожністю та депресією

		Тривожність	Депресивні прояви
Загальний перфекціонізм	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,586	0,568
	Рівень статистичної значущості	0,000	0,000
	Кількість досліджуваних	70	70
Я-орієнтований перфекціонізм	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,579	0,536
	Рівень статистичної значущості	0,000	0,005
	Кількість досліджуваних	70	70
Соціально приписаний перфекціонізм	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,544	0,591
	Рівень статистичної значущості	0,000	0,000
	Кількість досліджуваних	70	70

тривожно-депресивних розладів у дітей і підлітків. Прагнення до ідеальності як бажання задовольнити соціальні експектації призводить до постійного незадоволення собою, самозвинувачування та самокритики і є складовою депресивних розладів у дитячо-підлітковому віці. Я-орієнтований перфекціонізм також може виявлятися у деструктивній формі і супроводжувати перебіг тривожно-фобічних розладів. Постійне прагнення досягати найвищих результатів, бути ідеальним посилює відчуття тривоги, очікування помилок і викликає страх перед невизначеним майбутнім.

Висновки. Перфекціонізм – це багатовимірний феномен, який характеризується здатністю як позитивно, так і негативно позначатись на психологічному благополуччі особистості. У своїх негативних формах деструктивний (невротичний, клінічний, дезадаптивний) перфекціонізм у дітей та підлітків пов'язаний з порушенням адаптації в соціумі, невротизацією, відчуттям внутрішнього дискомфорту, зниженням продуктивності діяльності та ризиком психічних розладів, зокрема, емоційних розладів. Деструктивний перфекціонізм супроводжується самокритикою, переживанням безнадійності, нездатності до самовизначення, наявністю суїцидальних думок.

У результаті дослідження дітей та підлітків з емоційними розладами і «нормотипічних» дітей та порівняльного аналізу у цих двох вибірках: клінічній та неклінічній – виявлено особливості перфекціонізму. Результати дослідження продемонстрували статистично вищі

показники перфекціонізму у дітей та підлітків, які страждають емоційними розладами і дітей та підлітків, які входять до групи «нормотипіків». У ході дослідження встановлено, що середні показники Я-орієнтованого перфекціонізму є значущо вищими для дітей та підлітків з тривожно-фобічними розладами, тоді як соціально приписаний перфекціонізм більш виражений у досліджуваних з депресивними розладами та тривожно-депресивними розладами.

Отже деструктивний перфекціонізм є одним з чинників, який ускладнює перебіг депресивних, тривожно-фобічних та змішаних емоційних розладів у дітей та підлітків і може призводити до посилення тривожності та зниженого настрою у «нормотипічних» дітей.

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на визначення компонентів деструктивного перфекціонізму у дітей з емоційними розладами та «нормотипічних дітей»; визначення ролі та внеску кожного компоненту у динаміку перебігу депресивних, тривожно-фобічних та тривожно-депресивних розладів.

Список використаних джерел

1. Вавілова А. С. «Дитячо-Підліткова Шкала Перфекціонізму» П. Х'юїтта та Г. Флетта: досвід адаптації / А. С. Вавілова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – 2017. – Т. 1, № 2. – С. 50–57.
2. Вавілова А. С. Перфекціонізм як чинник невротизації особистості у ситуації досягнення / А. С. Вавілова // Матеріали наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції «Психологія і педагогіка: актуальні питання». – Харків: Центр педагогічних досліджень, 2015. – 104 с.
3. Воликова С. В. Современные исследования детского перфекционизма / С. В. Воликова // Социальная и клиническая психиатрия. – 2012. – Т. 22. – № 2. – С. 94–99.
4. Гаранян Н. Г. Типологический подход к изучению перфекционизма / Н. Г. Гаранян // Вопросы психологи. – 2009. – № 6. – С. 52–60.
5. Ильин Е. П. Перфекционизм здоровый и невротический: как разить первый и избавиться от второго [Электронный ресурс] / Е. П. Ильин. – Режим доступа: http://www.elitarium.ru/2012/03/23/perfekcionizm_zdorovyj_nevroticheskij.html.
6. Ильин Е. П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2011. – 224 с.
7. Щипицына А. С. Методики измерения перфекционизма [Электронный ресурс] / А. С. Шипицына // Вестник Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Серия № 1.: Психологические и педагогические науки. – 2014. – № 1. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/metodiki-izmereniya-perfektsionizma>.
8. Flett G. L. The Child-Adolescent Perfectionistic Scale: development, psychometric properties, and associations with stress, distress and psychiatric symptoms [Electronic resource] / Gordon L. Flett, Paul L. Hewitt, Avi Besser, Chang Su, Tracy

Vaillancourt, Daniel Boucher, Yvette Munro, Lisa A. Davidson, Olga Gale // *Journal of Psychoeducational Assessment*. – 2016. – URL: <http://hewittlab.sites.olt.ubc.ca/files/2014/11/CAPS.pdf>.

9. Hewitt P. Perfectionism in children: Associations with depression, anxiety, and anger / P. Hewitt, G. Flett, C. Caelian // *Person. Individ. Differ.* – 2002. – Vol. 32. – P. 1049–1061.

10. Lee L. Dimension of perfectionism and life stress: predicting symptoms of psychopathology / L. Lee. – 2007. – 139 p.

11. Sorotzkin B. The quest for perfection: Avoiding guilt or avoiding shame? / B. Sorotzkin // *Psychotherapy*. – 1985. – V. 22. – P. 564–571.

Reference transliterated

1. Vavilova A. S. «Dytjacho-Pidlitkova Shkala Perfekcionizu» P. H'juitta ta G. Flet-ta: dosvid adaptacii' / A. S. Vavilova // *Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. Serija: Psihologichni nauky*. – 2017. – T. 1, № 2. – S. 50–57.

2. Vavilova A. S. Perfekcionizm jak chynnyk nevrotyzacii' osobystosti u situacii' dosjagnennja / A. S. Vavilova // *Materialy naukovyh robit uchasnykiv mizhnarodnoi' naukovo-praktychnoi' konferencii' «Psihologija i pedagogika: aktual'ni pytannja»*. – Harkiv: Centr pedagogichnyh doslidzhen', 2015. – 104 s.

3. Volikova S. V. Sovremennye issledovanija detskogo perfekcionizma / S. V. Volikova // *Social'naja i klinicheskaja psihiatrija*. – 2012. – T. 22. – № 2. – S. 94–99.

4. Garanjan N. G. Tipologicheskij podhod k izucheniju perfekcionizma / N. G. Garanjan // *Voprosy psihologi*. – 2009. – № 6. – S. 52–60.

5. Il'in E. P. Perfekcionizm zdorovij i nevroticheskij: kak razit' pervyj i izbavit'sja ot vtorogo [Jelektronnyj resurs] / E. P. Il'in. – Rezhim dostupa: http://www.elitarium.ru/2012/03/23/perfekcionizm_zdorovyj_nevroticheskij.html.

6. Il'in E. P. Rabota i lichnost'. Trudogolizm, perfekcionizm, len' / E. P. Il'in. – SPb.: Piter, 2011. – 224 s.

7. Shhipicyna A. S. Metodiki izmerenija perfekcionizma [Jelektronnyj resurs] / A. S. Shipicyna // *Vestnik Permskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Serija № 1.: Psihologicheskie i pedagogicheskie nauki*. – 2014. – № 1. – Rezhim dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/metodiki-izmereniya-perfektsionizma>.

8. Flett G. L. The Child-Adolescent Perfectionistic Scale: development, psychometric properties, and associations with stress, distress and psychiatric symptoms [Electronic resourse] / Gordon L. Flett, Paul L. Hewitt, Avi Besser, Chang Su, Tracy Vaillancourt, Daniel Boucher, Yvette Munro, Lisa A. Davidson, Olga Gale // *Journal of Psychoeducational Assessment*. – 2016. – URL: <http://hewittlab.sites.olt.ubc.ca/files/2014/11/CAPS.pdf>.

9. Hewitt P. Perfectionism in children: Associations with depression, anxiety, and anger / P. Hewitt, G. Flett, C. Caelian // *Person. Individ. Differ.* – 2002. – Vol. 32. – P. 1049–1061.

10. Lee L. Dimension of perfectionism and life stress: predicting symptoms of psychopathology / L. Lee. – 2007. – 139 p.

11. Sorotzkin B. The quest for perfection: Avoiding guilt or avoiding shame? / B. Sorotzkin // *Psychotherapy*. – 1985. – V. 22. – P. 564–571.

Abstract

Vavilova A. S.,
Postgraduate Student

PARTICULAR QUALITIES OF PERFECTIONISM IN CHILDREN AND ADOLESCENTS WITH DISORDERS OF EMOTIONAL SPHERE

Perfectionism is a multidimensional phenomenon which is characterized by the ability to both positively and negatively impacts on the personality psychological well-being. In its negative forms destructive (neurotic, clinical, maladaptive) perfectionism in children and adolescents is associated with a difficulties of adaptation in society, neuroticism, internal discomfort, reduced productivity and the risk of emotional disorders. Destructive perfectionism may include self-criticism, the feeling of hopelessness, inability to self-determination and the presence of suicidal thoughts.

In our survey we have used comparative analysis to find out the features of perfectionism in two samples of children and adolescents: clinical (31 patients with depressive, anxious-phobic and mixed anxiety-depressive disorders) and control (70 people without emotional disorders). The results of the empirical study showed statistically significant difference of perfectionism in children and adolescents with emotional disorders (49.2 – Self-Oriented; 40.6 – Socially Prescribed; 91.1 – General Perfectionism) in comparison with children and adolescents of the control group (36.9 – Self-Oriented; 34.5 – Socially Prescribed; 69.9 – General Perfectionism).

It was founded that the average indicators of Self-oriented perfectionism are significantly higher for children and adolescents with anxiety-phobic disorders (55.3) while socially prescribed perfectionism is higher in children and adolescents with depressive disorders (52.5) and anxiety-depressive disorders (50.9).

In conclusion, destructive perfectionism is one of the factors that complicates the dynamics of depressive, anxious-phobic and mixed emotional disorders in children and adolescents. Besides, destructive perfectionism may lead to increased anxiety and low mood in children and adolescents without emotional disorders.

Отримано – 2 серпня 2017

Рецензовано – 9 серпня 2017

Прийнято – 16 серпня 2017

Received – August 2, 2017

Revision – August 9, 2017

Accepted – August 16, 2017

УДК 316.64: 355.014

Васютинський В. О.,

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України
E-mail: vadymvas55@gmail.com

ІМПЛІЦИТНИЙ ЗМІСТ СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО ВІЙНИ НА ДОНБАСІ

За допомогою напівстандартизованого інтерв'ю 150 респондентів у трьох регіонах України визначено імпліцитний зміст їхніх ставлень до війни на Донбасі. Такі ставлення мають вигляд фонових концептів, що не перебувають у центрі свідомості та істотно поступаються перед переживанням матеріальних негараздів. Вони спрямовані на соціальний зміст індивідуальної і колективної життєдіяльності, матеріальні труднощі оточення, неспроможність більшості до бажаних психологічних трансформацій, критичне ставлення до влади.

Ключові слова: імпліцитний зміст ставлень, фонові концепти, ставлення до війни, індивідуальна і колективна життєдіяльність, політико-ідеологічне самовизначення.

Using half-standardized interviews of 150 respondents in three regions of Ukraine, the implicit content of their attitudes toward the war in Donbas was defined. Such attitudes have the form of background concepts that are not in the center of consciousness and are significantly inferior to the experience of material disasters. They are aimed at the social content of individual and collective life activities, the surrounding people's material difficulties, the majority's inability to desired psychological transformations, and a critical attitude to the authorities.

Key words: implicit content of attitudes, background concepts, attitudes toward war, individual and collective life activities, political and ideological self-determination.

Постановка проблеми. Події останніх років актуалізували для громадян України проблему сприймання нових воєнно-політичних реалій та громадянського самовизначення щодо загальноносуспільної ситуації. Уже численні на сьогодні соціологічні і психологічні дослідження по-

казують надзвичайно високий рівень складності й неоднозначності індивідуальних і колективних постав у цій сфері. Мало який аспект нинішнього громадсько-політичного життя набуває чіткого розуміння не лише в масовій, а й особистій свідомості.

Такий стан справ зумовлює конечну увагу до імпліцитного характеру ставлень українців до війни на Донбасі та інших супутніх процесів і явищ суспільного життя. Розкриття відповідного змісту оцінок та уявлень може почасти спиратися на методологію імпліцитних теорій, яка полягає в реконструкції тієї сукупності знань, уявлень і переконань, що стосується до певної сфери людського існування [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ставлення до війни як феномен індивідуального і колективного життя було об'єктом уваги багатьох науковців, здебільшого зарубіжних, а останнім часом, зрозуміло, і вітчизняних.

Багаторазово і в різних контекстах було встановлено зв'язок між прийняттям/неприйняттям війни як засобу розв'язання проблем і політико-ідеологічними поставами та конкретним досвідом громадян. Так, мета дослідження E. C. Dupuis і E. S. Cohn (2011) полягала в розробці шкали, що вимірює ставлення до війни і досліджує чинники, які на нього впливають. Виявлено три відповідні фактори: етику війни, підтримку війни та вплив на війну. За прогностичні чинники ставлення до війни визнано патріотизм-націоналізм, авторитаризм, соціальний критицизм, віру в ефективність війни, підтримку влади та гендер [10].

Аналізуючи сумісність ставлень до війни і миру, B. Bizumic et al. (2013) показали, що вони є відносно незалежними вимірами. (Позитивні) ставлення до війни включають авторитарні ідеологічні переконання, цінності національної сили та порядку, менш особисті страждання, а їхніми наслідками стають наміри брати участь у воєнних діях [8].

Такі дані було підтверджено в дослідженні N. Van der Linden et al. (2017): попередні ставлення до війни включають національну ідентифікацію, авторитарні ідеологічні переконання та праву політичну орієнтацію, а наслідки проявляються в провоєнній поведінці. Проте несподівано, на думку авторів, ставлення до війни виявилось позитивно пов'язаним із негалітарними ідеологічними переконаннями і не пов'язаним з особистими лихами [15].

G. Grossman et al. (2015) розглядали вплив досвіду бойової участі в ізраїльсько-палестинській боротьбі на підтримку мирного розв'язання конфліктів. Вони показали, що такий досвід робить суворішим ставлення до суперника, зменшує підтримку переговорів та компромісів, а також спонукає голосувати за політичних яструбів [11].

Політико-ідеологічні уподобання виявляються тісно переплетеними з індивідуально- та соціально-психологічними характеристиками випробуваних. Вивчаючи закономірності консолідації громадської думки, О. Петрунко (2014) описала найуспішніше активовувані та відтворювані у свідомості студентської молоді уявлення і припущення щодо вимірів консолідації та її імпліцитні моделі. Уявлення про консолідаційні моделі поведінки містять, зокрема, консолідацію «проти чогось» – корупції, спільного ворога, зовнішнього агресора. Найпоширенішими серед імпліцитних моделей консолідації є «протестні» моделі гуртування в боротьбі проти спільного ворога, зовнішньої загрози і т. ін., які мають найпотужнішу консолідаційну силу і найважче піддаються корекції [5]. Такі особливості консолідації показують психологічну вагомість єднання в умовах воєнного протистояння, коли саме ставлення до війни формується під впливом загострення ідентифікаційних відмінностей та істотної політичної поляризації суспільства.

Порівняння образів України і Росії в геополітичній свідомості студентів Чернігівщини на тлі російсько-українського конфлікту, яке здійснив О. Дроздов (2014), показало, що конфлікт істотно погіршив образ Росії, натомість образ України поліпшився лише частково. На підставі цих даних автор стверджує, що механізм аутгрупової дискримінації в масовій геополітичній свідомості діє сильніше, ніж внутрішньогруповий фаворитизм [3]. Якщо зіставити таке положення з результатами О. Петрунко, то можна зробити висновок, що чинник зовнішнього ворога генералізовано активує формування ставлення до війни, тоді як умови повсякденної життєдіяльності та спілкування із соціальним оточенням складніше і менш однозначно трансформують його змісти.

В описаному В. Шустем (2016) спектрі соціально-політичних цінностей студентства важливе місце посідає шкала «пацифізм – мілітаризм». Молоді пацифісти переконані в тому, що війна не має ніяких виправдань, відстоюють у своїх поглядах політику непротивлення агресії, хоч би якою була її ціна. Респонденти-мілітаристи готові підтримувати нарощування військової потужності своєї країни і виправдовують войовничу політику щодо противника, вони впевнені, що війна – невід'ємна частина людської природи. У результаті дослідження виявлено переважання цінностей пацифізму над мілітаризмом, що почасти пояснено значною часткою жінок серед респондентів і певною психологічною втомою від кількарічного тривання АТО [7].

В експериментах М. Li et al. (2017), пов'язаних із контекстом сербсько-боснійської війни та американсько-іранського напруження, досліджено реакцію людей на насильство – міжгрупове або скоєне власною

групою. Зокрема показано, що роль учасника як призвідця або жертви міжгрупових конфліктів впливає на оцінку майбутнього насильства або примирення з аутгрупою. Ставлення жертв насильства до групи винуватців є піддатливим і може бути поліпшене через постконфліктне задоволення прагнень справедливості, що знижує підтримку насильства та підвищує готовність до примирення [13].

У дослідженні психологічних особливостей підтримання родинної взаємодії в умовах воєнного конфлікту І. Губеладзе (2016) визначила шість стратегій поведінки в разі принципових розходжень між членами сім'ї в поглядах на війну. Повна сепарація означає цілковите невизнання поглядів інших осіб і розрив стосунків із ними. Часткова сепарація полягає в униканні дразливих питань та обмеженні спілкування нейтральними темами. Конфронтація набуває вигляду емоційно насичених деструктивних конфліктів. Пристосування спонукає одних членів сім'ї приховувати свої погляди заради збереження спокою. Домінування однієї особи над іншими, чийі думки знецінювано, також може забезпечувати відносний спокій. Прийняття різноманіття позицій вимагає постійного балансування між поглядами різних осіб, що буває психологічно складним [12].

У праці О. Broun-Lewensohn (2015) розглянуто ставлення підлітків до війни і миру під час насильницького конфлікту та зв'язки цих ставлень із тривогою. Загалом підлітки, які вважали, що військова операція дасть змогу розв'язати ситуацію на певний час, були більш тривожними, натомість ті, хто вважав, що така операція відкриє можливість для переговорів із ворогом, для соціалізації, освіти та взаємного зацікавлення, тривожилися менше [9]. На наш погляд, такий зв'язок має й обернений напрям: тривожні особи схильні до пошуку більш радикальних рішень, які б шонайскоріше привели до розв'язання проблеми, натомість більш упевнені в собі актори можуть дозволити собі діяти повільніше – на віддалену перспективу.

Г. Циганенко і О. Кухарук (2016) вивчали соціально-психологічні передумови конфліктів між військовими і цивільними в Україні. Серед них – загальний стан соціального напруження і погіршення психічного здоров'я, спричинений воєнними діями та важкою економічною ситуацією в країні, а також характерні для людської природи помилки сприймання, когнітивні викривлення, стереотипізація тощо. Наголошено на браку в цивільного населення реальних уявлень про війну та бойові дії, а ті, що є, хибують на схематичність спотворення, зараження невірогідною інформацією. Автори відзначають дві проблеми: брак повноцінної картини війни і неготовність громадян брати на себе відповідальність [6].

Л. Никоненко (2016) показала, що найбільш значущою подією, яка змінила уявлення студентів про політико-правову ситуацію в Україні, стала війна. Образ типового українця як мирного хлібороба, невойовничої людини поступово доповнився уявленнями про українця як представника нації воїнів, здатної протистояти могутньому ворогові. Відповідям респондентів притаманне особливе емоційне забарвлення – щодо епізодів воїнського подвигу, масових утрат серед військових і цивільного населення, факту окупації Росією української території, відторгнення мешканців окупованих територій. Такі переживання автор розглядає як ознаки проживання втрати. Війна змінила життєву ситуацію багатьох респондентів, особливо тих, кому бракує медійних, політико-правових і психологічних компетенцій, які б підвищували критичність мислення та психологічну опірність на всілякі маніпуляції [4].

О. Вознесенська і Н. Череповська (2015) виявили залежність між схильністю до обговорень сучасних та історичних подій, з одного боку, і серйозним ставленням до війни, смерті, героїзму, неприхильним сприйняттям жахів війни – із другого. Водночас ті, хто постійно спілкується з приводу соціально-політичних подій у країні, уважають, що війна поряд і стосується до кожного [1].

Важливим є питання про співвідношення індивідуальних і колективних чинників, які визначають ставлення до війни. У роботі з психологічними наслідками війни і воєнних злочинів, наполягає D. Summerfield (1996), повинен переважати колективний, а не індивідуальний підхід. Роль соціального світу має бути спрямовано на допомогу потерпілим, аби вони могли пережити руйнування їхніх економічних, соціальних і культурних світів на основі актуалізації здатності керувати своїми стражданнями, адаптуватися та відновлюватися [14].

Виділення не розв'язаних раніше частин загальної проблеми. Занурення українців у вир несподіваних для них воєнних подій призвело до руйнування усталеної картини світу на тлі виразного браку безпосереднього досвіду розв'язання новопосталих проблем соціального та індивідуального життя. Самовизначення в цій незвичній сфері має складний і болісний характер. Для його перебігу особа і спільнота використовують наявні індивідуальні та колективні ресурси, удаються до вже знайомих способів зараджування, але також і виробляють нові оцінки, патерни поведінки та засоби опанування нещодавно пережитих і далі пізнаваних життєвих ситуацій.

Мета статті полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження імпліцитного змісту ставлення українців до війни на Донбасі як психологічного феномена, що перебуває в стані активного формування.

Виклад основного матеріалу. У липні 2017 р. було проведено емпіричне дослідження, що мало вигляд опитування 150 мешканців трьох міст у різних регіонах України: опитано по 50 респондентів у містах Добропіллі Донецької обл., Синельниковому Дніпропетровської обл. та Могилеві-Подільському Вінницької обл. Ці міста було обрано, поперше, на засаді подібності: вони мають статус міст обласного підпорядкування та практично однакову кількість населення (31–32 тис.); по-друге, ішлося про відмінності для подальшого порівняння, бо відповідні регіони мають різне становище з огляду на події на Донбасі.

Добропілля міститься в західній частині Донецької обл. на підконтрольній Україні території. Безпосередньо воєнні дії зачепили місто один раз у вигляді артилерійського обстрілу, проте загроза вторгнення російсько-сепаратистських військ існувала досить довго. Синельникове розташоване в центральній частині Дніпропетровської обл. Під час розгортання подій на Донбасі у 2014 р. жителі області активно протистояли діям сепаратистів та російській воєнній агресії. Могилів-Подільський – на південному заході Вінницької обл. на кордоні з Молдовою. Як і більшість території України, це місто є досить далеко від ацени бойових дій, але воєнний конфлікт зачіпає його жителів через інформаційні потоки та безпосередню участь містян в АТО, кільканадцятьоро з яких загинуло.

Статеву-вікову структуру вибіркової сукупності загалом та по кожному місту було зорієнтовано на загальну структуру міського населення України (жінки становили 50,7 %; за віком респонденти розподілилися таким чином: від 18 до 29 років – 20,7 %, від 30 до 49 – 38 %, 50 років і старші – 41,3 %).

Як основний метод було застосовано напівстандартизоване інтерв'ю. відповідно до змісту імпліцитних теорій використано процедури, завдяки яким, як зазначає В. Горбунова, учасники можуть самостійно продукувати матеріал: вільно висловлювати погляди та ставлення до тих чи тих подій, явищ, людей. Можливість самостійно описати свої погляди, задати власні опозиції на оцінних шкалах, виділити доконечні характеристики під час порівняння об'єктів або асоціювання – усе це шляхи наближення до автентичного змісту свідомості випробуваних, забезпечення сенсо-значеннєвої відповідності [2].

Респондентам ставили сім запитань: 1) Як вам живеться? (Насамперед для встановлення контакту та входження в контекст інтерв'ю, а також із метою спровокувати прояв когнітивної або емоційної домінанти). 2) Як змінилося ваше життя за три останні роки? (Не підкреслювано, що йдеться про період війни, респондент сам вирішував, чи це для нього є важливим). 3) Як ви справляєтеся з труднощами, даєте собі

раду? (Тут і в наступних запитаннях малося на увазі, що респонденти прямо чи непрямо розкриватимуть зміст стратегій своєї адаптації. Про труднощі говорила абсолютна більшість опитаних. Тим небагатьом, хто про них не згадував, ставили запитання про те, як вони розв'язують свої проблеми). 4) Як за три останні роки змінилося життя людей із вашого оточення? (Часом треба було робити уточнення, що мова про два-три десятки людей, яких респондент найкраще знає, із якими найчастіше спілкується). 5) Як ці люди з вашого оточення справляються з труднощами, дають собі раду? 6) Як за три останні роки змінилося життя мешканців вашого міста? 7) Як мешканці міста справляються з труднощами, дають собі раду?

Отримані відповіді було проаналізовано за допомогою контент-аналізу. За його результатами виділено 78 семантичних одиниць, із яких 11 стосувалися до загальних життєвих постав респондентів, 30 – до оцінки власного життя, 37 – життя громадського. У межах кожної з названих груп частина (назагал невелика) респондентів так чи інакше говорила про війну: серед загальних постав про війну як важливий чинник теперішнього життя згадано у відповідях 5,3 % респондентів; на своїх особистих переживаннях через війну наголошували 8 %, а на переживаннях людей з оточення – 8,7 % опитаних.

Загалом таких осіб виявилось 26 (17,3 % всієї вибірки). Простежено істотні міжрегіональні відмінності: мешканці Добропілля значуще частіше (32 %) говорили про війну, ніж мешканці Синельникового (8 %) та Могилева-Подільського (12 %). (Щодо dobropiłьців причини таких відповідей є очевидними, але дещо дивує позиція синельниківців, для яких війна стоїть ніби осторонь, а натомість вони найактивніше нарікали на матеріальні труднощі).

Для з'ясування психологічної структури ставлень до факту війни і пов'язаних із нею переживань було здійснено факторний аналіз за 12 ознаками, за якими виявлено значущі відмінності між представниками двох груп – тих, хто згадував про війну (ураховано всі ознаки – оцінку війни як загальну життєву поставу, особисті переживання через війну та констатацію переживань інших осіб), і тих, хто не згадував. (Значущість відмінностей визначено за критерієм Фішера).

У факторному аналізі по всій вибірці виділилися п'ять значущих факторів із загальною дисперсією 60,5 %.

Перший фактор (вклад у дисперсію 16,7 %) зосередився навколо показників, які відображають активність у соціальному просторі. Так, особи, увагу яких привертає війна, частіше говорили про те, що люди з їхнього оточення обурюються і протестують проти становища, яке склалося, відзначали погіршення стосунків зі своїми близькими,

описували різні форми громадської активності – як інших осіб (у цих трьох випадках значущість відмінностей сягала рівня $p \leq 0,01$), так і своєї власної ($p \leq 0,05$).

Зміст другого фактору (12,4 %) відображає стурбованість через труднощі, що їх зазнає оточення. Респонденти, які сильніше заклопотані з приводу війни, більшою мірою звертали увагу на психологічний дискомфорт людей із їхнього оточення ($p \leq 0,01$), наголошували на своїй допомозі близьким людям та констатували наявність сімейних проблем (в обох випадках $p \leq 0,05$).

До третього фактору (11,7 %) ввійшли показники, які містять критичне ставлення до влади. Схильні до акцентування значення війни особи сильніше виявляли загальне критичне налаштування щодо влади, а також, відзначаючи, як і більшість опитаних, позитивні зміни в упорядкуванні міста, тут же їх знецінювали, зазначаючи, що це не має великого значення (в обох випадках $p \leq 0,01$).

У межах четвертого фактору (10,5 %) ідеться про досаду через намагання нічого не міняти. Перейняті війною респонденти відносно частіше констатували, що люди з їхнього оточення живуть, як і раніше, що їм доводиться допомагати (в обох випадках $p \leq 0,05$).

Лише в п'ятому факторі (9,2 %) опинилося нарікання на матеріальні труднощі, яке становило найчастішу з-поміж усіх розмов респондентів тему: про це говорили 66 % опитаних. Проте серед осіб, чию увагу більшою мірою привернуто до війни, на матеріальні проблеми скаржилося менше – 50 %, тоді як серед решти респондентів цей показник був 69,4 % ($p \leq 0,05$). До цієї ознаки додалося зосередження оточення на позитиві, про яке представники першої групи говорили частіше, ніж другої ($p \leq 0,01$).

Узагальнення описаних особливостей дає змогу охарактеризувати імпліцитний зміст ставлення респондентів до війни, що постає у вигляді не прямих осмислених оцінок, а радше прихованих, фонових, малоусвідомлюваних концептів, які сукупно визначають емоційне і значеннєве наповнення відповідних ставлень.

Ставлення до війни не перебуває в центрі актуальних переживань і цінностей опитаних осіб. (Відкритим залишається питання про співвідношення свідомого самовизначення щодо війни і несвідомого витіснення дражливих питань на периферію свідомості). У кожному разі за ступенем вираження воно поступається перед суб'єктивною значущістю переживання матеріальних негараздів.

Особи, які активно визначають своє ставлення до війни, становлять явну меншість. Їхні оцінки й переживання сильніше, порівняно з більшістю «байдужих до війни» громадян, спрямовано на соціальний зміст

індивідуальної і колективної життєдіяльності, матеріальні труднощі оточення, неспроможність більшості до бажаних психологічних трансформацій, критичне ставлення до влади. Занурені в широкий контекст «виживання» в скрутних умовах, ці особливості, очевидно, впливають на загальний стан масової свідомості воєнного часу, але зможуть перетворитися на провідні тенденції її розвитку в разі принципових змін соціально-політичної ситуації в країні.

Висновки. Дослідження імпліцитного змісту ставлення українців до війни на основі суб'єктивних розповідей респондентів про своє життя показало, що таке ставлення має вигляд фонових, малоусвідомлюваних концептів і не перебуває в центрі їхньої свідомості. Воно істотно поступається перед суб'єктивною значущістю переживання матеріальних негараздів. Інтерес осіб, які активно визначають своє ставлення до війни, спрямовано на соціальний зміст індивідуальної і колективної життєдіяльності, матеріальні труднощі оточення, неспроможність більшості до бажаних психологічних трансформацій, критичне ставлення до влади. Ці особливості почасти впливають на загальний стан масової свідомості, а перетворитися на провідні тенденції її розвитку зможуть у разі принципових змін соціально-політичної ситуації.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні зв'язків і відношень свідомих і несвідомих компонентів самовизначення громадян щодо війни, механізмів взаємного впливу носіїв різних ставлень і позицій, соціально-психологічних чинників долання незгод і досягання порозуміння з приводу воєнно-політичних проблем.

Список використаних джерел

1. Вознесенська О. Л. Медіаконтекст вияву патріотичних почуттів представниками Сходу і Заходу України / О. Л. Вознесенська, Н. І. Череповська // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 74–88.
2. Горбунова В. В. Проблеми дослідження імпліцитних теорій / В. В. Горбунова // Соціальна психологія. – 2008. – № 4 (30). – С. 17–28.
3. Дроздов О. Ю. Динаміка геополітичних уявлень молоді на тлі російсько-українського конфлікту 2014 року / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 258–266.
4. Никоненко Л. В. Особливості уявлень студентів різного фаху про політико-правову ситуацію в Україні / Л. В. Никоненко // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2016. – Вип. 3 (17). – С. 220–233.
5. Петрунько О. В. Імпліцитні моделі консолідації громадської думки у свідомості студентської молоді / О. В. Петрунько // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 75–86.
6. Циганенко Г. В. Соціально-психологічне осмислення конфліктів між цивільними і військовими в ході групової взаємодії / Г. В. Циганенко, О. Ю. Кухарук //

Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2016. – Вип. 4 (18). – С. 24–39.

7. Шусть В. В. Політичні цінності молоді в просторі шкал «радикалізм – консерватизм» та «авторитаризм – демократизм» / В. В. Шусть // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2016. – Вип. 3 (17). – С. 179–191.

8. Bizumic B. On the (In) Compatibility of Attitudes Toward Peace and War [Electronic resource] / B. Bizumic, R. Stubager, S. Mellon, N. Van der Linden, R. Iyer, and B. M. Jones // *Political Psychology*. – 2013. – № 34. – P. 673–693. – URL: doi:10.1111/pops.12032.

9. Braun-Lewensohn O. Attitudes toward war and peace and their relations with anxiety reactions among adolescents living in a conflictual area [Electronic resource] / O. Braun-Lewensohn // *Journal of Youth Studies*. – 2015. – № 18, 1. – P. 68–79. – URL: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13676261.2014.933193>.

10. Dupuis E. C. A New Scale to Measure War Attitudes: Construction and Predictors [Electronic resource] / E. C. Dupuis, E. S. Cohn // *Journal of Psychological Arts and Sciences*. – 2011. – № 14. – URL: http://scholars.unh.edu/psych_facpub/14.

11. Grossman G. The Political Legacies of Combat: Attitudes toward War and Peace Among Israeli Ex-Combatants [Electronic resource] / G. Grossman, D. Manekin, and D. Miodownik // *International Organisation*. – 2015. – № 69 (4). – P. 981–1009. – URL: doi: 10.1017/S002081831500020X.

12. Hubeladze I. H. Psychological peculiarities of maintaining a family relationship in conditions of military conflict / I. H. Hubeladze // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2016. – Вип. 4 (18). – С. 15–23.

13. Li M. The role of retributive justice and the use of international criminal tribunals in post-conflict reconciliation [Electronic resource] / M. Li, B. Leidner, N. Petrović, S. N. Orazani, and M. S. Rad // *European Journal of Social Psychology*. – 2017. – URL: doi: 10.1002/ejsp.2326.

14. Summerfield D. The Impact of War and Atrocity on Civilian Populations: Basic Principles for NGO Interventions and a Critique of Psychosocial Trauma Projects [Electronic resource] / D. Summerfield. – London: Overseas Development Institute, 1996. – URL: <http://odihpn.org/wp-content/uploads/1996/04/networkpaper014.pdf>.

15. Van der Linden N. Are attitudes toward peace and war the two sides of the same coin? Evidence to the contrary from a French validation of the Attitudes Toward Peace and War Scale [Electronic resource] / N. Van der Linden, C. Leys, O. Klein, and P. Bouchat. – 2017. – URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/28892500>.

Reference transliterated

1. Voznesenska O. L. Mediakontekst vyjavu patriotychnykh pochuttiv predstavnykamy Skhodu i Zakhodu Ukrainy / O. L. Voznesenska, N. I. Cherepovska // *Problemy politychnoi psyholohii: zb. nauk. prats.* – K.: Milenium, 2015. – Vyp. 2 (16). – S. 74–88.

2. Horbunova V. V. Problemy doslidzhennia implitsytnykh teorii / V. V. Horbunova // *Sotsialna psyholohiia*. – 2008. – № 4 (30). – S. 17–28.

3. Drozdov O. Yu. Dynamika heopolitychnykh uivlen molodi na tli rosiisko-ukrainskoho konfliktu 2014 roku / O. Yu. Drozdov // *Problemy politychnoi psyholohii: zb. nauk. prats.* – K.: Milenium, 2014. – Vyp. 1 (15). – S. 258–266.

4. Nykonenko L. V. Osoblyvosti uiavlen studentiv riznoho fakhu pro polityko-pravovu sytuatsiiu v Ukraini / L. V. Nykonenko // *Problemy politychnoi psykholohii: zb. nauk. prats.* – K.: Milenium, 2016. – Vyp. 3 (17). – S. 220–233.

5. Petrunko O. V. Implitsytni modeli konsolidatsii hromadskoi dumky u svidomosti studentskoi molodi / O. V. Petrunko // *Problemy politychnoi psykholohii: zb. nauk. prats.* – K.: Milenium, 2014. – Vyp. 1 (15). – S. 75–86.

6. Tsyhanenko H. V. Sotsialno-psykholohichne osmyslennia konfliktiv mizh tsyvilnyimi i viiskovymy v khodi hrupovoi vzaiemodii / H. V. Tsyhanenko, O. Yu. Kucharuk // *Problemy politychnoi psykholohii: zb. nauk. prats.* – K.: Milenium, 2016. – Vyp. 4 (18). – S. 24–39.

7. Shust V. V. Politychni tsinnosti molodi v prostori shkal «radykalizm – konservatyvm» ta «avtorytaryzm – demokratyvm» / V. V. Shust // *Problemy politychnoi psykholohii: zb. nauk. prats.* – K.: Milenium, 2016. – Vyp. 3 (17). – S. 179–191.

8. Bizumic B. On the (In) Compatibility of Attitudes Toward Peace and War [Electronic resource] / B. Bizumic, R. Stubager, S. Mellon, N. Van der Linden, R. Iyer, and B. M. Jones // *Political Psychology.* – 2013. – № 34. – P. 673–693. – URL: doi:10.1111/pops.12032.

9. Braun-Lewensohn O. Attitudes toward war and peace and their relations with anxiety reactions among adolescents living in a conflictual area [Electronic resource] / O. Braun-Lewensohn // *Journal of Youth Studies.* – 2015. – № 18, 1. – P. 68–79. – URL: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13676261.2014.933193>.

10. Dupuis E. C. A New Scale to Measure War Attitudes: Construction and Predictors [Electronic resource] / E. C. Dupuis, E. S. Cohn // *Journal of Psychological Arts and Sciences.* – 2011. – № 14. – URL: http://scholars.unh.edu/psych_facpub/14.

11. Grossman G. The Political Legacies of Combat: Attitudes toward War and Peace Among Israeli Ex-Combatants [Electronic resource] / G. Grossman, D. Manekin, and D. Miodownik // *International Organisation.* – 2015. – № 69 (4). – P. 981–1009. – URL: doi: 10.1017/S002081831500020X.

12. Hubeladze I. H. Psychological peculiarities of maintaining a family relationship in conditions of military conflict / I. H. Hubeladze // *Problemy politychnoi' psykholohii': zb. nauk. prac'.* – K.: Milenium, 2016. – Vyp. 4 (18). – S. 15–23.

13. Li M. The role of retributive justice and the use of international criminal tribunals in post-conflict reconciliation [Electronic resource] / M. Li, B. Leidner, N. Petrović, S. N. Orazani, and M. S. Rad // *European Journal of Social Psychology.* – 2017. – URL: doi: 10.1002/ejsp.2326.

14. Summerfield D. The Impact of War and Atrocity on Civilian Populations: Basic Principles for NGO Interventions and a Critique of Psychosocial Trauma Projects [Electronic resource] / D. Summerfield. – London: Overseas Development Institute, 1996. – URL: <http://odihpn.org/wp-content/uploads/1996/04/networkpaper014.pdf>.

15. Van der Linden N. Are attitudes toward peace and war the two sides of the same coin? Evidence to the contrary from a French validation of the Attitudes Toward Peace and War Scale [Electronic resource] / N. Van der Linden, C. Leys, O. Klein, and P. Bouchat. – 2017. – URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/28892500>.

Abstract

Vasiutynskiy V. O.,
Doctor of Psychological Sciences,
Professor

IMPLICIT CONTENT OF THE UKRAINIANS' ATTITUDES TOWARDS THE WAR IN DONBAS

The article is devoted to the coverage of the empirical study results on the Ukrainians' attitudes towards the war in Donbas. These attitudes are regarded as a psychological phenomenon that is in the state of active formation. Using half-standardized interviews, 150 residents of three cities in different regions of Ukraine were interviewed. Their subjective stories about their lives have been analyzed. Only 17.3 % of respondents mentioned the war in one way or another.

The differences between the representatives of these two groups – those who mentioned the war and those who did not mention it – were fixed. As a result of the comparison, it has been established that the implicit content of the respondents' attitudes towards the war appeared in the form of latent, background, and indistinct concepts that cumulatively determined the emotional and semantic content of the corresponding positions. Attitudes towards the war were not at the center of the actual experiences and values of the interviewed people. It was also inferior to the subjective significance of the financial disadvantages.

The interests of the individuals who actively determined their attitudes towards the war, were clearly directed at the social content of individual and collective life, the material difficulties of the environment, the majority's inability to the desired psychological transformations, and the critical attitudes towards the authorities. These features affected the general state of wartime mass consciousness, but can become the leading trends in its development in the event of fundamental changes in the social and political situation in the country.

Отримано – 10 серпня 2017
Received – August 10, 2017

Рецензовано – 16 серпня 2017
Revision – August 16, 2017

Прийнято – 1 вересня 2017
Accepted – September 1, 2017

УДК 159.9

Демченко Я. А.,
здобувач кафедри психології
діяльності в особливих умовах,
Національний університет
цивільного захисту України
E-mail: PDOU@nuczu.edu.ua

ПРОБЛЕМА ПСИХОКОРЕКЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДЧУЖЕНОСТІ ТА ДЕЗАДАПТАЦІЇ УЧАСНИКІВ АТО

У статті розглянуто і проаналізовано особливості соціальної відчуженості та дезадаптації у військовослужбовців, які повернулися із зони бойових дій, та запропоновано підходи до її психологічної корекції. Доведено, що використання психотехнологій подолання означених феноменів сприяє усвідомленню професійно-рольових позицій суб'єктів, посиленню етнічної ідентичності, світоглядної та політичної ідентичності, сприйняття себе членом певної соціальної групи або груп; укріпленню міжособистісних взаємин з близьким оточенням; усвідомленню та прийняттю професійної приналежності, компетентності, досягнень; зменшенню порушень соціальної ідентичності.

Ключові слова: психокорекція, соціальна відчуженість, дезадаптація, учасники АТО.

The article considers and analyzes the features of social exclusion and maladaptation in servicemen who returned from the zone of combat operations, and suggested approaches to its psychological correction. It is proved that the use of psycho-technologies to overcome the above-mentioned phenomena contributes to the recognition of the professional role positions of the subjects, the strengthening of ethnic identity, ideological and political identity, the perception of oneself as a member of a particular social group or groups; strengthening of interpersonal relations with close surroundings; awareness and acceptance of professional qualifications, competencies and achievements; reduction of violations of social identity.

Key words: psychocorrection, social estrangement, disadaptation, the ATO participants.

Постановка проблеми. Українське суспільство переживає важкі часи постійної напруги, тривоги, фрустрації, пов'язані з проведенням на території країни антитерористичної операції, яка за своєю повномасштабністю та людськими втратами прирівнюється до справжньої війни. Учасники збройного конфлікту отримують фізичні та психологічні травми, а їхня психіка зазнає певних змін, які згодом можуть перешкоджати нормальному функціонуванню у мікро- та макросоціумі. Швидкий перехід у мирну дійсність часто не дозволяє учасникам подій адекватно реагувати на ті чи інші обставини з точки зору більшості.

У прес-релізі, поширеному ГО «Патріот» на прес-конференції в УНІАН, йдеться про те, що кількість жителів України, які потребуватимуть психологічної реабілітації та соціальної адаптації через війну, прогнозується на рівні близько 6 млн. осіб. З цієї кількості 100 тис. осіб – учасники бойових дій, близько 500 тис. – члени сімей учасників бойових дій, понад 500 тис. – вимушені переселенці та близько 5 млн. осіб – громадяни України, які проживають на окупованих і прифронтових територіях. «Втім, бійці на нинішньому етапі військового конфлікту є найуразливішою і чи не найболючішою ланкою цілого ланцюга психологічних і соціальних проблем, спровокованих війною. За даними Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Міністерства оборони України, якщо в світі норма вразливих до психогенних травм бійців становить 25 %, то серед учасників АТО психогенні втрати становлять майже 80 %. Серед їхніх емоцій переважають гнів і дратівливість; почуття провини, сорому або самозвинувачення; почуття недовіри і зради, а також несправедливість долі; почуття безвиході; відчуття відчуженості», – йдеться в прес-релізі [1]. Саме тому проблема психокорекції соціальної відчуженості та ознак дезадаптації військових, що брали участь у антитерористичній операції, виявляється однією з найактуальніших у теперішній час.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості проблеми соціальної відчуженості були розкриті в працях таких психологів, як: В. В. Абраменкова, К. О. Абульханова-Славська, А. Валлон, А. Е. Горбушин, Е. Еріксон, К. Кенністон, С. Мадді, А. В. Петровський, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн, М. Симен, В. Франкл, З. Фрейд, Е. Фром, К. Хорн та інших. Загалом доведено, що формування відчуженості, як глибокий і тривалий процес, приводить до того, що вона починає поширюватися на все суспільство, соціальні інститути, групи, конкретних людей і згодом повною мірою подолати її стає неможливим.

Дослідники психологічної проблематики учасників бойових дій, зокрема, Т. П. Паронянц, В. О. Лесков, В. С. Сідак, Н. В. Павлик стверджують, що для більшості з них адаптація до цивільного життя супро-

вджується важкими відчуттями краху перспектив, ізоляції та відчуження від суспільного життя, оскільки в реальному житті їхній досвід та знання часто виявляються незатребуваними.

Питання соціальної дезадаптації розглядалися в працях таких сучасних авторів як Г. І. Ломакін, Г. С. Сенявська, О. А. Філатова. Вони вважають, що соціальна дезадаптація – це не проста відсутність пристосованості до інших людей чи до суспільного життя, а складне соціально-психологічне явище. Її симптомами зазвичай є: неприйняття групою індивіда, соціально-психологічна ізоляція і пов'язаний з нею психологічний стан фрустрованості і пригніченості, неадекватність комунікативних навичок і поведінкова дезорганізація, внутрішня скутість і підкреслена відчуженість тощо. Проте, недостатньо перерахувати окремі показники цього явища, воно може виступати в якості внутрішньої настанови: особистість може активно прагнути ухилитися від групових норм, не приймати погляди інших і протистояти їм, ускладнюючи стосунки з оточуючими і загострюючи конфлікти. В одному випадку дезадаптованість індивіда може виходити з соціальної групи, що «відкидає» його, і з невміння індивіда вписуватися в своє оточення, а в іншому – з прагнення самої особистості до порушення стану соціально-психологічної рівноваги в міжособистісних стосунках і подолання вимог пристосованості [2; 3].

Зважаючи на те, що адаптація людини має два взємопов'язаних аспекти – адаптацію до соціуму, його вимог та адаптацію до себе, то і дезадаптація може виявлятися як через неприйняття суспільних норм, так і через самовідчуження.

Важливим моментом соціальної адаптації та самоадаптації є формування соціальної та особистісної ідентичності. У певні життєві періоди індивід стикається з деякими труднощами у визначенні своєї ідентичності, що може стати причиною особистісних криз, зокрема, після повернення військовослужбовця – учасника бойових дій, до мирного життя, що за час його відсутності докорінно змінилося. Перед ним стає непросте завдання свого нового статусно-рольового самовизначення. Доводиться заново категоризувати себе в термінах соціально-професійної активності і реадаптуватися до відповідних статусно-рольових обов'язків. Ситуація ускладнюється труднощами перебудови зафіксованого під час локальної війни рольового репертуару, пов'язаного з безпосередньою участю в бойових операціях, а також впливом багаточисельних стресогенних чинників збройних конфліктів.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Незважаючи на достатній акцент психологів-науковців щодо особливостей розвитку в учасників війн та локальних військових конфліктів соціальної відчуженості, дезадаптації, їх основних критеріїв тощо, сучасна українська психологіч-

на служба потребує певних уточнень та узагальнень відповідно до психотехнології корегувальних впливів та реабілітації даної категорії осіб.

Мета статті – визначити особливості психокорекції соціальної відчуженості та дезадаптації в учасників АТО.

Виклад основного матеріалу. Порушення ідентифікаційних процесів, які призводять до відчуженості та дезадаптації, викликаються труднощами або неможливістю асиміляції отриманого досвіду і подальшої селекції, відбору, прийняття або відхилення для його реалізації в життєдіяльності та спілкуванні. У цьому сенсі відчуженість є позитивною, оскільки дозволяє суб'єкту встати над ситуацією і перестати перебувати всередині неї. Така «психологічна дистанція» необхідна для вироблення власного ставлення, позиції, захисних механізмів щодо травмуючого середовища або ситуації. Але важливо, щоб такий стан був короткочасним, тривав стільки, скільки потрібно для прояснення та переробки травмуючого досвіду. У випадках, коли він стає звичним або звичайним, всередині особистості відбуваються незворотні негативні зміни, які призводять до формування адиктивної, девіантної, асоціальної поведінки, порушень психічного та фізичного здоров'я тощо. Це пов'язано з тим, що взаємодія відчуженої особистості з іншими людьми втрачає людський сенс, стає маніпулятивною, механістичною, за якої інша людина використовується як засіб досягнення власних цілей. Більш того, відчужена особистість починає і до себе ставиться механістично, як до речі. Блокується прояв спонтанності, відчуженість набуває форм стійкої аномальної особистісної риси, блокується здатність до соціальної та особистісної рефлексії, здатність до емпатії. Наслідком розгортання даного процесу є порушення стратегічного смислоутворення, що є серйозною психологічною проблемою, як для самої людини, так і для суспільства в цілому. Оскільки формування відчуженості призводить до розвитку соціальної аномії, яка пов'язана з ослабленням фундаментальних моральних норм і цінностей, з втратою основних моральних принципів, без яких в суспільстві не може підтримуватися соціальний порядок.

Методи та можливі результати психокорекції соціальної відчуженості та дезадаптації учасників АТО залежать від індивідуальних особливостей, способу життя та рівня мобільності особи, що потребує допомоги. Саме тому формування програми психокорекційних впливів має індивідуальний характер. Психолог повинен поспілкуватися з клієнтом перед початком корекційної роботи, щоб мати можливість і підстави для складання найоптимальнішої програми.

Психокорекція соціальної відчуженості та дезадаптації в учасників АТО відбувається у груповій формі. У групу обов'язково залучають-

ся військові, які вже пройшли психокорекцію (психотерапію, тренінг тощо), та разом зі спеціалістами-психологами діляться досвідом, знаннями та навичками з учасниками групи – новачками. Програма психокорекції включає три основні етапи.

I етап: створення умов для вільної вербалізації травматичного досвіду, пов'язаного як з військовою службою, так і з цивільним життям після повернення; активізація членів групи для самовираження і конструктивного міжособистісного спілкування.

II етап (основний):

1. Вступ. Психолог (ведучий) розповідає, що метою групової взаємодії є опрацювання думок, реакцій, почуттів учасників, що викликані травмуючими подіями, а також знайомство з методами профілактики виникнення відстрочених реакцій на травму. Доводяться правила роботи у групі:

- 1) учасники не зобов'язані говорити про те, про що вони говорити не хочуть;
- 2) дотримання всіма учасниками конфіденційності;
- 3) фокусом опрацювання у групі є думки, переживання і психологічні реакції учасників.

2. Передбачуваність і факти. Далі обговорюються травматичні події у всіх можливих деталях без спеціальної уваги до думок, почуттів, переживань і емоційних реакцій. Учасники також повідомляють, чи очікували вони конкретну подію (це допомагає привести до розуміння причини та сутності їхньої психологічної реакції).

3. Думки і враження. Після опису та обговорення реальних фактів починається робота над думками і враженнями. Використовуються різноманітні техніки когнітивної, екзистенційної та гештальт-терапії, за допомогою яких конструюється цілісний образ ситуації, реакції особистості розглядаються в перспективі, відбувається інтеграція травматичного досвіду.

4. Емоційні реакції. Питання, що стосуються почуттів і вражень, приводять до емоційних реакцій. Психолог повинен допомогти учасникам висловити емоції, які найчастіше зустрічаються в момент травми: страх, жах, безпорадність, фрустрацію тощо. Обговорюються також емоційні реакції, що виникли після події.

5. Нормалізація. Після вираження емоційних реакцій психолог допомагає учасникам прийняти та переробити їх, трансформувати травматичний досвід у особистісне зростання.

6. Планування майбутнього/подолання. Психолог спрямовує роботу групи на подолання симптомів травми, активізацію ресурсів та мобілізацію механізмів внутрішньої і зовнішньої підтримки. Акцент

робиться на важливості відкритого обговорення переживань учасників з членами сім'ї і друзями, а також підкреслення можливості отримання від них додаткової підтримки, якщо така знадобиться.

7. Завершення. На цій стадії обговорюються інші теми, які є значущими для учасників, а також можливості отримання індивідуальної психологічної допомоги в майбутньому і про установи, які її надають. Учасникам радять, звернутися за допомогою, якщо: неприємні симптоми не зникають після закінчення 4–6 тижнів; неприємні симптоми з часом посилюються; виникають ознаки посттравматичного стресового розладу; відбуваються виражені зміни особистості тощо.

III етап (заключний): активізація особистісних ресурсів для посилення самодостатності, подолання внутрішніх труднощів, особистісного зростання.

У процесі психокорекції соціальної відчуженості та дезадаптації у учасників АТО основними психологічними механізмами, що виробляють особистісні трансформації, виступають: конфронтація, коригуючий емоційний досвід, навчання і плацебо-ефект.

Механізм конфронтації полягає в осмисленні людиною свого зіткнення з власним «дзеркальним Я», тобто зі знанням того, як її оцінюють в конкретній ситуації оточуючі. Це зіткнення стає можливим завдяки зворотному зв'язку. Останній являє собою безоцінні вербальні і невербальні реакції і зразки ефективної поведінки інших учасників групової психологічної роботи, які демонструються у відповідь на активність конкретного учасника. У результаті отримання і осмислення зворотного зв'язку людина усвідомлює, що ті чи інші схеми її дій в життєвих ситуаціях не є ефективними, збитковими, а її «Я-концепція» страждає неточностями. Це усвідомлення виступає в якості мотивуючого утворення, яке спонукає людину до змін моделей своєї поведінки.

Механізм коригуючого емоційного досвіду полягає в переживанні учасниками свого минулого, поточного або потенційного досвіду, в прийнятті його або відкиданні в умовах дієвої емоційної підтримки психолога (групи). Пережита трагедія в умовах вираженого співпереживання знімає напруження її травмуючої дії, силу впливу на поведінку і почуття людини.

Механізм навчання виявляється в сукупності процесів, що ведуть до формування звичок і стереотипів поведінки людини в типових ситуаціях. Таке навчання відбувається кількома способами: методом «спроб і помилок» в процесі багаторазових спроб ефективно вирішити ту чи іншу ситуацію; шляхом спостереження і присвоєння ефективних моделей поведінки інших учасників групової психологічної роботи; методом інсайту та ін.

Під плацебо-ефектом розуміють зміни у фізіологічному або психологічному стані людини, які викликаються використанням плацебо – в процесі психологічної роботи з учасниками бойових дій можуть спонтанно виникати або спеціально створюватися психологом плацебо-ефекти, що викликають почуття позитивних змін, що сталися з ними, особистісного зростання. Засобами створення таких ефектів є привнесення у процес занять якоїсь сакральності, використання метафор в якості моделей подій, регулярне підведення підсумків занять з фіксацією відчуттів учасників з приводу змін, що відбулися в них, тощо.

Ефективність групової психокорекції забезпечується такими чинниками: розвитком позитивних стосунків між психологом і учасниками групи; включенням у групу військових, які вже пройшли психокорекцію; вільним вираженням почуттів; можливістю більш детального аналізу психологічних проблем. Це дозволяє учасникам:

- подолати почуття ізольованості через відчуття спільності з іншими ветеранами, емоційний «комфорт» і підтримку;
- подолати почуття неповноцінності і відновити почуття власної гідності;
- «переробити» травматичний досвід у колі людей, здатних його зрозуміти;
- відчувати емоційну розкутість.

Для дослідження змістових характеристик соціальної ідентичності/відчуження особистості учасників АТО до та після психокорекції нами використовувалася методика М. Куна, Т. Макпартленда в модифікації Т. В. Румянцевой. Аналіз та інтерпретація результатів здійснювалися за класичною схемою, запропонованою авторами методики (таблиця 1). У дослідженні брали участь добровольці, мобілізовані, професійні військові, які були учасниками антитерористичної операції на сході України. До дослідження були залучені учасники АТО з таких бригад та батальйонів, як: 128 ОМБР, 90 ОМБР, 81 ОДШ, Добровольчий український корпус, Територіальний батальйон «Волинь», Територіальний батальйон «Донбас», батальйон «Світязь», окремі військові частини ВДВ та УСБУ, батальйон особливого призначення «Азов».

Результатом психокорекційних впливів виявилися значущі зміни у показниках наступних ідентифікаційних характеристик: «Соціальне Я» ($p \leq 0,05$ за критерієм Фішера), «Комунікативне Я» ($p \leq 0,05$), «Діяльне Я» ($p \leq 0,05$) – показники зросли; «Проблемна ідентичність» ($p \leq 0,05$) – показник знизився. Тобто можна стверджувати, що психокорекція сприяла усвідомленню/посиленню професійно-рольових позицій суб'єктів, етнічної ідентичності, світоглядної та політичної ідентичності, сприйняття себе членом певної соціальної групи або

Таблиця 1

**Показники ідентифікаційних характеристик
учасників АТО до та після психокорекції (у %)**

Характеристики	До	Після	Φ	t
«Соціальне Я»	19,7	41,4	1,77	0,05
«Комунікативне Я»	22,3	45,8	1,93	0,05
«Матеріальне Я»	17,2	22,6	0,44	-
Фізичне Я «	23,4	28,4	0,41	-
«Діяльне Я»	14,2	37,5	1,91	0,05
«Перспективне Я»	25,4	39,0	1,12	-
«Рефлексивне Я»	17,3	26,7	0,77	-
Проблемна ідентичність	46,8	24,3	1,85	0,05
Ситуативний стан	28,5	19,1	0,77	-

груп; укріпленню міжособистісних взаємин з близьким оточенням; усвідомленню та прийняттю професійної приналежності, компетентності, досягнень; зменшенню порушень соціальної ідентичності, а саме знизенню рівня соціальної відчуженості.

Висновки. Проблема психокорекції соціальної відчуженості та дезадаптації в учасників бойових дій є надскладною та такою, що потребує невідкладного вирішення. Запропонований підхід дозволяє знизити вираженість ознак (симптомів) даних феноменів, але потребує подальшого поглибленого дослідження. На теперішній час відсутні відомості про тривалість позитивних ефектів психокорекційних впливів, саме в цьому ми й вбачаємо **перспективи подальших досліджень**. Крім того, бажано дослідити ефективність застосування інших методологічних підходів та психотехнологій, щоб мати можливість обирати найпотужніший інструментарій для надання психологічної допомоги.

Список використаних джерел

1. Інформаційне агентство УНІАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://press.unian.net/pressnews/1045563-v-psihologicheskoy-reabilitatsii-i-sotsialnoy-adaptatsii-iz-za-voynyi-v-ukraine-budut-nujdatsya-okolo-6-mln-chelovek-ekspertyi.html>.
2. Ломакін Г. І. Соціально-психологічні складові соціальної роботи з учасниками бойових дій: методичний посібник / Г. І. Ломакін. – Х.: Оберіг, 2014. – 168 с.
3. Филатова О. А. Дезадаптація личности в условиях чрезвычайных ситуаций / О. А. Филатова // Таврический журнал психиатрии. – 2011. – № 4 (57). – С. 128–133.

References transliterated

1. Informacijne agentstvo UNIAN [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://press.unian.net/pressnews/1045563-v-psihiologicheskoy-reabilitatsii-i-sotsialnoy-adaptatsii-iz-za-voynyi-v-ukraine-budut-nujdatsya-okolo-6-mln-chelovek-ekspertyi.html>.
2. Lomakin G. I. Social'no-psyhologichni skladovi social'noi' roboty z uchasnykamy bojovyh dij: metodychnyj posibnyk / G. I. Lomakin. – H.: Oberig, 2014. – 168 s.
3. Filatova O. A. Dezadaptacija lichnosti v uslovijah chrezvyčajnyh situacij / O. A. Filatova // Tavricheskij zhurnal psihiatrii. – 2011. – № 4 (57). – S. 128–133.

A b s t r a c t

Demchenko Y. A.,
Researcher

PROBLEM OF PSYCHO-CORRECTION OF SOCIAL ESTRANGEMENT AND DISADAPTATION OF THE ATO PARTICIPANTS

The article considers and analyzes the features of social exclusion and maladaptation in servicemen who returned from the zone of combat operations, and suggested approaches to its psychological correction.

Psychocorrection of social estrangement and maladaptation in the ATO participants takes place in a group form. The group must involve military personnel who have already undergone psycho-correction. In the process of psychocorrection of social estrangement and disadaptation in the participants of the ATO, the main psychological mechanisms that produce personality transformations are: confrontation, adjusting emotional experience, learning and placebo effect.

The effectiveness of group psycho-correction is ensured by the following factors: the development of positive relationships between a psychologist and group members; group inclusion of the militaries who have already undergone psycho-correction; free expression of feelings; the possibility of a more detailed analysis of psychological problems. It allows the participants: to overcome the feeling of isolation due to the feeling of communion with other veterans, emotional «comfort» and support; overcome the inferiority and restore self-esteem; «transform» the traumatic experience among the people who can understand it; emancipate emotionally.

To study the meaningful characteristics of social identity / estrangement of personality of the ATO participants before and after the psycho-correction, we used the method of M. Kuhn & T. McPartland in the modification of T. V. Rumiantseva. The study involved volunteers, mobilized

persons and professional soldiers who participated in the anti-terrorist operation in the Eastern Ukraine.

It is confirmed that the use of psycho-technologies to overcome the above-mentioned phenomena contributes to the recognition of the professional role positions of the subjects, the strengthening of ethnic identity, ideological and political identity, the perception of oneself as a member of a particular social group or groups; strengthening of interpersonal relations with close surroundings; awareness and acceptance of professional qualifications, competencies and achievements; reduction of violations of social identity.

Отримано – 5 серпня 2017

Рецензовано – 12 серпня 2017

Прийнято – 19 серпня 2017

Received – August 5, 2017

Revision – August 12, 2017

Accepted – August 19, 2017

УДК 159.9.001

Іванченко О. С.,

старший викладач

кафедри практичної психології,

Українська інженерно-педагогічна академія

E-mail: linaperelygina@nuczu.edu.ua

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ПРОВИНИ-РИСИ ПРАЦІВНИКАМИ ДСНС УКРАЇНИ

У статті розглянуто сучасний стан дослідження проблеми переживання провини. Показано особливості переживання рятувальниками провини-риси, її формально-динамічні показники та якісні характеристики. Доведено, що провини-риси є тривалим, хворобливим, генералізованим, найчастіше ірраціональним переживанням морального характеру, що негативно впливає на самовідношення, взаємини, самореалізацію рятувальників, та сприяє формуванню у них невротичного прагнення всіх рятувати.

Ключові слова: рятувальники, професійна діяльність, переживання провини, провини-риси.

The article deals with the current state of the study concerning the problem of the guilt experiencing. The peculiarities of the safeguards' guilt-trait experiencing, its formal-dynamic indicators and qualitative characteristics are represented. It is proved that guilt-trait is a long, painful, generalized, and often irrational experience of a moral character that negatively affects self-respect, relationships and self-realization of rescuers, and promotes the formation of their neurotic desire to save everybody.

Key words: rescuers, professional activity, experience of guilt, guilt-trait.

Постановка проблеми. Почуття провини належить до числа тих психологічних феноменів, які мають багаторічну історію їх вивчення, але науковий інтерес до яких зберігається. Це пов'язано, перш за все, з тим, що провини є частиною буття людини. Формування в особистості здатності відчувати провини обумовлено її включеністю до соціальної й професійної взаємодії.

Актуальність дослідження провини з позицій психології діяльності в особливих умовах стає очевидною, оскільки на сьогоднішній день дані феномени у вітчизняній психології в цілому, і у вітчизня-

ній екстремальній і кризовій психології зокрема, досліджені недостатньо. Звернення психологів до феноменів провини відбуваються, як правило, у рамках загальної теорії емоцій і почуттів (Г. Бреслав, Ф. Ю. Василюк, К. Изард, С. Л. Рубінштейн), у теорії морального розвитку й виховання (Б. І. Додонов, В. К. Демиденко, Т. М. Титаренко), або в контексті консультативної психології (Н. Ю. Максимова, К. Л. Мільотіна, А. Маслоу, К. Хорні, І. Ялом та ін.).

У більшості праць констатується наявність почуття провини і потреби в його вивченні, але при цьому не враховується професійна Я-концепція особистості, не приділяється належної уваги особливостям проявів провини та її переживання в умовах професійної діяльності. Саме тому важливим є пошук детермінант, причин виникнення почуття провини, що дасть змогу визначити типи, профілі переживання провини з метою створення програм психологічної корекції її деструктивних проявів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психології в найбільш загальному вигляді провинна розглядається як емоційна реакція людини на будь-яку «неправильну» дію, передчуття шкоди, яку неминуче завдає собі людина, порушивши інтерналізовані стандарти своєї поведінки [1]. Центральною характеристикою почуття провини у цьому визначенні є шкода, яку завдає собі людина.

У психологічному словнику провинна визначається як «негативно забарвлене почуття, об'єктом якого є деякий вчинок суб'єкта, який здається йому причиною негативних для інших людей наслідків. Якщо наслідки мають негативний вплив тільки на суб'єкта, то виникає відчуття прикрасі, досади, а не провини» [4].

І в одному, і в іншому визначенні видно, що почуття провини виникає тільки в контексті стосунків з іншими об'єктами, першочергово – людьми. Тому багато авторів, у тому числі і Дженей та Беррі Уайнхолд, розглядають провинну як соціальну емоцію, яка виникає як відповідь на порушення соціальних норм і правил [5]. Практично, у всіх визначеннях та підходах вказується на те, що на розвиток почуття провини значно впливають суспільні чинники і, передусім, сімейне виховання та культурні традиції.

У психології сформувалося неоднозначне ставлення до цього феномена в плані його впливу на життя та здоров'я людини. Позиції науковців у цій сфері можна умовно розділити на дві групи: одні з них вважають почуття провини ознакою незрілості людини, інші – основою високої духовності.

Перша позиція зумовлена науковою тенденцією, яку зініціював З. Фрейд, де розглядається лише деструктивний аспект провини (G. A. Berrios, C. Covington, T. Fuchs, F. Johnston, H. Lewis,

L. E. O'Conner, A. Waska). Друга – ідеєю про позитивну роль феномена почуття провини в розвитку особистості (К. С. Barrett, R. F. Baumeister, M. L. Hoffman, J. Lindsay-Hartz, J. P. Tangney та ін.). Існує також позиція філософів-екзистенціалістів (С. К'єркегор, М. Хайдеггер, П. Тілліх) та їх послідовників, представників екзистенційно-гуманістичної психології (Дж. Б'юдженталь, Р. Кочунас, Р. Мей, І. Ялом, М. Lucas, D. V. Morano, J. S. Woosher та ін.), які пов'язують феномен провини з поняттям ідеалу, а відповідно, з прагненням людини до вдосконалення.

Останнім часом з'явилися дослідження (І. А. Белік, О. В. Короткова та ін.), в яких значна увага приділяється змістовним характеристикам провини-риси, її зв'язку з цінностями, смислами, системою відношень людини; рівнем особистісного розвитку та ролі цього почуття в регуляції соціальних відносин. Практично відсутні праці, в яких би вивчались структурні аспекти провини як відносно стійкої риси особистості чи переживання цього почуття в процесі професійної діяльності.

Виділення невіршених раніше частин проблеми. Аналіз літератури показує, що у науці поки відсутнє чітке уявлення про природу, генезис, функції провини, її структуру та місце у системі інших характеристик особистості. Дискусійними залишаються питання впливу екстремальних умов професійної діяльності на переживання почуття провини. Саме тому обрана тема є актуальною та має практичну значущість.

Мета статті – дослідити особливості характеру переживання провини-риси у рятувальників ДСНС України.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь працівники ДСНС України. Відповідно до мети нашого дослідження, всі досліджувані були продіагностовані за допомогою «Опитувальника провини» (Guilt Inventory) І. М. Белік. Отримані результати представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

**Показники виразності типів провини
у рятувальників (бали)**

Шкали	М±σ
Провина-стан	25,9±4,8
Провина-риси	58,3±9,1
Моральні норми	47,2±4,6

Показники за шкалами у досліджуваних перебувають у межах норми. На підставі отриманих результатів усі рятувальники, які брали участь у дослідженні, були розділені нами на три групи: до першої групи увійшли

рятувальники з переважанням провини-стану (48 осіб), до другої – з переважанням провини-риси (56 осіб) і до третьої – з низькими показниками, як за шкалою «провини-стану», так і «провини-риси». Далі в нашому дослідженні брали участь тільки рятувальники другої групи.

Для дослідження характеру переживання провини-риси рятувальниками нами використовувалася група психодіагностичних методик. Основною метою даної діагностики було виділення досліджуваних з деструктивною формою провини-риси. Для дослідження міжособистісної провини в її малоадаптивних формах використовувався опитувальник IGQ. Результати представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

**Показники ірраціональної дезадаптивної
провини у рятувальників (бали)**

Шкали	М±σ
Провина того, який вижив	17,3±3,8
Провина відділення	7,4±1,6
Провина гіпервідповідальності	10,8±2,5
Провина ненависті до себе	8,8±2,9

У досліджуваних даної групи найбільш вираженими є показники провини того, який вижив (78,6 %) і провини гіпервідповідальності (77,1 %); найменш – провини відділення (49,3 %). Це свідчить про те, що рятувальники, досягаючи певного успіху в професійному, суспільному або особистісному житті, можуть відчувати провину, пов'язану з переконаністю в тому, що близькі люди при цьому відчувають страждання, недоодержуючи якісь блага, оскільки кількість цих благ обмежена. Вони почувають себе відповідальними за щастя й благополуччя інших людей, не обов'язково близьких.

Для визначення особливостей переживання даного виду провини нами проводилося анкетування за допомогою авторської анкети. Отримані результати оброблялися за допомогою підрахунку відповідей, що найчастіше зустрічаються (кількісний аналіз) і контент-аналізу змісту відповідей (якісний аналіз).

Результати анкетування показали, що рятувальники даної групи найчастіше відчувають провину перед матір'ю, своєю совістю й Богом, а найрідше – перед начальством. Слід зазначити, що в 4,5 % відповідей вказувалося на відсутність схильності відчувати провину в жодному випадку, а в 9,3 % вказувалося на почуття провини перед усіма.

Сумарні результати відповідей досліджуваних на запитання про те, які думки в них зазвичай супроводжують переживання провини, показали, що у рятувальників переважають думки: «немає мені прощення», «я поганий», які відносяться до неадаптивних і необ'єктивних. Крім того, досить часто зустрічалися думки: «як я міг так зробити», «що ж робити», «як далі жити» і «треба покаятися». Такі думки свідчать про наявність внутрішнього конфлікту, викликаного переживанням даного виду провини. Внутрішній конфлікт, на нашу думку, обумовлений гіпертрофованою відповідальністю та пов'язаний з усвідомленням власних обмежень, втрачених можливостей.

Відповіді досліджуваних на третє запитання: «Які ще емоції й почуття ви відчуваєте в той момент, коли переживаєте провину?» виявили, що провинна найтісніше пов'язана із соромом, гнівом на себе, сумом. У відповідях респонденти також повідомили, що провинна приводить до зниження настрою, внутрішнього дискомфорту, злості, страху повторити помилку. В уявленнях респондентів даної групи також такі емоції як провинна, сором, внутрішнє занепокоєння, сум, страх, злість існують у єдиному комплексі негативних емоцій і переживаються одночасно.

Відповіді на четверте запитання: «Як Ви поведетеся в тому випадку, коли переживаєте почуття провини?» указують на те, які дії рятувальники зазвичай вживають при переживанні провини. Досліджувані відповідали, що вони прагнуть розібратися, у чому були неправі, виправити помилку, прагнуть себе покарати, а також уникають контактів з тими людьми, перед якими відчувають провину.

У наступному питанні респондентів просили навести приклад 2–3 випадків, коли в них виникало почуття провини. Серед випадків, описаних рятувальниками, найтиповішими є: «сховдив, образив близьку людину», «коли кому-небудь заподіюю шкоду», «міг допомогти, але не зробив цього», «не виконав обіцянку», «через мене загинула людина», «не встигли вчасно приїхати», «не зміг урятувати...» і т. п., які вказують на досить велику кількість ситуацій, пов'язаних із професійною діяльністю й таких, що викликають почуття провини.

Шосте запитання стосувалося впливу почуття провини на інші сфери життєдіяльності, прямо не пов'язані із ситуацією, що викликала провину. Відповіді респондентів показали, що в переважній більшості випадків (68,5 %) провинна поширюється на інші сфери життя (сім'я, робота, дозвілля, спілкування з дітьми й друзями).

У сьомому запитанні досліджувані оцінювали приблизний проміжок часу, протягом якого вони зазвичай відчувають себе винуватими. Відповіді розподілилися в такий спосіб: 22,3 % – «завжди», 19,4 % – «не менше тижня після події», 33,5 % – «доти, поки не спокутую», 24,8 % –

«кілька років». Пролонгованість, тривалість збереження актуального почуття провини радше за все вказує на невміння особистості конструктивно переробляти травматичний досвід, що може призводити й призводить до стагнації в розвитку особистості.

На восьме запитання про те, хто або що може допомогти позбутися переживання провини, досліджувані давали наступні найбільш типові відповіді: «ніхто», «я сам», «близька людина», «кохана людина», «друг», «психолог». На психолога, як можливого помічника вказали 15,8 % респондентів. З категорії «що» відзначалися: вибачення, прохання про прощення й одержання прощення від того, хто був скривджений або кому була заподіяна шкода, покаяння, порада близького друга, час. 22,5 % респондентів не змогли відповісти на поставлене запитання.

Практичні дії, здатні допомогти впоратися з виниклою провинною, згадувалися респондентами значно рідше, ніж вибачення, одержання прощення й розуміння.

У цілому, способи й засоби, здатні значно послабити почуття провини, які були зазначені рятувальниками даної групи, також досить індивідуальні. Згадувалися й наступні: робота, відпустка, відволікання від проблем, комп'ютерні ігри, алкоголь, секс, випадок, Бог.

Виявлено особливості асоціацій, що виникли у свідомості рятувальників у відповідь на слово «провина»: найчастіше провину асоціювали зі словами «сором» і «горе». Обидва ці слова виникли у відповідь на шукане по 21 разу. Нижче ми представили в порядку зменшення частоти згадування інші асоціації: покарання – 16 разів; горе, пригніченість – по 12 разів; страх, біль, сум, туга – по 8 разів; прощення, помилка, самотність – по 8 разів; дискомфорт, смуток, прикрість, гіркота, розчарування, каяття, переживання, провинна – по 4 рази. Усі інші асоціації зустрічалися у відповідях респондентів по одному разу.

Дослідження асоціацій, пов'язаних зі словом «провина», показало, що найчастіше виникали асоціації, що позначають ті або інші емоційні переживання, а також асоціації, представлені образами, пов'язаними з важкими негативними емоціями, з негативними оцінками, з негативними емоційними образами, а також прагненням втечі від проблеми.

Відповіді респондентів на останнє запитання показали, що в їхніх уявленнях провинна, в першу чергу, асоціюється із чорним кольором, на другому місці виявився червоний колір і на третьому – сірий. Також відзначені наступні колірні асоціації: фіолетовий, зелений, синій, коричневий, жовтий, помаранчевий.

Отримані результати анкетування дозволяють указати на те, що провинна-риси є тривалим, хворобливим, генералізованим, найчастіше ірраціональним переживанням морального характеру, що негативно

впливає на самоставлення, взаємини, самореалізацію. Вона сприяє формуванню компенсаторної поведінки, що спонукається потребою у виправданні й виправленні помилок, а також може формувати «синдром самопожертви», тобто невротичне прагнення всіх рятувати.

Далі ми досліджували формально-динамічні показники провини-риси у рятувальників даної групи за допомогою методик, розроблених для цих цілей О. Л. Малєєвою та О. П. Санніковою [3]. Отримані результати відбито в таблиці 3.

Аналіз отриманих результатів свідчить про достатню стійкість почуття провини ($14,6 \pm 3,1$ балів) у досліджуваних, а також про наявність схильності до самозвинувачень ($13,9 \pm 3,6$ балів), прагнення брати на себе відповідальність за те, що відбувається. Це пов'язане з фіксацією уваги й афекту на якихось значущих подіях, об'єктах, психотравмуючих обставинах, на невдачах і образах, темах, які хвилюють. Показник за шкалою «чутливість» указує на наявність досить серйозних причин (зовнішніх і внутрішніх), здатних викликати почуття провини в даній категорії рятувальників. Вона викликає стійкі глибокі пролонговані переживання, які зовні слабо виявляються або не виявляються зовсім. Численні дослідження вказують на те, що високий рівень емоційного самоконтролю значуще корелює з депресивною симптоматикою [2]. Водночас ті чоловіки, які відхиляються від норм маскуліної ідеології, часто зазнають остракізму й відчувають почуття сорому або «травматичну напругу». Хоча більшість чоловіків гендернорольові очікування так чи інакше порушують, їм доводиться розплачуватися за це почуттям своєї невідповідності. Асоціація маскуліності з героїзмом, ризиком і готовністю до смерті – частина загального канону маскуліності.

Таблиця 3

**Показники формально-динамічних характеристик
провини-риси рятувальників (бали)**

Шкали	М±σ
Чутливість	7,4±2,2
Рухливість	9,1±2,4
Стійкість	14,6±3,1
Інтенсивність	8,5±2,7
Ініціативність	13,9±3,6
Виразність	5,8±1,3
Ступінь виразності почуття провини	10,2±2,7

Сила й способи прояву емоційної реакції чоловіка залежать від соціальної ситуації. Психологи вважають, що чоловіки досить емоційні, але їхні емоції виникають як функція соціальних процесів, які вони переживають у цих контекстах [2]. Чоловікам властиво пригнічувати або приховувати частину своїх, не відповідних канонам маскулінності, почуттів і переживань, «включаючи» психологічні захисти.

Емоційні реакції чоловіків сильно залежать від *ідеології маскулінності*. Чоловіки, що дотримуються менш традиційної ідеології, переживають первинні емоції набагато інтенсивніше, ніж ті, хто вважає, що чоловік завжди повинен тримати себе в руках. Тверда маскуліна ідеологія спонукає боятися не тільки таких специфічно «неможливих» почуттів, як страх, тривога або ніжність, але й будь-яких афективних станів, які асоціюються із втратою самовладання. Придушення й приховування емоцій – елемент стратегії збереження контролю над своїми переживаннями й досвідом [6]. Нормативні заборони й небажання виглядати слабким, немужнім блокує вираження почуттів у чоловіків, які розглядають будь-які неконтрольовані емоції як ознаку залежного, підлеглого статусу. Недарма в нормативних визначеннях маскулінності часто акцентується емоційна невиразність, за винятком почуття гніву як ознаки, що необхідна воїнові або борцеві, агресивності й одночасно – засобу породження страху у ворога. Усі труднощі й протиріччя чоловічої психології наочно виявляються в проблемах здоров'я.

У цілому загальний показник провини-риси в даній групі рятувальників перебуває в середньому діапазоні значень.

Далі ми досліджували якісні характеристики провини-риси, результати представлено в таблиці 4.

Таблиця 4

Якісні показники провини-риси рятувальників (бали)

Шкали	М±σ
Емоційний компонент	12,3±3,1
Когнітивний компонент	26,8±5,5
Діючий компонент	9,1±2,7
Екзистенціальний компонент	19,6±4,2
Контрольно-регулятивний компонент	29,7±5,1

Аналіз якісних характеристик почуття провини даної категорії досліджуваних дозволяє констатувати, що найбільш вираженими є контрольно-регулятивний (29,7±5,1 балів), когнітивний (26,8±5,5 балів)

і екзистенціальний компоненти ($19,6 \pm 4,2$ балів), найменш – емоційний ($12,3 \pm 3,1$ балів) і діючий ($9,1 \pm 2,7$ балів). Це свідчить про те, що рятувальникам більш властиве обмірковування своїх учинків, поведінки й пошук причин, що викликали почуття провини, ніж емоційне переживання й реагування. Вони добре контролюють зовнішні прояви внутрішніх переживань. При цьому переживання мають стійкий і глибокий характер, впливають на всі процеси життєдіяльності. Оточенню часто складно зрозуміти, чим викликана та або інша поведінка, реакції, учинки, оскільки досліджувані не схильні зовні сигналізувати про те, що відбувається усередині них. Таке функціонування емоційної сфери створює додаткові навантаження на систему адаптації, викликаючи психосоматичні й нервово-психічні розлади, а також «запускаючи» різні захисні механізми психіки.

Висновки. Проведені дослідження показали, що рятувальники з перевагою провини-риси схильні радше до переживань провини, ніж сорому; мають внутрішню атрибутованість відповідальності; не завжди можуть дистанціюватися від ситуацій, що викликають необхідність поводитися не відповідно до зовнішніх і внутрішніх моральних норм; зазнають труднощів позитивного ставлення до власної особистості й вчинків у ситуаціях провини. Найбільш вираженими в них є показники провини того, який вижив і провини гіпервідповідальності; найменш – провини відділення.

Результати анкетування вказують на те, що провини-риси є тривалим, хворобливим, генералізованим, найчастіше ірраціональним переживанням морального характеру, що негативно впливають на самоставлення, взаємини, самореалізацію. Вона сприяє формуванню компенсаторної поведінки, що спонукається потребою у виправданні й виправленні помилок, а також може формувати «синдром самопожертви», тобто невротичне прагнення всіх рятувати.

Результати дослідження формально-динамічних характеристик свідчать про достатню стійкість почуття провини у рятувальників, а також про наявність схильності до самозвинувачень, прагнення брати на себе відповідальність за те, що відбувається, що викликає стійкі глибокі пролонговані переживання, які зовні слабо виявляються або не виявляються зовсім.

Аналіз якісних характеристик почуття провини даної категорії досліджуваних дозволяє констатувати, що найбільш вираженими є контрольнорегулятивний, когнітивний і екзистенціальний компоненти, найменш – емоційний і діючий. Таке функціонування емоційної сфери створює додаткові навантаження на систему адаптації, викликаючи психосоматичні й нервово-психічні розлади, і підтверджує необ-

хідність проведення з ними психокорекційних заходів, у розробленні яких ми і вбачаємо перспективи подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Ананова І. В. Особливості використання захисних адаптивних механізмів у людей з високим рівнем почуття вини [Електронний ресурс] / І. В. Ананова. – Режим доступу: <http://www.socd.univ.kiev.ua/NEWS/OLD/2003FSP/psy.htm>.
2. Кон І. С. Мужчина в меняющемся мире / И. С. Кон. – М.: Время, 2009. – 496 с.
3. Малеева О. Л. Психологічні особливості схильності особистості до переживання почуття провини: дис. ... к. психол. н.: 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. Л. Малеева. – Одеса: Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського, 2007. – 206 с.
4. Психологический словарь / Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М.: Педагогика–Пресс, 1999. – 440 с.
5. Уайнхолд Б. Противозависимость: бегство от близости / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд; [Под ред. В. М. Бондаровской]. – Каменец-Подольский: Аксиома, 2009. – 328 с.
6. Timmers M. Ability versus vulnerability: Beliefs about men's and women's emotional behaviour / Monique Timmers, Agneta Fischer & Antony Manstead // Cognition and Emotion. – 2003. – Vol. 17. – P. 41–63.

References transliterated

1. Ananova I. V. Osoblyvosti vykorystannja zahysnyh adaptyvnyh mehanizmv u ljudej z vysokym rivnem pochuttja vyny [Elektronnyj resurs] / I. V. Ananova. – Rezhym dostupu: <http://www.socd.univ.kiev.ua/NEWS/OLD/2003FSP/psy.htm>.
2. Kon I. S. Muzhchina v menjajushhemsja mire / I. S. Kon. – M.: Vremja, 2009. – 496 s.
3. Maljejeva O. L. Psyhologichni osoblyvosti shylnosti osobystosti do perezhyvannja pochuttja provyny: dys. ... k. psyhol. n.: 19.00.01 «Zagal'na psyhologija, istorija psyhologii'» / O. L. Maljejeva. – Odesa: Pivdenoukrai'ns'kyj derzhavnyj pedagogichnyj univertsytet im. K. D. Ushyns'kogo, 2007. – 206 s.
4. Psihologicheskij slovar / Pod red. V. P. Zinchenko, B. G. Meshherjakova. – M.: Pedagogika–Press, 1999. – 440 s.
5. Uajnhold B. Protivozavisimost': begstvo ot blizosti / B. Uajnhold, Dzh. Uajnhold; [Pod red. V. M. Bondarovskoj]. – Kamenec-Podol'skij: Aksioma, 2009. – 328 s.
6. Timmers M. Ability versus vulnerability: Beliefs about men's and women's emotional behaviour / Monique Timmers, Agneta Fischer & Antony Manstead // Cognition and Emotion. – 2003. – Vol. 17. – P. 41–63.

Abstract

Ivanchenko O. S.,
senior lecturer of
the Applied Psychology Department

PECULIARITIES OF THE GUILT-TRAIT EXPERIENCING BY THE EMPLOYEES OF THE STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE

Studies have shown that rescuers with a prevalence of guilt-traits are more likely to experience guilty than shame; have an internal attribute of responsibility; not always can distance themselves from situations that cause the need to behave not in accordance with external and internal moral norms; experience the difficulties of a positive attitude towards their own personality and deeds in situations of guilt. The most pronounced in them are the indicators of the guilt of the one who survived and the faults of hyperresponsibility; the least is the fault of the unit.

The survey results indicate that the guilt-trait is a long, painful, generalized, and often irrational experience of a moral nature that negatively affects self-respect, relationships and self-realization. It contributes to the formation of compensatory behavior, driven by the need for justification and correction of errors. It can also form a «self-sacrifice syndrome», that is the neurotic desire to save everybody.

The results of the study of formal-dynamic characteristics indicate a sufficient stability of a guilt feelings in the rescuers, as well as the presence of predisposition to self-accusations, the desire to take responsibility for what happens, causing persistent deep prolonged experiences, which are poorly manifested or not manifest at all.

Analysis of the qualitative characteristics of the guilt feelings in this category of investigated allows to state that the most pronounced ones are regulatory, cognitive and existential components, the least – emotional and actional. Such functioning of the emotional sphere creates additional burdens on the system of adaptation, excluding psychosomatic and neuro-psychic disorders, and confirms the necessity to carry out their psycho-correction.

Отримано – 4 серпня 2017

Рецензовано – 11 серпня 2017

Прийнято – 18 серпня 2017

Received – August 4, 2017

Revision – August 11, 2017

Accepted – August 18, 2017

УДК 159.9.001

Йованович М. І.,
здобувач кафедри психології
діяльності в особливих умовах,
Національний університет
цивільного захисту України
E-mail: linaperelygina@nuczu.edu.ua

ПСИХОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ЕФЕКТИВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто сучасний стан дослідження проблеми психологічної компетентності. Показано місце та роль психологічної компетентності у професійній діяльності фахівців ризиконебезпечних професій. Обґрунтовано структуру психологічної компетентності працівників Державної митної служби України.

Ключові слова: працівники митної служби, професійна діяльність, психологічна компетентність.

The article deals with the current state of the research of a psychological competence. The place and role of psychological competence in the professional activity of the risky professionals are shown. The structure of psychological competence of the officers of the State Customs Service of Ukraine is substantiated.

Key words: customs officers, professional activity, psychological competence.

Постановка проблеми. Перші десятиліття ХХІ сторіччя ознаменувалися тим, що світове співтовариство зустрілося із глобальним поширенням і зростанням цілого ряду дуже небезпечних соціальних явищ, таких як тероризм, геноцид, міжетнічні конфлікти, нелегальна міграція, транспортування й торгівля наркотиками, зброєю. Це обумовлює підвищений інтерес до вивчення тенденцій і динаміки розвитку митної служби, пошуку нових, гнучких і ефективних підходів, які б дозволили державній митній службі без значного збільшення своєї чисельності й фінансування успішно виконувати свої функції.

Подальший розвиток і модернізація митної служби передбачає вдосконалення існуючої системи митного оформлення й контролю, наближення рівня діяльності української митниці до світових стандартів, збільшення ефективності здійснення фіскальної функції, удосконалення форм і методів боротьби з митними правопорушеннями, поліпшення рівня підготовки й перепідготовки кадрів [6]. Останній напрямок тісно пов'язаний із процесом розвитку в митників психологічної компетентності.

Психологічна компетентність – інтегральна характеристика особистості, що забезпечує успішне розв'язання завдань професійного й особистісного буття з використанням психологічних знань.

Психологічна компетентність є однією з найважливіших складових професійної компетентності особистості. Вона має зв'язок з рівнем професійної культури фахівця, визначає ділову надійність, здатність успішно й безпомилково здійснювати конкретну діяльність як у звичних умовах, так і в екстремальних, нестандартних ситуаціях.

В сучасній психологічній науці вже розроблено зміст, форми та види компетентностей представників різних професій [1; 3; 5; 7; 8; 10; 11; 14]. Однак питання психологічної компетентності оперативних працівників Державної митної служби України, діяльність яких здійснюється в екстремальних умовах, не знайшли належного відображення в психологічних дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема психологічної компетентності поступово знаходить своє відображення в сучасних дослідженнях [1; 2; 4; 5; 10; 11; 13; 15; 16], які присвячені вивченню професійного становлення, розвитку та самовдосконалення особистості, як суб'єкта професійної діяльності. Результати численних досліджень показали, що психологічна компетентність тісно пов'язана із професіоналізмом фахівця й впливає на ефективність його праці.

Безсумнівно, що компетентність – багаторівневе утворення з компонентами когнітивного, експресивного й інтерактивного характеру. Це складна єдина система внутрішніх психологічних складових і властивостей особистості фахівця, що включають у себе знання й уміння [9]. Вона пов'язана й з глибинними властивостями особистості – з потребою в спілкуванні, упевненістю в собі й самооінкою. Компетентність містить у собі такі характеристики, як інтегральна відповідність особистості розв'язуванню завданням, кількість і якість вирішених завдань, результативність і успіх у проблемних ситуаціях. Сюди додається й знання наслідків застосування конкретних способів впливу й їх ефективності. Компетентність має й свої функції: пізнавальну, регулятивну, функцію контролю й оцінки, самооінки [3].

На думку Л. І. Пономарьова, компетентність – це не тільки результат або оцінка діяльності фахівця, але й сам хід його мислення й діяльності [14]. Компетентність – це система внутрішніх ресурсів, необхідних для ефективних дій у визначеному колі ситуацій.

Психологічна компетентність – це відносно самостійна підсистема в структурі професійної компетентності [7], суть якої, на думку Т. І. Єрмакова, полягає у здатності індивіда взаємодіяти з людьми в системі міжособистісних стосунків, а тому включає вміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, визначати особистісні особливості й емоційний стан інших людей, обирати адекватні способи спілкування [4].

З позицій системного підходу професійна компетентність розуміється як певна система, що інтегрує знання, уміння, навички, професійно значущі якості особистості, яка забезпечує виконання особистих професійних зобов'язань [16].

Трагування психологічної компетентності як здатності особистості ефективно застосовувати структуровану систему знань для побудови та налагодження процесу особистісної, соціальної й професійної взаємодії знаходимо в дослідженнях О. М. Цільмак [15]. Л. Е. Орбан-Лембрик під психологічною компетентністю розуміє сукупність комунікативних, перцептивних та інтерактивних знань, які дають змогу індивіду орієнтуватись у соціальних ситуаціях, міжособистісних стосунках, приймати правильні рішення [13].

Спираючись на ці міркування, у цілому психологічну компетентність особистості можна визначити, як успішність, конструктивність її діяльності на основі ефективного застосування психологічних знань та вмінь для розв'язання завдань чи проблем, які стоять перед особистістю. Тобто психологічна компетентність є системним особистісним утворенням, що виявляється на різних рівнях психологічної реальності людини, у внутрішньому плані – у саморегуляції, і зовнішньому плані – у діяльності та взаємодії [2].

Саме тому психологічна компетентність дає можливість фахівцю адекватно оцінити власні здібності, можливості, рівень домагань, психологічні особливості; обирати найбільш ефективний варіант поведінки у певній, в тому числі й екстремальній, ситуації; регулювати власні емоційні стани, долати критичні життєві й професійні ситуації та ін. Вона дає йому можливість бачити перспективи розвитку своєї діяльності; проявляти самостійність і винахідливість у вирішенні завдань за призначенням; креативність і здатність до нововведень; динамічність у своїх думках і вчинках.

Різні автори [2; 5; 7; 12] виокремлюють чотири види психологічної компетентності:

- когнітивна компетентність – характеристика особистості, що дозволяє ефективно й економічно вирішувати пізнавальні завдання з використанням психологічних законів і закономірностей, а також прийомів і способів організації розумової діяльності;
- комунікативна компетентність – це здатність успішно вирішувати завдання спілкування, встановлювати бажані контакти з позитивним прогнозом майбутньої взаємодії; для того, щоб реалізувати комунікативні акти необхідно мати певні навички й уміннями;
- соціальна компетентність – це інформованість про соціальні інститути і їхні функції; соціальний інтелект; встановлення позитивних контактів тощо;
- аутопсихологічна компетентність – це здатність до самоаналізу, корекції, самопомоги, заснована на психологічних знаннях, законах.

Відповідно до основних ідей підходу Н. В. Кузьміної [10], викладених в її працях, присвячених проблемі професіоналізму особистості й діяльності, загальна структура психологічної компетентності розглядається як така, що складається з декількох взаємозалежних підструктур:

- соціально-перцептивна компетентність, що виявляється в «розумінні людей»; її основу складають психологічні знання про особистісні й характеріологічні детермінанти та індикатори, що проявляються в діяльності, поведінці, стосунках і спілкуванні;
- соціально-психологічна компетентність, що виступає як система структурованих знань про закономірності поведінки, діяльності, спілкування й відносин людини, яка включена до професійної групи;
- аутопсихологічна компетентність як система знань, що дозволяє здійснювати самопізнання, самооцінку, самоконтроль, уміння управляти своїм станом і працездатністю, що забезпечує самоефективність;
- психолого-педагогічна компетентність як система знань про методи здійснення впливу на людей.

Деякі автори виділяють також ще й інтерактивну компетентність як різновид соціально-психологічної, пов'язану з системою знань, необхідних для організації успішних професійних взаємодій. На наш погляд, інтерактивну компетентність можна розглядати як специфічну інтеграцію соціально-психологічної й психолого-педагогічної компетентності в рамках вищевикладеного підходу до структури психологічної компетентності.

Аналіз наукових досліджень довів, що психологічна компетентність не є просто сумою знань і навичок, вона являє собою психологічне новоутворення, властиве зрілій людині, що й дозволяє якісно по-іншому вирішувати професійні, соціальні й особистісні завдання.

Виділення невіршених раніше частин проблеми. Незважаючи на загальну наукову розробленість проблеми компетентності в професійній діяльності, питання ролі психологічної компетентності в екстремальних видах діяльності вивчено недостатньо. Тому сьогодні існує потреба ґрунтовного теоретико-емпіричного дослідження структури психологічної компетентності фахівців ризиконебезпечних професій. Розуміння особливостей психологічної компетентності оперативних працівників Державної митної служби дозволить розробити ефективні засоби її розвитку й оптимізувати їхню професійну діяльність.

Мета статті – проаналізувати стан дослідження проблеми психологічної компетентності та розробити її структуру у працівників оперативних підрозділів Державної митної служби України.

Виклад основного матеріалу. Для визначення структури психологічної компетентності оперативних працівників митної служби України нами використовувалися *імітаційні технології*. В основі імітаційних технологій лежить імітаційне або імітаційно-ігрове моделювання, тобто відтворення в лабораторних умовах з тією або іншою мірою адекватності процесів, що відбуваються в реальній системі. Побудова моделей і організація роботи учасників з ними дають можливість відбити різні види професійного контексту й надалі формувати професійний досвід в умовах квазіпрофесійної діяльності. Створюваними умовами активізуються професійні думки, мотиви, переживання, емоції, воля, прояви якостей ідентичних тим, які виявляються в реальних умовах. Нами використовувалися як ігрові, так і неігрові імітаційні технології.

Неігрові форми й методи представлені великою групою конкретних ситуацій. З погляду професійної діяльності ситуація – це сукупність взаємозалежних фактів, явищ і проблем, що характеризують конкретний період або подію в діяльності структури (у нашому випадку – митної служби).

Серед неігрових методів нами використовувався *метод аналізу конкретних ситуацій*, який полягає у вивченні, аналізі й прийнятті рішень по ситуації, яка виникла в результаті подій, що відбулися, або може виникати при певних обставинах у конкретній організації в той або інший момент. Аналіз конкретної ситуації – це глибоке й детальне дослідження реальної або штучної обстановки, виконуване для того, щоб виявити її характерні властивості. Цей метод дозволяє оцінити системний підхід до вирішення проблеми, виокремити варіанти правильних і

помилкових рішень, вибирати критерії, оптимальні рішення, досягнути ефективності професійної взаємодії, прийняття колективних рішень.

Нами були використані наступні види ситуацій:

- ситуація-проблема, в якій досліджувані знаходять причину виникнення описаної ситуації, ставлять і розв'язують проблему;
- ситуація-оцінка, у якій досліджувані дають оцінку ухваленим рішенням.

При аналізі конкретних ситуацій кожному досліджуваному надався набір завдань, які виконувалися індивідуально. Перед початком виконання першого завдання, досліджуваним був заданий алгоритм аналізу ситуацій (схема аналізу: прочитайте опис ситуації → знайдіть основні проблеми → знайдіть сполучні теми → складіть план і згрупуйте ваші рекомендації (оцінки, реакції, дії) у три підгрупи: негайні дії; відстрочені дії; довгочасні дії → напишіть вашу відповідь у формі звіту або вільного оповідання).

При застосуванні *ігрових імітаційних технологій* у якості матеріалу використовувалися типові професійні ситуації. Нами використовувалися два види ігрових імітаційних технологій:

- *імітаційний тренінг*, який припускає діагностику спеціалізованих навичок і вмій. Імітувалися ситуації, обстановка професійної діяльності. Відтворювався професійний контекст за допомогою основного предмета діяльності й шляхом імітації умов його застосування;
- інсценування – це ігровий спосіб аналізу конкретних ситуацій, професійних взаємин, стилю й методу керівництва, групової взаємодії тощо.

Експерти оцінювали якісно й кількісно результати проведеної досліджуваними роботи за запропонованими критеріями. За кожним критерієм експерти проставляли бали від 1 до 10 для кожного досліджуваного. Критерії були сформовані з урахуванням описаної в науковій літературі структури психологічної компетентності, а також специфіки професійної діяльності митників. Самі завдання (моделі) розроблялися із залученням професіоналів – досвідчених працівників оперативних підрозділів митної служби, керівників митних органів, психологів (23 особи). Крім експертів у дослідженні взяли участь 168 митників.

Реальність моделей у групі має особливий характер. Для відтворення ситуацій з життєвої практики учасників у самій групі, де повністю відсутні умови, що породжують ці ситуації, психолог-ведучий не має нічого, крім одного – досвіду проживання цих ситуацій самими

учасниками. У нього включаються й когнітивні схеми, «простір бачення» учасників, і домінуючі у них цінності, їхні установки й соціальні уявлення, напрацьовані поведінкові стереотипи, їхні усвідомлювані й неусвідомлювані мотиви.

Іншими словами, «тіло» модельної ситуації, якщо й може із чогось складатися, так тільки з наявного досвіду самих учасників, які набули його у ході практики й реалізують у житті. Таким чином, хоча модель і більш проста стосовно тієї ситуації, що моделюється, вона будується на основі тієї ж природи – моделювання має на увазі включення в модель прояву особистості в цілому, зачіпаючи афективну, ціннісну й неусвідомлювану частину досвіду людини, а не тільки тієї сфери, яка усвідомлюється.

Особливістю моделей, які інтерпретуються у групі, є те, що ситуації із професійної практики, що моделюються, в даній групі насправді ніби відсутні. Вони представлені у формі спогадів, переживань і уявлень людей – членів групи – про те, із чим вони мають справу в житті, тобто, знову ж, у формі їхнього досвіду. Тому процес інтерпретації у вигляді співвіднесення моделі й немодельної реальності в групі обертається співвіднесенням досвіду, представленого в групі, з досвідом, який відноситься до позагрупового життя. При цьому подібне зіставлення породжує вицлювання релевантних аспектів досвіду, що пов'язане з їхнім усвідомленням, реструктуруванням і наступним прийняттям як проявів своєї особистості.

Таким чином, будь-яку інтерпретацію модельної ситуації в групі слід розглядати як процес реінтерпретації або переформулювання внутрішньоособистісного досвіду учасника. Тому практичне завдання при інтерпретації полягає не стільки у формуванні в учасників нових схем пояснення того або іншого досвіду, скільки у фасілітації процесу самосвідомості членами групи себе, процесу переосмислення їхнього досвіду.

Завдання проектування моделі полягає у визначенні необхідного набору умов і чинників, що її породжують, і розробці схеми інструктивного управління по забезпеченню якомога більшої кількості умов із цього набору.

У цілому процес проектування має два плани – аналітичний і синтетичний. Спочатку ми проводили функціональний і структурний аналіз того феномена, який мали намір відтворити. Визначали для себе умови, що сприяють його виникненню. Потім продумували, які імпульси можуть забезпечити ці умови, і в якій формі ми можемо викласти ці імпульси в інструкції.

Синтетичний план полягав у тому, щоб знайти деяку цілісну єдину форму, в якій первісна інструктивна схема реалізовувалася б у вигляді

осмисленого для учасників цілісного процесу або завдання. Зазвичай при синтезуванні моделі йдеться про розробку міфу, – про вибір сюжету або «легенди» модельної ситуації, – у формі якої вона може бути подана.

При аналітичному проектуванні ми використовували існуючі теоретичні доробки проблеми розуміння професійних (соціальних) ситуацій і їх структури.

Водночас, як би не була добре задумана з аналітичної точки зору структура модельної ситуації, вона не буде працювати, якщо не буде осмислена самими членами групи. Для забезпечення репрезентативності аспектів реальної практики учасників, нами забезпечувалася наявність наступних чинників:

а) актуалізація адекватної мотивації членів групи, забезпечення їх емоційно-залучення;

б) актуалізація певної картини ситуації, яка знайома учасникам з їхнього досвіду і з приводу якої вони могли б спілкуватися на загальній і зрозумілій для них мові;

в) включення до моделі компонентів реального неусвідомлюваного досвіду учасників, які згодом виводилися на усвідомлюваний рівень.

У проектуванні це досягається за рахунок так званої міфологізації модельної ситуації. Міф у цьому випадку можна описати як певну структуру уявлень, що мають соціальний характер, тобто добре відомих учасникам, які залучаються для інтерпретації процесів і подій, що відбуваються в групі. Через актуалізацію в людей певного роду соціальних уявлень про ситуації, що зустрічалися в їхній практиці, ми домагалися того, що для них ставала осмисленою їхня власна поведінка в групі.

Використовуючи міфологічну репрезентацію моделей кризів призму певних соціально оформлених образів ситуацій, знайомих учасникам, ми домагалися підключення в діяльність відповідної акції. Крім того, члени групи, актуалізуючи певну область когнітивного досвіду, можуть відразу ж і безпосередньо працювати з інтерпретацією моделі в границях міфологічного її визначення, оскільки їм знайома термінологія й закономірності сфери конкретного міфу.

Однак не слід розуміти міф як якесь зовнішнє оформлення модельної ситуації або зручний засіб її подачі. Найбільш істотна його роль у тому, що саме завдяки міфу модельна ситуація починає насправді працювати як релевантна позагруповій реальності.

Міфологізація моделі – це підхід, за якого для активізації й прояву неусвідомлюваного й релевантного досвіду людей використовуються, принаймні, два відомі психологічні механізми: проєкції (атрибутивної, аутистичної, захисної) і «динамічного стереотипу». Створюючи нову групу на сприйняття модельної ситуації відповідно до деяких со-

ціальних уявлень, ми тим самим не тільки викликали певний характер її бачення й переживання, що здійснюються під впливом домінуючих потреб, смислів і цінностей особистості, але й сприяли прояву відповідних до розуміння цієї ситуації патернів поведінки, створених самою ж особистістю, інтеріоризованих до автоматизмів, що виходять з-під контролю свідомості.

Методичні засоби міфологізації моделі можна умовно розділити на два класи: настановне інформування й сюжетне проектування.

Наставне інформування полягає в тому, що ведучому в процесі реалізації програмного номера доводиться коментувати різні події, використовуючи відповідні ситуації мову й термінологію, просто розповідати випадки з життя або особливим чином описувати умови реалізованих ігрових правил і процедур у групі. Це спрямоване на актуалізацію в учасників певного значеннєвого контексту сприйняття поточної ситуації.

Метод настановного інформування полягає в тому, що міфологізація забезпечується через презентацію групі умов моделі у формі, що надає їм певне смислове навантаження, значуще для професійної діяльності учасників.

Сюжетне проектування зазвичай використовувалося для створення ігрових ситуацій, що моделюють переважно діадичні взаємодії. При цьому міф задавався через опис сюжету, підібраного з реальної професійної практики митників.

У простих випадках сюжетне проектування реалізовувалося через завдання розігрування елементарних сценок-ситуацій із професійної практики учасників на їхній розсуд. У більш складних випадках подаються обставини ситуації, її передісторія, розробляється її партитура, в якій описуються всі змістовні її елементи, задаються її ціннісна, цільова, регламентаційна, рольова структури, символізація простору. Основні компоненти партитури – це персонажі, фабула, вступні вказівки учасникам, які грають персонажів, та інструкції учасникам. Для вибудовування міфу найбільш істотними є фабула й вступні вказівки. У фабулі визначаються позиції персонажів, їхні стосунки, сценарій гри. Але що найголовніше – через фабулу задається загальний смисловий контекст ситуації для учасників. Механізм же, за яким спрацьовує ігрова ситуація, запускається через апарат вступних вказівок. По суті справи, за допомогою вступних вказівок моделюється внутрішній світ учасників.

Роль вступних вказівок у тому, щоб через їхній зміст викликати у свідомості учасника, який грає персонажа з певним характером, соціальні уявлення (міф), для того щоб, реалізуючи роль, він актуалізував

неусвідомлені атрибуції й очікування щодо партнера, принципи поведінки, що вже склалися, різного ступеню ймовірнісні інтеріоризовані нормативні приписи, стереотипи поведінкового репертуару та ін., які в структурі його досвіду пов'язані з даним міфом. У методичному плані вступні вказівки працюють як проєктивні засоби для експлікації досвіду учасників. Те, що породжується як результат проєкції, і є найбільш істотною частиною моделі.

В остаточному підсумку пропрацювання моделі в аналітичному й синтетичному планах втілюється в схемі інструктивного управління ситуацією впливу.

Після того, як модель операціоналізована до процедур і інструктивних висловлювань, ми переходили до етапу налагодження. На цьому етапі важливо на практичному матеріалі відстежувати, як працюють ті або інші параметри моделі, і коректувати їх. Якщо модель у принципі обрана правильно, то при реалізації вона приводить до виникнення передбачуваного результату.

Ми порівнювали вдалі й невдалі реалізації з погляду відтворення моделі. Метою такого порівняння було з'ясування того, що саме принесене учасниками в тих випадках, які розглядаються як успішні. Далі допрацьовувалася модель таким чином, щоб, змінюючи різні параметри схеми інструктивного управління нею – характер інформування, переднастановчі висловлювання, процедурні правила, формулювання завдання, – перетворити цю схему, щоб вона з більшою ймовірністю викликала у свідомості й діях учасників ті додаткові чинники, які виявили себе як успішні для моделі.

Особливо слід розібрати характер інтерпретації моделей у групах. Підхід до інтерпретації моделі полягає не стільки в презентації схем її пояснення, скільки в реінтерпретації внутрішньоособистісного досвіду. Тим самим до процесу включається не тільки когнітивна сфера, але й поведінкова, і смислова.

Підхід заснований на тому, що, коли учасник усередині модельної ситуації дійсно сприймає деякі її елементи або аспекти як обумовлені унікальністю його особистості, то він починає ставитися до результатів модельної ситуації як до прояву свого особистісного досвіду. Тому при роботі з цими результатами у формі обговорення або рефлексивного аналізу він практично працює з елементами свого особистісного досвіду. Це значно ширше відкриває для нього можливості не тільки виявити, але й переосмислити свій досвід.

Найважливішою умовою роботи з результатами є той стан, коли учасник дійсно самого себе вважає відповідальним за ці результати,

коли він приписує причину їх породження не іншим членам групи, ведучому або обставинам моделюючого процесу, а самому собі.

Через проєктивний характер більшості інструктивних впливів учасник зазвичай добудовує завдання й картину модельної ситуації понад те, що в них закладене. На це ж спрямована й провокація добудувань через навмисну міфологізацію модельної ситуації, яка активізує цілий шар певних соціальних уявлень і стереотипних способів поведінки. При цьому учасник робить це не тільки свідомо, але й неусвідомлено: на рівні розуміння він прочитує модельну ситуацію в контексті наявних у нього неусвідомлюваних настанов, на рівні виконання він реалізує її через набір напрацьованих патернов поведінки, які засвоєні до автоматизмів і часто також не усвідомлюються.

Описані імітаційні технології використовувалися нами для визначення структури психологічної компетентності оперативних працівників митної служби України. Виконання завдань оцінювалося експертами й психологами. За результатами експертної оцінки кожного досліджуваного проводився факторний аналіз, у результаті якого виокремлено сім факторів – п'ять з яких значущі. Отримані результати представлено в таблиці 1 на с. 86.

Перший фактор ми визначили як «Комунікативний компонент» психологічної компетентності, оскільки до нього увійшли такі характеристики досліджуваних як: спостережливість, проникливість, здатність до конструктивного спілкування, демократичність, дружелюбність.

Другий фактор ми визначили як «Соціальний компонент», до нього увійшли такі характеристики: здатність до співробітництва, схильність до лідерства, незалежність, неконфліктність, уміння підкорятися, відсутність підозрливості, уміння працювати в команді.

Третій фактор визначений нами як «Регуляторний або аутопсихологічний компонент», до нього увійшли: саморегуляція, адекватність самооцінки, рефлексивність, самоконтроль, емоційна стійкість, впевненість у собі, здатність до саморозвитку.

Четвертий фактор – «Мотиваційний компонент», до нього увійшли: прийняття особистої відповідальності за результат діяльності, орієнтація на загальнолюдські цінності, цілеспрямованість, гуманізм.

П'ятий фактор – «Професійний компонент», до нього увійшли: креативність, активність, успішність діяльності, схильність до ризику, наявність професійних знань, умінь, ініціативність, гнучкість мислення. Більшість зв'язків має ортогональний характер (ті самі показники належать тільки одному факторові). Однак були виявлені й облічні структури зв'язків. Ортогональні структури звужують і обмежують можливості людини, а облічні структури багатозначні й характеризують

Таблиця 1

Результати факторизації даних, отриманих у групі оперативних працівників митної служби в результаті експертної оцінки

Оцінювані параметри	Фактор				
	1	2	3	4	5
Адаптивність					
Креативність	0,204	0,257	0,380	0,046	0,623
Спостережливість	0,622	0,318	0,232	0,087	0,596
Здатність до співробітництва	0,526	0,772	0,202	0,296	0,357
Саморегуляція	0,390	0,322	0,518	0,304	0,515
Активність	0,427	0,390	0,327	0,362	0,571
Адекватність самооцінки	0,390	0,354	0,551	0,235	0,208
Успішність діяльності (оцінка результативності)	0,285	0,263	0,371	0,378	0,851
Прийняття особистої відповідальності за результат	0,247	0,167	0,367	0,775	0,356
Проникливість	0,615	0,411	0,251	0,008	0,526
Лідерство	0,356	0,557	0,232	0,002	0,377
Незалежність	0,212	0,552	0,033	0,076	0,209
Здатність до конструктивного спілкування	0,621	0,355	0,307	0,163	0,259
Схильність до ризику	0,234	0,101	-0,132	0,090	0,652
Конфліктність	-0,290	-0,484	0,054	0,152	-0,320
Уміння підкорятися	0,311	0,642	0,138	0,249	0,349
Рефлексивність	0,402	0,317	0,546	0,236	0,029
Самоконтроль	0,219	0,290	0,687	0,320	0,525
Наявність професійних знань, умінь	0,129	0,199	0,296	0,338	0,937
Орієнтація на загальнолюдські цінності	0,248	0,282	0,304	0,733	0,351
Ініціативність	0,258	0,249	0,235	0,303	0,662
Цілеспрямованість	0,124	0,313	0,390	0,651	0,507
Авторитарність	-0,498	-0,301	0,178	0,207	0,007
Емоційна стійкість	0,269	0,395	0,639	0,367	0,399
Підозрілість	-0,169	-0,611	0,219	0,198	0,554
Дружелюбність	0,545	0,381	0,320	0,224	0,054
Упевненість у собі	0,296	0,345	0,669	0,368	0,388
Гуманізм	0,278	0,396	0,328	0,716	0,067
Здатність до саморозвитку	0,267	0,209	0,705	0,321	0,211
Гнучкість мислення	0,134	0,395	0,246	0,263	0,557
Уміння працювати в команді	0,433	0,634	0,054	0,226	0,521

ються гнучкістю і пластичністю пристосування до мінливих умов ситуації. Результати факторного аналізу свідчать про те, що інтегральна психологічна компетентність оперативних працівників митної служби України відрізняється особливостями структури.

Висновки. Аналіз сучасних психологічних науково-методичних джерел дає можливість стверджувати про необхідність формування психологічної компетентності у оперативних працівників митної служби, що визначатиме їхню професійну спроможність та сприятиме формуванню професіоналізму продовж життя.

Психологічну компетентність фахівця можна визначити як системне особистісне утворення, яке обумовлює успішність, конструктивність його діяльності на основі ефективного застосування психологічних знань та вмінь для розв'язання завдань чи проблем, які стоять перед особистістю.

Використання імітаційних технологій й факторного аналізу дозволило визначити структуру психологічної компетентності оперативних працівників митної служби України. Вона складається з п'яти компонентів: комунікативного, соціального, регуляторного або аутопсихологічного, мотиваційного, професійного. Урахування змісту кожного компоненту дозволить в подальшому розробити ефективні шляхи формування та розвитку психологічної компетентності працівників оперативних підрозділів Державної митної служби України, що і складає **перспективи** наших подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Барко В. І. Аналіз наукових підходів до ставлення поняття «професійна компетентність» сучасного фахівця [Електронний ресурс] / В. І. Барко // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2010. – № 5. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnadsps/2010_5/10bvikst.pdf.
2. Бондарчук О. І. Психологічна компетентність фахівця: зміст та основні підходи / О. І. Бондарчук // Збірник наукових праць. Психологічні науки. – Том 2. – Випуск 8. – С. 30–36.
3. Головань М. С. Компетенція і компетентність: досвід теорії, теорія досвіду / М. С. Головань // Вища освіта України. – 2008. – № 3. – С. 23–30.
4. Єрмаков Т. І. Індивідуальне розуміння концепту «Я» як ключова компетентність особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства / Т. І. Єрмаков // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2002. – Вип. 6 (9). – С. 200–207.
5. Журавльов В. В. Психологічна компетенція керівника органу охорони державного кордону як важлива складова підготовки до професійно-управлінської діяльності / В. В. Журавльов // Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні та психологічні науки. – 2014. – № 2 (71). – С. 254–261.

6. Йованович М. І. Психологічні особливості професійної діяльності працівників оперативних підрозділів митної служби України / М. І. Йованович // Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Особистість в екстремальних умовах». – 2013. – Ч. I. – С. 247–253.

7. Казаннікова О. В. Психологічна компетентність педагога [Електронний ресурс] / О. В. Казаннікова. – Режим доступу: <http://sworld.com.ua/konfer29/1200.pdf>.

8. Карамушка Л. М. Психологія підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації: монографія / Л. М. Карамушка, М. В. Москальов. – К. – Львів: Сполом, 2011. – 216 с.

9. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / [Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина та ін.]; заг. ред. О. В. Овчарук. – К.: К.І.С., 2004. – 112 с.

10. Кузьміна Н. В. Очерки психологии труда учителя. Психологическая структура деятельности учителя и формирования его личности / Н. В. Кузьмина. – Л.: Издательство ленинградского университета. – 1967. – 184 с.

11. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – Москва: Международный гуманитарный фонд знание, 1996. – 308 с.

12. Мачинська Н. І. Психологічна компетентність – необхідна складова професійної компетентності майбутнього фахівця / Н. І. Мачинська // Інженерні та освітні технології в електротехнічних і комп'ютерних системах. – 2013. – № 1 (1). – С. 125–129.

13. Орбан-Лембрик Л. Е. Комуникативний простір міжособистісних відносин / Л. Е. Орбан-Лембрик // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2003. – Вип. 4. – С. 130–136.

14. Пономарев Л. И. Компетенции и компетентность персонала государственной службы / Л. И. Пономарев // Государственная служба Российской Федерации: становление, кадровое обеспечение. – 1994. – 123 с.

15. Цільмак О. М. Складові структури компетентностей / О. М. Цільмак // Наука і освіта: науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. – 2009. – № 1–2. – С. 128–134.

16. Чаплак М. Сучасні тенденції формування професійної компетентності майбутніх педагогів / М. Чаплак, С. Котова // Современные вопросы мировой науки. – 2010. – 258 с.

References transliterated

1. Barko V. I. Analiz naukovykh pidhodiv do stavlennja ponjattja «profesijna kompetentnist'» suchasного fahivcja [Elektronnyj resurs] / V. I. Barko // Visnyk Nacional'noi' akademii' Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukrainy. – 2010. – № 5. – Rezhym dostupu: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnadps/2010_5/10bvikst.pdf.

2. Bondarchuk O. I. Psyhologichna kompetentnist' fahivcja: zmist ta osnovni pidhody / O. I. Bondarchuk // Zbirnyk naukovykh prac'. Psyhologichni nauky. – Tom 2. – Vypusk 8. – S. 30–36.

3. Golovan' M. S. Kompetencija i kompetentnist': dosvid teorii', teorija dosvidu / M. S. Golovan' // Vyshha osvita Ukrainy. – 2008. – № 3. – S. 23–30.

4. Jermakov T. I. Indyvidual'ne rozuminnja konceptu «Ja» jak kljuchova kompetentnist' osobystosti v umovah suchasnogo informacijnogo suspil'stva / T. I. Jermakov // Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psihologii'. – 2002. – Vyp. 6 (9). – С. 200–207.

5. Zhuravl'ov V. V. Psihologichna kompetencija kerivnyka organu ohorony derzhavnogo kordonu jak vazhlyva skladova pidgotovky do profesijno-upravlins'koi' dijal'nosti / V. V. Zhuravl'ov // Zbirnyk naukovykh prac' Nacional'noi' akademii' derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukrainy. Serija: pedagogichni ta psihologichni nauky. – 2014. – № 2 (71). – S. 254–261.

6. Jovanovykh M. I. Psihologichni osoblyvosti profesijnoi' dijal'nosti pracivnykiv operatyvnykh pidrozdiliv mytnoi' sluzhby Ukrainy / M. I. Jovanovykh // Materialy VI Vseukrai'ns'koi' naukovo-praktychnoi' konferencii' z mizhnarodnoju uchastju «Osobystist' v ekstremal'nykh umovah». – 2013. – Ch. I. – S. 247–253.

7. Kazannikova O. V. Psihologichna kompetentnist' pedagoga [Elektronnyj resurs] / O. V. Kazannikova. – Rezhym dostupu: <http://sworld.com.ua/konfer29/1200.pdf>.

8. Karamushka L. M. Psihologija pidgotovky majbutnih menezheriv do upravlinnja zminamy v organizacii': monografija / L. M. Karamushka, M. V. Moskal'ov. – K. – L'viv: Spolom, 2011. – 216 s.

9. Kompetentnisnyj pidhid u suchasnij osviti: svitovyj dosvid ta ukrai'ns'ki perspektyvy / [N. M. Bibik, L. S. Vashhenko, O. I. Lokshyna ta in.]; zag. red. O. V. Ovcharuk. – K.: K. I. S., 2004. – 112 s.

10. Kuz'mina N. V. Ocherki psihologii truda uchitelja. Psihologicheskaja struktura dejatel'nosti uchitelja i formirovanija ego lichnosti / N. V. Kuz'mina. – L.: Izdatel'stvo leningradskogo universiteta. – 1967. – 184 s.

11. Markova A. K. Psihologija professionalizma / A. K. Markova. – Moskva: Mezhdunarodnyj gumanitarnyj fond znanie, 1996. – 308 s.

12. Machyns'ka N. I. Psihologichna kompetentnist' – neobhidna skladova profesijnoi' kompetentnosti majbutn'ogo fahivcja / N. I. Machyns'ka // Inzhenerni ta osvitni tehnologii' v elektrotehnychnykh i komp'juternykh systemah. – 2013. – № 1 (1). – S. 125–129.

13. Orban-Lembryk L. E. Komunikatyvnyj prostir mizhosobystisnykh vidnosyn / L. E. Orban-Lembryk // Visnyk Prykarpats'kogo universytetu. Filosofs'ki i psihologichni nauky. – 2003. – Vyp. 4. – S. 130–136.

14. Ponomarev L. I. Kompetencii i kompetentnost' personala gosudarstvennoj sluzhby / L. I. Ponomarev // Gosudarstvennaja sluzhba Rossijskoj Federacii: stanovlenie, kadrovoe obespechenie. – 1994. – 123 s.

15. Cil'mak O. M. Skladovi struktury kompetentnostej / O. M. Cil'mak // Nauka i osvita: naukovo-praktychnyj zhurnal Pivdennogo naukovogo Centru APN Ukrainy. – 2009. – № 1–2. – S. 128–134.

16. Chaplak M. Suchasni tendencii' formuvannja profesijnoi' kompetentnosti majbutnih pedagogiv / M. Chaplak, S. Kotova // Sovremennye voprosy mirovoj nauki. – 2010. – 258 s.

Abstract

Iovanovych M. I.,
Researcher

PSYCHOLOGICAL COMPETENCE AS A DETERMINANT OF THE EFFECTIVE PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE OFFICERS OF THE STATE CUSTOMS SERVICE OF UKRAINE

The current development and modernization of the customs service envisages an improvement of the existing system of customs clearance and control, approximation of the activity level of Ukrainian customs to the world standards, increasing of efficiency of a fiscal function implementation, improvement of forms and methods of fighting with customs offenses, improvement of training and retraining of personnel. The latter direction is closely linked to the process of a psychological competence development in the customs officers.

Psychological competence is an integral characteristic of an individual, which provides a successful solution to the tasks of professional and personal existence with the use of psychological knowledge. An analysis of the modern psychological scientific and methodological sources makes it possible to state the necessity of forming psychological competence in the operational employees of the customs service, which will determine their professional ability and will contribute to the formation of their professionalism during their lifetime. The psychological competence of a specialist can be defined as a systemic personality formation, which determines success and constructiveness of his activities on the basis of the effective application of psychological knowledge and skills for solving tasks or problems faced by a person.

The use of imitation technologies and factor analysis allowed to determine the structure of psychological competence of operational personnel of the customs service of Ukraine. It consists of five components: communicative, social, regulatory or autopsychological, motivational, and professional. Taking into account the content of each component will further develop effective ways of forming and developing the psychological competence of the employees of the operational units of the State Customs Service of Ukraine.

Отримано – 8 серпня 2017

Рецензовано – 15 серпня 2017

Прийнято – 22 серпня 2017

Received – August 8, 2017

Revision – August 15, 2017

Accepted – August 22, 2017

УДК 159.9

Карачинський О. А.,
ад'юнкт (штатний)
науково-організаційного відділення,
Військовий інститут
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
E-mail: karachinskiy.aleksey@gmail.com

ТЕХНОЛОГІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ КОМБАТАНТІВ ЗА ДОПОМОГОЮ ДІАЛЕКТИЧНИХ СТРАТЕГІЙ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ

У статті описана технологія застосування психологічного консультування за допомогою діалектичних стратегій психологічного впливу у ході емпіричного дослідження смислових структур особистості комбатантів. Основу технології складає діалектико-феноменологічний підхід О. Ф. Лосева, метод психотерапії та психологічного консультування В. Зав'ялова, та діалектична поведінкова терапія М. М. Лайнен. Застосування діалектичних стратегій психологічного впливу уможливило швидке виявлення, в проблемах комбатантів, суперечностей та знаходження ідей для їх «примирення», а також встановлення нових смислових зв'язків минулих подій з подіями теперішнього та майбутнього.

Ключові слова: психотерапія, психологічне консультування, допомога, діалектика, комбатант, діаналіз, діалектична поведінкова терапія, сенс.

The article describes the technology of applying psychological counseling, using dialectical strategies of psychological influence during the empirical research of the semantic structures of the combatants' personalities. The background of the technology is the dialectical-phenomenological approach of O. F. Losev, the method of psychotherapy and psychological counseling of V. Zavyalov, and the dialectical behavioral therapy of M. M. Lainen. The use of dialectical strategies for psychological influence enabled a rapid identification of the combatants' problems and controversies, and finding the ideas for their «reconciliation», as well as the establishment of the new semantic connections between the past, present and future events.

Key words: psychotherapy, psychological counseling, assistance, dialectics, combatant, dianalysis, dialectical behavioral therapy, sense.

Постановка проблеми. Однією з проблем, з якою стикаються комбатанти внаслідок психологічних травм на війні – є втрата сенсу життя. Вирішити проблеми такого виду самостійно складно і часто неможливо. Втрата сенсу стає серйозною перешкодою для нормальної життєдіяльності: змінюється поведінка, розвиваються соматичні захворювання, порушуються взаємовідносини, тощо [1, с. 101]. Це, в свою чергу, призводить до алкоголізму, наркоманії, інвалідизації, руйнування сімей. Відбуваються зміни у характері, зниження працездатності, нерідко – з'являються психопатологічна симптоматика [2, с. 117]. Загалом, втрата сенсу відбувається після сильних життєвих потрясінь, тому, одне з нагальних практичних завдань, що стоять перед військовими психологами – надання психологічної допомоги військовослужбовцям, особливо тим, що брали участь в бойових діях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психотерапії традиційно використовувалася формальна логіка («раціональна психотерапія» Дюбуа), психологія мислення («когнітивна» психотерапія А. Бека), наукове мислення («поведінкова» терапія І. Павлова, Вольпе та інших), системне мислення (гештальт-терапія, сімейна системна терапія) і т. д. Крім «Сократичного діалогу», як мистецтва ведення дискусії, про діалектику в психотерапії йдеться дуже мало. Деякі фахівці стверджують, що З. Фрейд в кінці життя цікавився діалектикою, хоча і «не дійшов до неї». Карл Юнг в діалектиці бачив не гру розуму, а гру несвідомих сил [3, с. 52]. Діалектичні стратегії у контексті надання психологічної допомоги нині знайшли своє відображення у публікаціях зарубіжних та українських авторів, зокрема – Марші М. Лайнен, В. Зав'ялова, Л. Щербини та ін.

Так, В. Зав'ялов вважає, що діалектика, як форма та спосіб рефлексивного теоретичного мислення, що має своїм предметом протиріччя у змісті мислення, допомагає людині побачити проблему повніше та у ширшому контексті. Застосування діалектичних процедур дозволяє міркувати над проблемою та розв'язувати життєву задачу за рахунок знаходження тимчасового локального синтезу протилежностей, які складають суперечність, що є логічною основою проблеми [4, с. 90].

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Вивчення ефективних, швидких методів надання психологічної допомоги, як технології допомоги при проблемах втрати смислових зв'язків залишається недостатньо вирішеним завданням для військових психологів.

Мета статті. Опис технології психологічного консультування комбатантів за допомогою діалектичних стратегій психологічного впливу.

Виклад основного матеріалу. Основну моделі психологічного консультування за допомогою діалектичних стратегій психологічного впливу ми розуміли, як «Особистість-Реальність-символ» [4, с. 218],

в якій проблема трактується як «неповний синтез протилежностей». При цьому особистість визнається «носієм проблеми», символ – «проявником проблеми», а реальна дійсність – «джерелом проблеми». Поза цим контекстом будь-яка «проблема» є культурна цінність, що має масу альтернативних рішень в історії суспільства. Такий підхід забезпечив нам максимальну екологічність консультування, високу ефективність і гуманність втручання. Вибраний нами підхід також базується на українській традиції філософствування (ідеї Г. С. Сковороди щодо мікросвіту, макросвіту та світу символів), для якої характерно дбайливе ставлення до сенсу всього, що відбувається: сенс самопроявляється, а не конструюється [5, с. 58]. Для самовияву сенсу необхідна відповідна робота розуму, почуттів і волі, прийняття відповідальності і усвідомлення особистісної свободи.

Психологічне консультування за допомогою діалектичних стратегій психологічного впливу у самому спрощеному визначенні є «особистісна, реалістична, орієнтована на вирішення проблеми за допомогою діалектичної символології, допомога людині в подоланні життєвих труднощів».

В процесі психологічного консультування за допомогою діалектичних стратегій, ми користувалися наступними формами:

1. Інтерв'ю. Терапія очевидності.

Інтерв'ю ми розуміємо, як пошук базової помилки клієнта, на якому він будує аргументацію нещастя або так звану «патогенну ідею». Ця ідея втілюється в його «симптомну поведінку», «психопатологію», «проблему». Будь-яка інша інформація про клієнта є допоміжною, якщо не веде до виявлення цієї базової помилки, або зайвою, якщо переводить увагу на інші аспекти життя.

В діалектичному інтерв'ю ми не використовували так звані «проблемні питання»: відповідь питанням на питання, «чорно-білі» питання, відповіді на які можуть бути лише «так» або «ні», трюкові запитання на кшталт «Ви вже перестали бити свою дружину?», складні питання, що вимагають знання специфічної термінології, питання, що зачіпають самоповагу особистості та інші прийоми софістичної аргументації і діалогової гри [4].

Ми використовували мінімальну кількість «ходів», щоб підібратися до суті проблеми. Так само відходили від «прохідних» питань: «Ви раніше міркували про смерть?», «Ви знали, що люди смертні?», «Коли ви дізналися, що люди вмирають?». Відходили від відволікаючих питань: «Чим ви сьогодні займалися?», «Що їли на сніданок?», «Кого бачили вранці зі знайомих?» і т. д. Також, в процесі консультації ми не задавали ніяких сугестивних і трансових запитань: «Ви сидите тут, дивіться на мене, слухаєте мої запитання, і я питаю вас: ви відчуваєте живе биття

пульсу в вашому тілі, скажімо, в пальцях рук або в скронях, думаючи про смерть?». Ми запитували не про проблему і її принади, а про те, чого хоче домогтися клієнт, яке бажання його попало в лабіринт помилок.

Симптом в діалектичному інтерв'ю – це символ, в якому об'єднується: суб'єктивне і об'єктивне, внутрішнє і зовнішнє, зміст і форма, знання і незнання, загальне і часткове. У симптомі відображається сенс, нехай спотворено і неповно, сенс дійсного життя клієнта. Однак з цього симптому-символу і слід «виводити» ті ідеї та смисли, які необхідні клієнту для вирішення проблем, для поліпшення свого життя, для пошуку і вибору більш ефективного способу самовираження.

Діалектичне інтерв'ю – це приведення клієнта до очевидності того факту, що будь-яка поведінка його, будь-який симптом – це і є він сам, а не хтось інший. Так само в цій формі консультації ми використовуємо діалектичний метод отримання «вивідного знання». Необхідне знання виводиться з скарги-посилки. Клієнт є джерелом знання, так як тільки він має всю повноту знань про власне життя. Оскільки в ньому є всі необхідні знання, то завдання – саме «вивести» ці знання в тій кількості і якості, що необхідно для вирішення проблеми клієнта.

Результатом інтерв'ювання в психологічному консультуванні за допомогою діалектичних стратегій психологічного впливу є встановлення очевидності тих явищ, які відбуваються в житті клієнта, вихід з помилок і упередженості. Методологічна основа інтерв'ю – здоровий глузд і очевидність самого досвіду клієнта: спочатку очевидний досвід страждання, але новий досвід усвідомлення очевидності помилки «скасовує» відповідний досвід або саму очевидність. Загальний підсумок: очевидна недійсність того, що було у «проблемному» досвіді, і очевидна дійсність скасування очевидності на користь іншої.

2. Дискусія. Терапія визначеністю.

Рациональна психотерапія Поля Дюбуа спирається на переконливу діалектику і силогічні докази. Вона, на думку творця, викриває помилки в судженнях клієнта про характер і природу його проблеми. Зняття невизначеності, корекція суперечливості та непослідовності суджень – такі основні моменти раціональної психотерапії [6].

Друга форма психологічного консультування за допомогою діалектичних стратегій – це змістовна дискусія, метою якої є отримання нових знань для клієнта, яких йому не вистачає для прийняття розумних, вигідних для нього рішень. Дискусія зменшує невизначеність, яка є глибоким і потужним джерелом втрати сенсу життя людини. Дискусія в діалектичному підході консультування – це не спосіб переконання, а спосіб дізнатися необхідне знання і засумніватися в необхідності не потрібного знання.

Однією з технік другої форми діалектичного консультування, якою ми користувались, є метод Сократа. Його мета – вивести знання заново, з нуля, з точки «незнання». Хід сократівської дискусії йде від незнання до знання, а не від одного знання до іншого, більш повного. Знання виводяться консультантом за допомогою послідовних питань до клієнта, де клієнт, є джерелом «вивідного знання». Консультант в дискусії є «методологом» або організатором цього процесу [4].

Тактичною метою психологічного консультування за допомогою діалектичних стратегій психологічного впливу у формі дискусії було приведення клієнта до протиріччя з самим собою. За допомогою питань, ми респондента заводили в смисловий глухий кут, парадокс, який змушує його визнати своє невігластво або обмеженість пізнавальних можливостей людини взагалі. Таким чином клієнт добровільно відмовлявся від стереотипів мислення, від звичних догм і зручних концептів, та долав протиріччя з метою пошуку істини.

Діалектична дискусія завершується створенням «персонального міфу». Міф – це чудова історія особистості, подана в словах. У міфі здійснюються мрії і потенції конкретної особистості клієнта. «Персональний міф» – це єдиний спосіб утримати смислову єдність людини. Все інше розсипається на свої складові частини – відносини, властивості, навички, знання, здібності, таланти, пристрасі, потяги, образи і т. д. У дискусії важливий не сам по собі міф, а межа між фактично цією ідеєю перетворення власної поведінки, і міфічно загальною ідеєю особистості.

3. Імагінація. Терапія безперервностію.

Третя форма, яку ми використовували в психологічному консультуванні за допомогою діалектичних стратегій психологічного впливу є синтезом руху образів і статичності образів. Рух не мислимий без спокою, а спокій лише і можливий при існуванні руху. Синтез одного і іншого дає діалектичну категорію «рухомий спокій».

Імагінація – це приклад «інтегративної психотерапії», побудованої на єдиній методологічній основі – діалектики і вивідному знанні. Це загальноновживаний міжнародний термін, що позначає процес уяви, продукування образів, їх трансформацію у процесі творення. Автор «психоімагінаційної терапії» Дж. Шорр у своїх книгах писав, що безконтрольне продукування образів заповнюють свідомість і витісняють потворне, абстрактне мислення, призводить до психопатології [7]. Такі симптоми зустрічаються у комбатантів в формі флешбеків. Тому реальну проблему необхідно вирішувати реальними засобами, а уявну – уявними, а різницю осягати освіченим розумом.

Проблема, в третій формі консультування, розглядається як «зупинка» життя. Вона в чомусь блокує, зупиняє людину, гальмує його

розвиток і нормальне життя. Завдання цієї форми – дати продовження життю після його «зупинки», «анімувати», оживити його, а не вдаватися до безплідних мрій про «інше життя» [4].

У процесі консультування взагалі складно обійтися без уяви, бо використання образів значно полегшує і прискорює «обробку» симптомів. В історії психотерапії, найбільш відомі представники цієї професії використовували так чи інакше роботу з образами уяви у своїй роботі. Найчастіше згадуються такі автори: Фрейд – «Образ як техніки концентрації»; Юнг – «Активна уява»; Стампф – «Емплозивна терапія»; Вольпе – «Систематична десенсибілізація»; Шульц – «Аутогенне тренування»; Ассаджиолі – «Психосинтез за допомогою уяви»; Лейнер – «Направлена афективна уява».

Імагінація в психологічному консультуванні за допомогою діалектичних стратегій психологічного впливу включає вище перераховані техніки використання уяви. Однією з основних є метод «розототожнення» і провокацій образів Ассаджиолі [8].

4. Реорганізація. Терапія упорядкуванням.

Реорганізацію ми розуміємо, як встановлення нового порядку в житті. Терміну «реорганізація» передує термін «організація», який включає в себе три значення:

- об'єднання людей на основі спільної мети;
- сукупність процесів, які утворюють або вдосконалюють взаємозв'язки між частинами цілого;
- упорядкування, або будова частин цілого.

Відповідно, термін «ре-організація» матиме також три значення відновлення зазначеної впорядкованості по новому:

- об'єднання людей на основі нової або переформульованої мети;
- нова чи інша сукупність процесів, які утворюють або вдосконалюють взаємозв'язки між частинами цілого;
- інша впорядкованість і перебудова частин в цілому.

З точки зору діалектичного підходу до психологічного консультування, у будь-якого клієнта, який звернувся за допомогою, є якийсь порядок, який перестав його влаштовувати і приносити бажані результати. Основна мета четвертої форми консультування – пошук іншого упорядкування досвіду клієнта, відновлення керованості життям, поведінкою, ситуацією. Керованість можна позначити як контроль над ситуацією, управління своїм станом.

Сенс реорганізації полягає в тому, що змінюється тільки структура вже наявного порядку і нічого принципово нового сам процес перетворення не вносить. Якимось чином організована проблема, організовується по-новому в рішення. При цьому всі складові частини цього цілого залишаються тими ж самими, вони ніякій переробці не піддаються [4].

Всі перераховані заходи проходять у формі ненав'язливих інструкцій, зрозумілих прикладів-метафор, м'якою активацією волі до здоров'я і виборчої неуваги до уявної хвороби. Отже, остаточне визначення четвертої форми психологічного консультування за допомогою діалектичних стратегій психологічного впливу: реорганізація структури свідомості людини як особистості таким чином, щоб між елементами досвіду з'явилися нові, значущі смислові та логічні зв'язки, які тягнуть до формування нової поведінки.

5. Ампліфікація. Терапія творчим розширенням.

Термін «ампліфікація», означає розширення, поширення, посилення дії параметрів в складній системі [9]. Термін давно використовується в психотерапії, психологічному консультуванні, риториці і техніці.

Ампліфікацію ми розуміємо, як розширення сенсу персонального міфу клієнта. Мета цієї п'ятої форми консультування – збільшити свідому активність клієнта, поширити сенс на його складні для розуміння і контролю сторони. Консультування за допомогою ампліфікації схоже на використання «терапевтичних метафор», «казкотерапії», «міфодизайну», «наративної психотерапії». Це схоже на створення особистісних історій, в яких особистість клієнта отримує максимально повне смислове вираження.

У ампліфікації клієнт через міфічну ідентифікацію з героєм відомого міфу об'єднує в собі унікальність (він – один такий на всьому світі і у всій історії) і універсальність (він такий же, як герой, він і є цей ідеал, втілений в конкретиці просторово-часового поля). Сутність ампліфікації в синтезі унікального і універсального в особистості, в пошуку точок повного збігу ідеального і реального, що втілюється в конкретному досвіді. Ампліфікація сенсу рухається, як від конкретних фактів життя до ідеального образу, так і в бік конкретики від ідеального образу до втілення в факти життя [4].

У ампліфікації будь-який симптом і поведінка людини в цілому визнається не безглуздою, а логічно необхідною. У симптомі є необхідний сенс, який потребує свого вираження. Особистісний сенс симптому, виводиться за допомогою логічного розширення сенсу який вже закладений в симптом.

Усі вищезазначені фази психологічного консультування будувались пентаді абсолютної діалектики О. Ф. Лосева – яка є основним логічним інструментом діалектичного аналізу, яким ми користувались. Вона складається з п'яти кроків:

Перший. Тезис – виявлення проблеми, центрація.

Другий. Антитезис – пошук протилежної сторони проблеми, погляд на об'єкт проблеми з протилежної позиції, периферії. Децентрація.

Третій. Синтез протилежностей, їх примирення. Тут відбувається пошук та знаходження терапевтичної ідеї, виникає зміна мислення проблеми.

Четвертий – факт. Практичний момент. Тут здійснюється зміна моделі поведінки, згідно з новим мисленням, заснованим на знаходженні терапевтичної ідеї. Іде пошук можливого шляху реалізації терапевтичної ідеї.

П'ятий – міф. Осмислення нової поведінки, надання їй міфічного змісту.

Застосування цього інструменту до вирішення труднощів з будь-якого проблемного поля гарантує розуміння суті проблемної ситуації, бачення логіки її розвитку і можливостей вибору варіантів цього розвитку, можливість бути «господарем ситуації».

Висновки. Основою діалектичних стратегій надання психологічної допомоги є точна організація мислення. Така організація досягається за рахунок оволодіння консультантом пентадним принципом розмислювання проблеми. Пентада абсолютної діалектики О. Ф. Лосева – основний логічний інструмент діалектичних стратегій. Застосування цього інструменту до вирішення труднощів з будь-якого проблемного поля гарантує розуміння суті проблемної ситуації, бачення логіки її розвитку і можливостей вибору варіантів цього розвитку.

Перспективи подальших досліджень. Методи надання швидкої психологічної допомоги комбатантам, що втратили сенс життя, потребують більше детального вивчення та подальшого впровадження в практику на основі взаємозв'язку смислової сфери особистості в процесі подолання життєвих криз. Вивчення ролі особистісного сенсу особистості при бойовому стресі та пошук смислових механізмів і шляхів корекції смислових криз в наслідок післятравматичного досвіду.

Список використаних джерел

1. Карачинський О. А. Діалектичні стратегії надання психологічної допомоги військовослужбовцям в постстресовий період / О. А. Карачинський // Вісник Національного університету оборони України. – К.: НУОУ, 2015. – Вип. 2 (45). – 352 с.
2. Фоа Э. Эффективная терапия посттравматического стрессового расстройства / Э. Фоа. – Москва: «Когито-центр», 2005. – 467 с.
3. Завьялов В. Ю. Что такое дианализ? Методические рекомендации / В. Ю. Завьялов. – Новосибирск: Издательский дом «Манускрипт», 2005. – 52 с.
4. Завьялов В. Ю. Элементарный учебник дианализа / В. Ю. Завьялов. – Новосибирск: Из-во СО РАМН, 2004. – 478 с.
5. Завьялов В. Ю. Смысл нерукотворный: методология дианалитической терапии и консультирования / В. Ю. Завьялов. – Новосибирск: «Манускрипт», 2007. – 284 с.

6. Дюбуа П. О психотерапии / П. Дюбуа; [Под ред. Н. Е. Осипова, О. Б. Фельцмана] // Психотерапевтическая библиотека. – Москва: Наука, 1911. – Вып. 2 (VI). – 131 с.

7. Карвасарский Б. Д. Психотерапевтическая энциклопедия / Б. Д. Карвасарский. – СПб.: Питер, 2000. – 420 с.

8. Ассаджиоли Р. Психосинтез. Принципы и техники / Р. Ассаджиоли; [Пер. с англ. Е. Перовой]. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 416 с.

9. Степанов С. С. Популярная психологическая энциклопедия / С. Степанов. – М.: Эксмо, 2005. – 672 с.

References transliterated

1. Karachyn's'kyj O. A. Dialektychni strategii' nadannja psyhologichnoi' dopomogy vjys'kovosluzhbovcjam v poststresovyj period / O. A. Karachyn's'kyj // Visnyk Nacjonal'nogo universytetu oborony Ukraïny. – K.: NUOU, 2015. – Vyp. 2 (45). – 352 s.

2. Foa Je. Jeffektivnaja terapija posttravmatyčeskogo stressovogo rasstrojstva / Je. Foa. – Moskva: «Kogito-centr», 2005. – 467 s.

3. Zav'jalov V. Ju. Čto takoe dianaliz? Metodicheskie rekomendacii / V. Ju. Zav'jalov. – Novosibirsk: Izdatel'skij dom «Manuskript», 2005. – 52 s.

4. Zav'jalov V. Ju. Jelementarnyj učebnik dianaliza / V. Ju. Zav'jalov. – Novosibirsk: Iz-vo SO RAMN, 2004. – 478 s.

5. Zav'jalov V. Ju. Smysl nerukotvornyj: metodologija dianaliticheskoj terapii i konsul'tirovanija / V. Ju. Zav'jalov. – Novosibirsk: «Manuskript», 2007. – 284 s.

6. Djubua P. O psihoterapii / P. Djubua; [Pod red. N. E. Osipova, O. B. Fel'cmana] // Psihoterapevtičeskaja biblioteka. – Moskva: Nauka, 1911. – Vyp. 2 (VI). – 131 s.

7. Karvasarskij B. D. Psihoterapevtičeskaja jenciklopedija / B. D. Karvasarskij. – SPb.: Piter, 2000. – 420 s.

8. Assadzhioli R. Psihosintez. Principy i tehniky / R. Assadzhioli; [Per. s angl. E. Perovoj]. – M.: Izd-vo JeKSMO-Press, 2002. – 416 s.

9. Stepanov S. S. Populjarnaja psihologičeskaja jenciklopedija / S. Stepanov. – M.: Jeksmo, 2005. – 672 s.

A b s t r a c t

Karachynskyi O. A.,
Adjunct (staff) of the Scientific-
Organizational Department

PSYCHOLOGICAL COUNSELING OF COMBATANTS USING THE DIALECTIC STRATEGIES OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE

One of the problems combatants face after being traumatized at war is a loss of a life sense. It hinders their normal life a lot and provokes behavioral changes, increasing somatic diseases, breaking relationships, etc. One of the

vital missions military psychologists stand to is psychological assistance to military personnel, especially those who took part in the military actions.

This article describes the method of implementing psychological counseling, using dialectical strategies of psychological influence during empirical studies of combatants' semantic structures. This method relies on A. F. Losev's dialectic-phenomenological approach, V. Zavyalov's psychotherapy and psychological counseling method, and dialectical cognitive therapy by M. M. Lainen.

In the dissertation's empirical research, we identified semantic structures transformation of the combatants' personalities throughout rehabilitation period during their psychological counseling using dialectical strategies of psychological influence, which are based on the O. F. Losev's pentade of absolute dialectics – our main logical instrument of dialectical analysis. Every form comprises five consecutive stages of psychological counseling.

The fundament of the first form is the point where it becomes clear, what is happening to a client, the obviousness of flaws. The second: finding symptom, discovering «pathogenic idea» and limiting its pathogenic potential, semantically outlining and constraining problem, strictly defining contradiction. The third: forming a coherence of psychological life, filling «blank» and «empty» spaces in experiences, letting life to go on. The fourth: building an effective behavioral system from the components of experience, reorganizing life in common and particular aspects as well, bringing back the feeling of control. On the fifth phase, counselor works with a mythological matter of symptom. Their attention is completely focused on the client's personal myth. This «story» evolves and embodies into a suitable scenario, «screenplay», «leitmotif», «summary», «synopsis».

The usage of the dialectic strategies of psychological influence made possible a quick identification of contradictions in the combatants' problems and their further altering by finding ideas for their reconciliation, as well as defining new semantic connections between the events from the past to the present and future.

Отримано – 4 серпня 2017

Рецензовано – 10 серпня 2017

Прийнято – 16 серпня 2017

Received – August 4, 2017

Revision – August 10, 2017

Accepted – August 16, 2017

УДК 159.923.2

Kyrylenko T. S.,
PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate professor of
the Department of General Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: taisa1sk@gmail.com

Bobrovytska A. A.,
Master Degree student of 1st year of study
Faculty of Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: bobrovytskaa@gmail.com

PECULIARITIES OF VERBAL DESCRIPTION OF PERSONAL EMOTIONS BY REPRESENTATIVES OF DIFFERENT ETHNOCULTURAL COMMUNITIES

Досліджено особливості словесного письмового опису власних емоцій радості, страху, гніву, печалі у представників України, Росії, Швеції. Проаналізовано відмінності представленості в текстах опису тілесних відчуттів, емоційних переживань, асоціацій та синонімів.

Ключові слова: базові емоції, етнокультурні спільноти, психологічні та лінгвістичні показники опису емоцій.

The peculiarities of verbal written description of personal emotions of joy, fear, anger, sorrow by representatives of Ukraine, Russia and Sweden were studied. The differences of manifestation of descriptions of physical feelings, emotional sufferings, associations and synonyms in the texts were analyzed.

Key words: basic emotions, ethno-cultural communities, psychological and linguistic indicators of description of emotions.

Statement of a problem. Modern problems of socio-political life of Ukraine, problems of European integration involve extension of the content of the social and personal-individual context of communication, more specifically of its emotional aspect, being an important indicator of the knowledge of another person's world and of his own one. However, ignoring the emotional context of cognition in various ethno-cultural communities, lack of interest in the semantic manifestation of emotions of an

individual can lead to negative consequences of understanding another person, the complication or the suspension of formation of various means for obtaining information about emotional context of cognition of another person. Particularly interesting is distinct manifestation of emotions both in language and using linguistic means in order to reveal a person's understanding of experiencing specific emotions, which can also serve to others as a guide for the perception and understanding of the emotions of his own inner world. In this case, the special coloring in this context acquires the construct of ethnic, ethnosociological understanding of emotions, their experience, which is associated with the implementation of inner experience of an individual, because the means of ethno-cultural information act as nonverbal media in the process of interethnic communication – rituals, customs, gestures, style of behavior, and verbal language, which can testify to ethnocultural determination as a perception of emotions of other people, as well as understanding and perception by the subject of his own emotions.

Emotions, as a diverse system of signals, are contemplated in a number of foreign and domestic studies (M. Lusher, V. Vimonas, E. Nosenko, A. Piz, H. Chenman, P. Babenko, T. Kyrylenko, K. Izard, P. Simonov, V. Shakhovsky)

However, to date, the problem of self-knowledge of own emotions, peculiarities of their manifestation using means of verbal speech, which is also important in the process of communicative activity, is not sufficiently researched. Some important extra-linguistic factors that affect the emotional sphere of man are left beyond range of vision. The ethnopsychological peculiarities, peculiarities of the national character, etc., are not taken into consideration to the full extent. At the same time, as is well known, emotions are entrenched in the cultural context of the person's life experience, affecting its behavior, which is important in understanding the aspects of the formation of the cultural identity of an individual.

The mentioned factors predetermined the focus of empirical research, the subject of which is a verbal description of personal emotions by representatives of various ethno-cultural communities.

The purpose of the study is to identify the cross-cultural features in the verbal description of emotions, which is achieved by solving the following tasks:

- Identify the peculiarities of expressiveness of the verbal description of emotions in different ethno-cultural communities;
- Analyze the verbal description of various emotions in terms of modality and sign;
- Show common and different in verbal descriptions of emotions by representatives of different ethno-cultural communities.

Representatives of three multi-ethnic ethnocultural communities – Ukraine, Russia, Sweden – participated in the study. The quantitative composition of each series is from 26 to 30 people, the total number of persons is 84 persons.

The choice of methodological instrumentarium included the selection of original emotions of negative and positive valency in order to obtain information about the peculiarities of experiencing them for expressing the content psychological fields of emotions among representatives of different ethnic communities.

For collecting empirical data, word-stimuli were presented that represented four classical emotions (joy, fear, anger and sorrow) and it was suggested to describe in writing the feelings that appear when experiencing these emotions.

In the choice of indicators for assessing the characteristics of verbal written description of emotions, taking into account the features of emotions as a psychic phenomenon, namely their dual psychophysiological character – the presence of changes in the body, manifested in physical feelings and the presence of feelings as a phenomenological level of emotions, as well as their connection with cognitive processes. This afforded ground for distinguishing physical feelings, emotional sufferings and the use of associations in the verbal descriptions as psychological indicators of the analysis of description of emotions. As a linguistic indicator of verbal description of emotions, the use of synonyms was used to determine the role of psychological and linguistic indicators in a verbal description by representatives of various ethno-cultural communities, native speakers of different languages.

The expressiveness analysis of the use of the distinguished indicators of the verbal emotion description was carried out using percentages of the representation of individual indicators in the description according to the number of respondents providing them.

Analysis of the results. The comparison of the expressiveness of the indicators of verbal descriptions of emotions in various ethno-cultural communities showed that the Ukrainians had the largest share (45 %) of the description of emotions belonging to bodily senses: used physiological indicators of one or another emotion (fear – trembling, sorrow – drowsiness). Approximately the same numerical expressions of expressiveness are in describing emotional sufferings (high spirits, feeling of happiness) and associations, they are 21 % and 24 % respectively. The smallest representation is 10 % of synonyms. Ukrainians are a very expressive nation, and it is perhaps easier for them to describe the situation, or the body's reaction to a certain emotion, than to find synonyms for this emotion.

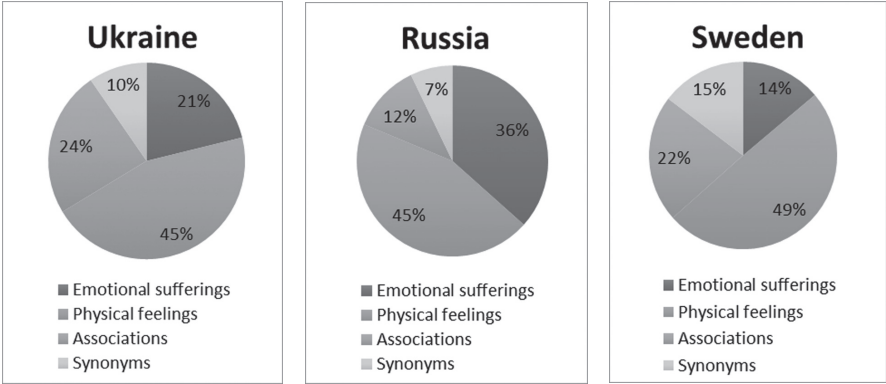

Fig. 1. Percentage of the indicators of written emotion description by representatives of different ethno-cultural communities – (Ukraine, Russia, Sweden)

Responses of respondents in Russia showed that physical feelings, as well as in the Ukrainian-speaking community, dominate in the description – 45 %. As for emotional sufferings («anxiety, horror, need to get rid of it right away»), they also, unlike the Ukrainian community, account for a significant share of responses of Russian respondents – 36 %. The smallest number of their written descriptions was associated with associations and synonyms.

The results obtained from the representatives of the Swedish ethnic culture contain differences that may be related to geographical and cultural differentiations.

In the description of emotions in Swedish, almost half (49 %) of the responses concerned physical feelings, as in previous ethno-cultural groups. The second half of the answers were divided among the other three indicators of expression of the language description of emotions.

The most notable is the share of the indicator «synonyms», which is twice as high as that of Ukrainians. That is, the Swedes preferred to rather pick up synonyms than they tried to describe their feelings. This may be due to their restraint and Scandinavian leisureliness, as manifestations of mentality.

Another aspect to be analyzed is the distinct manifestation of the indicators of describing different emotions:

As we see, (Fig. 2), preference was given to physical feelings in the process of description, regardless of the modality of emotions. At the same time, the lowest percentage has anger (32 %), and the greatest (64 %) one has fear, although both emotions have a negative sign, and in emotions of joy and sadness, this indicator is almost the same (46 % and 50 % respectively).

Fig.2. Percentage of the indicators of written emotion description of isolated emotions (joy, fear, anger, sorrow)

Analysis of the description of specific emotions shows the following:

- When describing joy, respondents in their majority used physical feelings, which have 46 % and emotional sufferings – 38 %
- When describing fear, body feelings are prevalent (64 %). In the description of this category, people usually used phrases: «pulse reads off-scale» and «legs stop dead.» Other 36 % shared in almost equal measure of emotional sufferings, associations and synonyms.
- In the description of anger, the indicators were divided almost equally. The largest share, of course, belonged to the bodily sensation (32 %), in the second place of the association (28 %). Most anger at the respondents was associated with the loss of something important in their lives, or with the offense of a closed person.
- When describing sorrow 50 % of the responses related to the description of physical feelings. Almost the same representation in the

descriptions had associations (21 %) and emotional sufferings (19 %), and synonyms were used least in the description (10 %).

Summarizing the written description of emotions (joy, fear, anger, sorrow), regardless of the ethnocultural features of Ukraine, Sweden and Russia, we can see that the indicator of «physical feelings» was emphasized most in all ethnic cultures and its share is 47 %. Emotional sufferings in the description are also distinctly manifested, but not so bright – it accounts only for 24 % of the responses of all respondents, the use of associations – for 18 %. Synonyms had the least percentage – 11 % in the description of emotions.

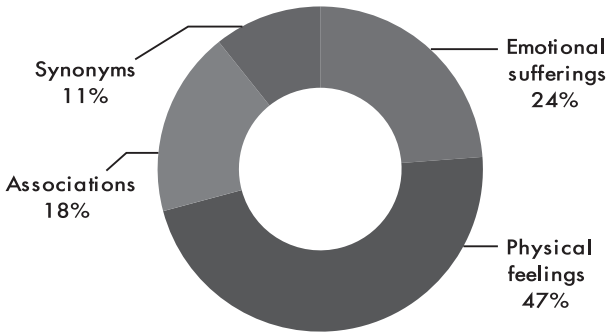

Fig. 3. Manifestation distinctiveness of indicators of verbal emotion description in representatives of all ethnic cultures

The analysis of the description of individual emotions by representatives of different ethno-cultural communities is of significant interest (Table 1).

For a written description, four emotions were given that differed in modality and sign – joy, sorrow, fear, anger.

When describing the emotion of «joy», representatives of different ethno-cultural communities favored different descriptors both psychological and linguistic. So Ukrainians and Russians in the experience of joy prefer a physical feeling – 50 %; Swedes use associations 46 %. At the same time, 40 % of Russians prefer emotional experience in the description of joy, while less than 10 % of Swedes and Ukrainians (8 % and 5 % respectively) prefer them. An interesting fact was the use of the linguistic indicator – synonyms in the description of emotion of joy, which represented 24 % and 13 % respectively in the Swedish and Ukrainian ethno-communities, compared with 3 % in Russians.

That is, when describing the feeling of joy Ukrainians and Swedes with different dominant psychological indicators of the description, prefer the linguistic indicator – synonyms in comparison with the psychological indicator

Table 1

Differences in the description of individual emotions by representatives of Ukraine, Sweden, and Russia

Indicators of emotion description	Emotions of ethnocultural communities (%)											
	Joy			Fear			Anger			Sorrow		
	Ukraine	Sweden	Russia	Ukraine	Sweden	Russia	Ukraine	Sweden	Russia	Ukraine	Sweden	Russia
Emotional sufferings	5	8	40	22	8	37	26	15	44	19	8	37
Physical feelings	50	23	50	30	54	46	44	46	23	48	31	30
Associations	32	46	7	26	15	10	19	16	23	26	54	20
Synonyms	13	23	3	22	23	7	11	23	10	7	7	13

of emotional sufferings. At the same time, compared with the description of sorrow, the use of synonyms decreases among Ukrainians and Swedes. In Swedes it is from 23 % to 7 %, in Ukrainians – from 13 % to 7 %, while in Russians it increases from 3 % to 13 %. At the same time, the percentage of emotional sufferings increases in the description of Ukrainians, and the percentage of the use of associations – in Russians. Representation of dominant psychological indicators remains the same as in the description of joy.

As far the description of such negative experiences as fear and anger by representatives of various ethno-cultural communities is concerned, physical feelings were the most distinctly manifested ones in the description of fear, regardless of ethnocultural affiliation: 54 % in Swedes, 46 % in Russians and 30 % in Ukrainians. In addition, the use of emotional sufferings is more pronounced in Russians, associations are more pronounced in Ukrainians, and the linguistic indicator – synonyms is distinctly manifested in Ukrainians and Swedes – 22 % and 23 % respectively.

The study of the description of anger was of much interest. In the description of this negative emotion, there are differences in the dominant characteristics of the description – the domination of physical feelings among Ukrainians (44 %) and Swedes (46 %) and domination of emotional sufferings in Russians (44 %). At the same time, if we compare the description of fear and anger in Ukrainians and Russians, we note the changes in expressiveness in the description of the emotions of the analyzed indicators, then in the Swedes, they are almost absent, with the exception of an increase of emotional sufferings in the description of anger from 8 % in the description of fear to 15 % in the description of anger.

Thus, when analyzing the descriptions of such negative emotions as fear and anger, in Ukrainians and Swedes, with dominance of physical feelings in the description of fear, we should also note that the use of associations is more distinctly manifested among Ukrainians in fear, while in Swedes these are emotional sufferings, but in Russians emotional sufferings dominate in the description of anger and expressiveness of associations increases. Expressiveness of the linguistic indicator – synonyms – in the description increases in Ukrainians in the description of fear.

Thus, in the description of negative emotions, there is a significant tendency to differences in the percentage of representation of psychological indicators of feelings, namely, the predominance of physical feelings when describing fear in the respondents, regardless of the ethno-cultural community and domination of emotional sufferings in the description of anger and sorrow in Russians. The linguistic indicator – synonyms – was distinctly manifested in the description of fear and anger in Swedes, and in the description of fear in Ukrainians, and it is least distinctly used by Russians.

An analysis of the description of positive emotion «joy» showed that physical feelings dominated in Ukrainians and Russians and use of associations in Swedes. Emotional sufferings are still distinctly manifested in Russians among psychological indicators of description of emotions, and associations in Ukrainians. The linguistic indicator – synonyms – is distinctly manifested in Swedes and Ukrainians.

The conducted study enables to identify the content psychological fields in experiencing emotions by representatives of different ethno-cultural communities. These fields are represented by the psychological characteristics of a written linguistic description by the subject of his own experience of emotions proposed to him. This is the use of physical feelings, emotional sufferings and associations to describe one or another emotion. The use of a linguistic indicator, namely synonyms, to describe emotions was also registered. Representatives of different ethno-cultural communities – Ukrainians, Russians, Swedes, as it turned out, have their own psychological fields of understanding and describing their emotions, where isolated indicators can fulfil a role of content boundaries.

So the Swedes' psychological field of description of emotions provided includes the equality of dominance of physical feelings (fear and anger), associations (joy, sorrow) and expressiveness of synonyms (joy, fear, anger and, least of all, sorrow).

For Ukrainians, the field of emotional description includes the hierarchy of expressiveness of domination of physical feelings (joy, sorrow, anger, fear); emotional sufferings (anger, fear, sorrow, joy); associations (joy, equal-

ity of fear and sorrow, and, least of all, anger); expressiveness of synonyms (fear, joy, anger).

Psychological field of description of emotions in Russians includes the hierarchy of the domination of physical feelings (joy, fear), emotional sufferings (anger and sorrow); the hierarchy of associations (anger, sorrow) and indistinctness of the representation of synonyms, as a linguistic indicator in the description of emotions.

The identified fields of description of emotions by representatives of different ethno-cultural communities may have the following names:

- for Swedes – physical-associative with synonyms;
- for Ukrainians – physical-associative-emotional with synonyms;
- for Russian – physical-emotional-associative.

The analysis shows that there are differences in the description of emotions by representatives of different ethno-cultural communities: indistinctness of emotional sufferings in the description of emotions by the Swedes, indistinctness of the use of synonyms in the description of emotions by the Russians and, at the same time, the most expressive of them in emotional sufferings in the description of emotions and distinct manifestation of all indicators of description of emotions in Ukrainians.

Comparing the identified fields of description of basic emotions by representatives of different ethno-cultural communities, it is possible to emphasize (identify) cross-cultural differences in the written description of the emotions of joy, fear, sorrow, anger. So, when describing joy, Ukrainians are guided by physical feelings and associations; Swedes – by associations and physical feelings, Russians – by emotional sufferings and physical feelings.

When describing sorrow, Ukrainians are guided by physical feelings and associations; Swedes – by associations and physical feelings; Russians – by emotional sufferings and physical feelings.

When describing fear, Ukrainians are guided by physical feelings and associations; Swedes – by physical feelings and synonyms; Russians – by physical feelings and emotional sufferings.

When describing anger, Ukrainians turn to physical feelings and emotional sufferings; Swedes – also to the physical feelings of associations and emotional sufferings; Russians – to emotional sufferings and physical feelings.

As we see, Ukrainians, when describing joy, sorrow and fear, turn to analysis of physical feelings and associations and use emotional sufferings only when describing anger.

When describing joy and sorrow, the Swedes are guided by the description of associations and physical feelings, describing fear – by physical

feelings and synonyms, and when describing anger, like Ukrainians, they turn to physical feelings and emotional sufferings, except for associations.

Russians describe joy, sorrow and anger focusing on emotional sufferings and physical feelings, and physical feelings dominate in them in the description of fear in comparison with emotional sufferings.

It should be noted that there are common features in describing the emotions of anger in Ukrainians and Swedes and in describing the emotions of fear in Ukrainians, Russians and Swedes, in the domination of physical feelings.

Conclusions. Analyzing the methods of verbal description of emotions, one can state that the greatest preference in the description is given by the representatives of different ethnic cultures to the physical feelings, emotional sufferings are less distinctly manifested. The use of associations is also quite distinctly manifested. The lowest degree of manifestation had synonyms as a linguistic indicator used as a method of verbal description of emotions.

Based on the findings of the study, it can be said that representatives of Ukrainian, Russian and Swedish cultures are more likely to rely in a verbal description of emotions on physical feelings. In Russians, in comparison with Ukrainians, emotional sufferings are more distinctly manifested. In Ukrainians, in comparison with Russians, use of associations is more distinctly manifested. The distinguishing feature of Swedes was distinct manifestation of synonyms and associations and the least distinct manifestation of emotional sufferings.

Detected differences in the manifestation of use of both psychological and linguistic indicators in the description of emotions depending on the modality and the sign by representatives of different ethno-cultural communities.

Based on the results obtained, in accordance with the hierarchy of domination of the indicators of description of emotions, psychological fields of verbal description of emotions were created which differ in the structure of indicators among representatives of different ethno-cultural communities.

The directions for future research are the search for individual psychological (age, sexual, personal) and ethnopsychological determinants for displaying the content of psychological fields in the verbal description of emotions by representatives of different ethno-cultural communities.

References

1. Бабенко Л. Г. Обозначение эмоции в языке и речи / Л. Г. Бабенко. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1986. – 183 с.
2. Изард К. Э. Психология эмоции / К. Э. Изард. – СПб.: Питер, 2007. – 460 с.

3. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості: навч. посібник / Т. С. Кириленко. – К.: Либідь, 2007. – 256 с.
4. Носенко Э. Я. Эмоциональное состояние и речь / Э. Я. Носенко. – К.: Вища школа, 1981. – 194 с.
5. Шаховский В. И. Эмоциональные культурные концепты: параллели и контрасты / В. И. Шаховский // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград – Архангельск: Перемена, 1996. – С. 80–96.
6. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / В. И. Шаховский. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 208 с.

Reference transliterated

1. Babenko L. G. Oboznachenie jemocii v jazyke i rechi / L. G. Babenko. – Sverdlovsk: Izd-vo Ural'skogo un-ta, 1986. – 183 s.
2. Izard K. Je. Psihologija jemocii / K. Je. Izard. – Spb.: Piter, 2007. – 460 s.
3. Kyrylenko T. S. Psyhologija: emocijna sfera osobystosti: navch. posibnyk / T. S. Kyrylenko. – K.: Lybid', 2007. – 256 s.
4. Nosenko Je. Ja. Jemocional'noe sostojanie i rech' / Je. Ja. Nosenko. – K.: Vishha shkola, 1981. – 194 s.
5. Shahovskij V. I. Jemocional'nye kul'turnye koncepty: paralleli i kontrasty / V. I. Shahovskij // Jazykovaja lichnost': kul'turnye koncepty. – Volgograd – Arhangel'sk: Peremena, 1996. – S. 80–96.
6. Shahovskij V. I. Kategorizacija jemocij v leksiko-semanticheskoy sisteme jazyka / V. I. Shahovskij. – M.: Izdatel'stvo LKI, 2008. – 208 s.

Abstract

Kyrylenko T. S.,
PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor (docent)

Bobrovytska A. A.,
Master Degree student of 1st year of study

PECULIARITIES OF VERBAL DESCRIPTION OF PERSONAL EMOTIONS BY REPRESENTATIVES OF DIFFERENT ETHNOCULTURAL COMMUNITIES

For today, the problem of knowing their own emotions, peculiarities of expressiveness of their means in verbal language is not sufficiently researched. Outside the field of view are important extra-linguistic factors that affect the emotional sphere of the person, are not fully taken into account ethnopsychological peculiarities, peculiarities of the national character, etc. At the same time, as you know, emotions are rooted in the cultural

context of human life experience, affecting its behavior, which is important in understanding the aspects of the formation of the cultural identity of the individual. These moments predetermined the direction of empirical research.

The article presents the results of the empirical study of the peculiarities of the verbal description of their own emotions by representatives of various ethno-cultural communities, namely representatives of Ukraine, Russia and Sweden. During the description of the results, the difference in the psychological characteristics of the description of emotions (joy, fear, anger and sadness) was noted – body feelings, emotional experiences, the use of associations and the use of synonyms.

As a result of data analysis, differences in the description of emotions were identified by representatives of different ethno-cultural communities. Also attention was paid to the differences in the verbal description of their own emotions of respondents of all ethno-cultural communities to describe different modalities of emotions.

The analysis made it possible to reveal meaningful psychological fields in experiencing emotions by representatives of various ethno-cultural communities. These fields are represented by the psychological characteristics of a written description of his own experiences of the subject of his emotions. It is the use of bodily sensations, emotional experiences and associations to describe one or another emotion. Representatives of various ethno-cultural communities – Ukrainians, Russians, Swedes, have their own characteristic psychological fields of understanding and description of their emotions.

Отримано – 14 серпня 2017

Рецензовано – 21 серпня 2017

Прийнято – 26 серпня 2017

Received – August 14, 2017

Revision – August 21, 2017

Accepted – August 26, 2017

УДК 37.013.42 +159.9-053.6: 343.98

Кіраль А. Й.,
аспірант,
Інститут психології
імені Г. С. Костюка НАПН України
E-mail: marusynetsm@ukr.net

ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ЦІЛЕСПРЯМОВАНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ЗДАТНОСТІ ПІДЛІТКІВ ДО ПРОТИСТОЯННЯ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ

У статті акцентується увага на важливості формування у підростаючого покоління здатності до протистояння криміналізації. Зроблене узагальнення про важливість з'ясування цілісної характеристики особистості підлітка, здатної до правомірної поведінки у різних життєвих ситуаціях, у тому числі й у випадках криміногенних спокус. Констатується тісний зв'язок здатності підлітків до протистояння криміналізації з їх первинними (терпіння, час, ніжність, довіра, надія) та вторинними (охайність, чесність, послух, ввічливість, культура поведінки з грошима, справедливість) актуальними здібностями, здатністю творчо вирішувати конфліктні ситуації та перейнятим від батьків ставленням до оточуючих. Виокремлюються типи здатності підлітків до протистояння криміналізації в залежності від міри її зв'язку з поведінковими особливостями: емоційно-інтуїтивний; виконавчий; комунікативний; розсудливий; оптимістичний.

Ключові слова: підлітки, здатність до протистояння криміналізації, поведінкові особливості, способи реагування на конфлікти, правомір-на поведінка.

The article focuses on the importance of forming the ability to confront the criminalization in the younger generation. A generalization is made on the importance of finding out the integral personality characteristic of a teenager who is capable of lawful behavior in various life situations, including the cases of criminogenic temptations. There is a close connection between the ability of adolescents to confront criminality and their primary (patience, time, tenderness, trust, hope) and secondary (cleanliness, honesty, obedience, politeness, culture of behavior with money, justice) relevant abilities, an ability to solve the conflict situations creatively and take an attitude to the others from the parents. We have distinguished the types

of adolescents' ability to confront the criminalization, depending on the degree of its connection with behavioral features: emotional and intuitive, executive, communicative, prudent, and optimistic.

Key words: adolescents, ability to confront criminality, behavioral features, conflict respondings, lawful behavior.

Постановка проблеми. Для забезпечення повноцінного розвитку суспільства та кожного його громадянина важливим є формування у підростаючого покоління здатності до протистояння криміналізації. Наявні у сучасній психології напрацювання вчених у контексті зазначеної проблематики можна звести до усунення негативних психологічних характеристик особистості, що провокують виникнення асоціальної, протиправної, злочинної поведінки; зміни негативного полюсу окремих психологічних характеристик особистості на позитивний. При цьому відкритим залишається питання розвитку тих психологічних особливостей особистості підлітка, яких йому не вистачає для здійснення правомірної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У низці досліджень із розв'язання проблеми формування особистісних особливостей, необхідних для забезпечення правомірної поведінки особистості йдеться про необхідність у підлітків виховання волі, з допомогою якої він зможе підкорити імпульси актуальної потреби, піднятися над собою і здійснити такі цілі, що містять об'єктивну цінність і відповідають вимогам суспільного життя (Ф. Гобечія) [1]; формування індивідуального досвіду поведінки, інтересів, умінь, навичок, розвиток активності; формування таких вольових якостей, як рішучість, дисциплінованість, цілеспрямованість, які необхідні для забезпечення адекватної життєвої позиції правослухняних громадян (О. Ковальов, Н. Харіна) [5]; розвитку емоційного та соціального інтелекту, розвиток морально-етичних та емпатійних властивостей особистості (Н. Греса) [2]; забезпечення соціальними підкріпленнями тих норм поведінки індивіда, які несумісні з антисоціальною поведінкою, суперечать їй; виявлення суті дефекту соціалізації індивіда (які соціальні навички, види поведінки йому не привиті); виявлення тих соціальних чи соціально-психологічних чинників (чи підкріплювачів), вплив яких здатен закріпити у поведінці підлітка ті з них, які б усунули дефект у соціалізації, допомогли б сформулювати соціально корисні навички ((О. Яковлев) [11]; формування гуманістичних інтенцій у спілкуванні (І. Павелко) [7]; формування правосвідомості неповнолітніх (Ю. Ємець) [3]; розвитку уміння здійснювати рефлексивний психологічний аналіз вчинків (Л. Росто-

мова) [9]; вироблення поваги до загальноприйнятих норм і правил поведінки; підвищення психологічної стійкості до фруструючих ситуацій і толерантності до того, що суперечить їх власним уявленням чи інтересам; формування адекватної самоідентифікації та вироблення нової, адекватної установки на перегляд телепродукції агресивного змісту (Р. Ісаков) [4]; розвитку рефлексії та конструктивних тенденцій самоактуалізації (Н. Пряхіна) [8]; формування суспільної спрямованості; розвитку когнітивного орієнтування у системі правових понять (Н. Сущенко) [10]; формування здатності підлітків адекватно реагувати на складні чи невизначені морально-правові ситуації тощо [6; 11].

Наведене вище розкриває окремі аспекти передумов правомірної поведінки особистості і передбачає визнання важливості впровадження спеціальних психолого-педагогічних технологій роботи з підлітками. Важливим є з'ясування цілісної характеристики особистості підлітка, здатного до правомірної поведінки у різних життєвих ситуаціях, у тому числі й у випадках криміногенних.

Мета статті – обґрунтувати особистісні, поведінкові характеристики підлітків, розвиток яких важливий для забезпечення їх здатності до протистояння криміналізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведене емпіричне дослідження з підлітками, які станом на 2016 р. перебували на обліку у кримінальній міліції Закарпатської області (54 особи віком 13–17 років), та з підлітками загальноосвітніх шкіл, які не мали приводів у міліцію (108 осіб). Вибірка була сформована методом еквівалентних груп: збережене співвідношення за статтю та віком у групі обстежуваних, які не мали приводів у міліцію, відповідно до такого співвідношення у групі тих, хто перебував на обліку у кримінальній міліції. При цьому група обстежуваних, які не мали приводів у міліцію, у двічі більша від паралельної групи досліджуваних з метою дотримання вимог методів математичної обробки даних до кількості респондентів при подальшому розподілі досліджуваних на підгрупи: а) здатні протистояти криміналізації та б) підлітки із зниженою здатністю чинити опір криміналізації.

Для дослідження здатності підлітків протистояти криміналізації було змодельовано ситуації криміногенних спокус для даної вікової категорії:

- 1) ризик ненавмисної крадіжки («приваблива річ не на своєму місці»);
- 2) ризик хуліганства у відповідь на провокації;
- 3) ризик хуліганства як способу структурування часу;
- 4) ризик делінквентної поведінки як способу адаптації до середовища, завоювання визнання у групі;

5) ризик делінквентної поведінки, що виникає на підґрунті соціально прийнятної мети, і супроводжується невмінням передбачити можливі негативні наслідки своїх дій;

6) ризик делінквентної поведінки, зумовленої обмеженим життєвим досвідом (не враховують усіх обставин ситуації).

Зазначені ситуації описувались як випадки із життя ровесників досліджуваних, при чому однієї з них статі; в описі розвитку подій уміщувалась невизначеність та спонукання до вибору способу поведінки (ставились відкриті запитання непрямого характеру). Формулювання ситуацій сприяло ідентифікації досліджуваного з персонажем та прояву індивідуальної позиції у ситуаціях впливу криміногенних спокус.

Для вивчення особистості загалом, у сукупності усіх зумовлених соціалізацією психологічних ознак, застосовувався Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії і сімейної психотерапії (WIPPF) Н. Пезешкіана та Х. Дайденбах. Зазначена методика дає можливість виявити закономірності поведінки, способи реагування на конфлікти та їх походження.

У ході емпіричного дослідження з'ясовано, що найчастіше підлітки схильні піддаватись криміногенним спокусам у таких ситуаціях (див. таблицю 1): коли слід враховувати приховані негативні обставини (ситуація 6), коли намагаються адаптуватись у новому соціальному середовищі чи завоювати визнання у групі (ситуація 4), коли спонукання до делінквентних дій вуалюється соціально прийнятною метою (ситуація 5). За здатністю протистояти криміналізації було виокремлено такі групи підлітків: 1) підлітки з досвідом делінквентної поведінки, здатні чинити опір криміналізації у ситуаціях кримінальних спокус (37 %); 2) підлітки з досвідом делінквентної поведінки із зниженою здатністю чинити опір криміналізації у ситуаціях криміногенних спокус (63 %); 3) підлітки із правомірною поведінкою, здатні чинити опір криміналізації (79 %); 4) підлітки із правомірною поведінкою із зниженою здатністю чинити опір криміналізації у ситуаціях криміногенних спокус (21 %) (табл. 1).

Виявлено відмінності у рівнях вираження поведінкових особливостей («актуальних здібностей» – у термінах Н. Пезешкіана), способах реагування на конфлікти, у моделях наслідування підлітків (див. рис. 1–3). Зокрема, у досліджуваних із правомірною поведінкою та стійкістю до криміногенних спокус більш виражені у порівнянні з іншими підгрупами такі закономірності поведінки, як: акуратність, ввічливість, чесність, старанність, совісність, бережливість, послух, справедливість, вірність, час, довіра, надія, любов, віра. Показники розвитку зазначених особливостей свідчать про прагнення підлітка до порядку; хороші манери, дружелюбність, здатність бути люб'язним, здатність до відкритого висловлювання

Таблиця 1

Порівняльний аналіз результатів експериментального вивчення здатності підлітків протистояти криміналізації

Ситуації	Результати досліджуваних з делінквентною поведінкою		Результати досліджуваних з правомірною поведінкою	
	М	б	М	б
1	0,98	0,14	0,97	0,17
2	0,91	0,29	0,96	0,19
3	0,96	0,19	0,98	0,14
4	0,72	0,45	0,87	0,33
5	0,79	0,41	0,92	0,26
6	0,61	0,49	0,81	0,39
1–6	4,96	1,01	5,54	0,95

свої думки; готовність протягом тривалого часу віддаватись напруженій та втомлю вальній (одноманітній) роботі для досягнення поставленої мети; принциповість, ретельність у справах, довершеність; тенденцію до вільної поведінки з грошима – без скупості та марнотратства; здатність дотримуватись прохань, доручень, наказів зовнішнього авторитету, без сліпого його наслідування; здатність керуватись у своїй поведінці розумними міркуваннями більше, ніж особистими звичками; схильність триматись за набуте, непорушність принципів; схильність до впорядкованого розподілу часу; тенденцію піддавати сумніву інформацію оточуючого середовища; оптимізм та орієнтацію на майбутнє; здатність до позитивного емоційного ставлення до інших, до прийняття особистості іншої людини; здатність встановлювати стосунки з незвіданим у самому собі, в оточуючому світі, цікавитись питаннями смислу життя.

Окрім того, у досліджуваних із правомірною поведінкою та стійкістю до криміногенних спокус частіше, ніж в інших груп підлітків, спостерігається схильність реагувати на конфлікти через сферу «фантазії». Це свідчить про тенденцію до вирішення проблем з допомогою творчого підходу.

З рис. 3 (підгрупа 3) констатуємо, що у досліджуваних із правомірною поведінкою та стійкістю до криміногенних спокус частіше, ніж в інших підгруп підлітків, спостерігаються високі показники за моделями наслідування «Я(мати)», «Я(батько)», «Ти», «Ми», що свідчить про сприйняття ними своїх стосунків з батьками (і матір'ю, і батьком) і стосунків між батьками як позитивних, теплих, наближеність сприймання ставлення батьків до оточуючого світу також як відкритого, терпимого,

сердечного. Застосування r – коефіцієнта рангової кореляції Спірмена дало можливість виявити зв'язок здатності підлітків до протистояння криміналізації з їх особистісними й поведінковими особливостями:

1) первинними актуальними здібностями: час ($r=0,535, p\leq 0,01$), ніжність ($r=0,185, p\leq 0,05$), довіра ($r=-0,186, p\leq 0,05$), надія ($r=0,177, p\leq 0,05$), любов ($r=0,389, p\leq 0,01$), віра ($r=0,371, p\leq 0,01$), вірність ($r=0,299, p\leq 0,01$);

2) вторинними актуальними здібностями: акуратність ($r=0,297, p\leq 0,01$), чесність ($r=0,170, p\leq 0,05$), старанність ($r=0,248, p\leq 0,01$), бережливість ($r=-0,176, p\leq 0,05$), справедливість ($r=0,226, p\leq 0,01$);

3) способами реагування на конфлікти: «фантазія», тобто здатність творчо вирішувати конфліктні ситуації ($r=0,217, p\leq 0,01$);

4) моделі наслідування: «Я» мати ($r=0,403, p\leq 0,01$), «Я» батько ($r=0,272, p\leq 0,01$), «Ти» ($r=0,269, p\leq 0,01$), «Ми» ($r=0,166, p\leq 0,05$).

При цьому дещо тіснішим є зв'язок здатності до протистояння криміналізації з первинними актуальними здібностями підлітків (час – умінням приділяти час, структурувати його; любов; віра – в інших, у себе) та моделлю наслідування «Я»(мати), тобто стосунками з матір'ю (чи людиною, яка її заміняє).

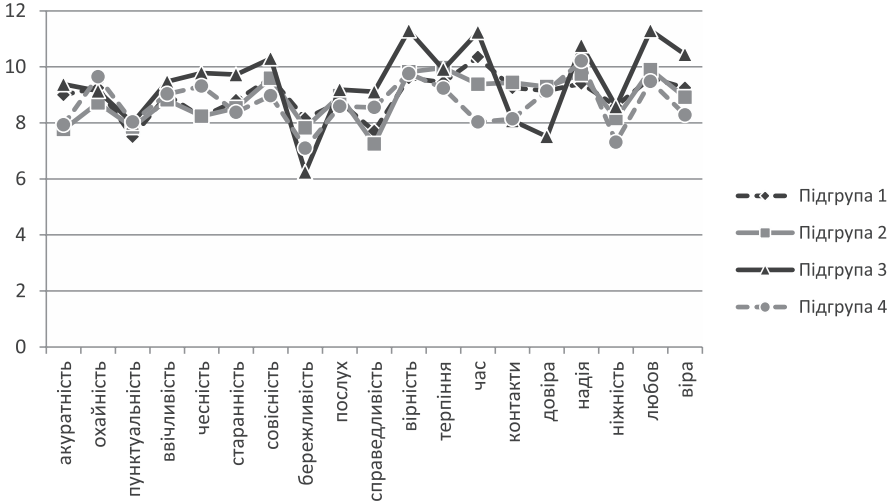

Рис. 1. Співвідношення показників закономірностей поведінки досліджуваних*

Примітка: * – Підгрупа 1 – підлітки з досвідом делінквентної поведінки, здатні протистояти криміналізації, підгрупа 2 – підлітки з досвідом делінквентної поведінки із зниженою здатністю протистояти криміналізації, підгрупа 3 – підлітки із правомірною поведінкою, здатні протистояти криміналізації, підгрупа 4 – підлітки із правомірною поведінкою із зниженою здатністю протистояти криміналізації.

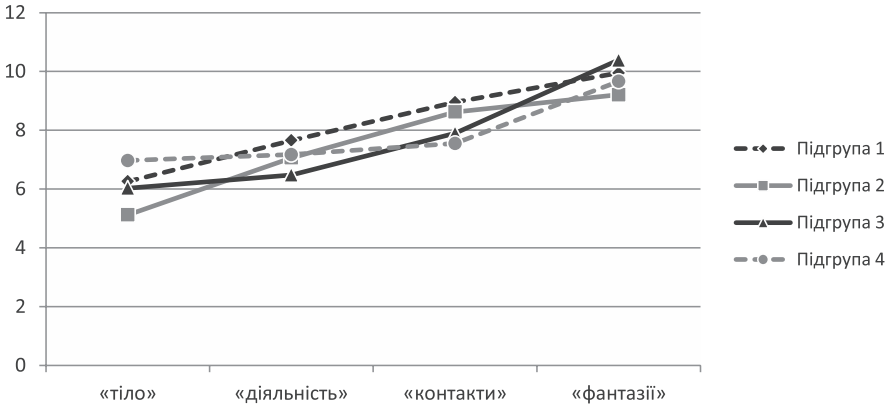

Рис. 2. Співвідношення показників способів реагування на конфлікти досліджуваних*

Примітка: * – Підгрупа 1 – підлітки із делінквентною поведінкою, здатні протистояти криміналізації, підгрупа 2 – підлітки із делінквентною поведінкою із зниженою здатністю протистояти криміналізації, підгрупа 3 – підлітки із правомірною поведінкою, здатні протистояти криміналізації, підгрупа 4 – підлітки із правомірною поведінкою із зниженою здатністю протистояти криміналізації.

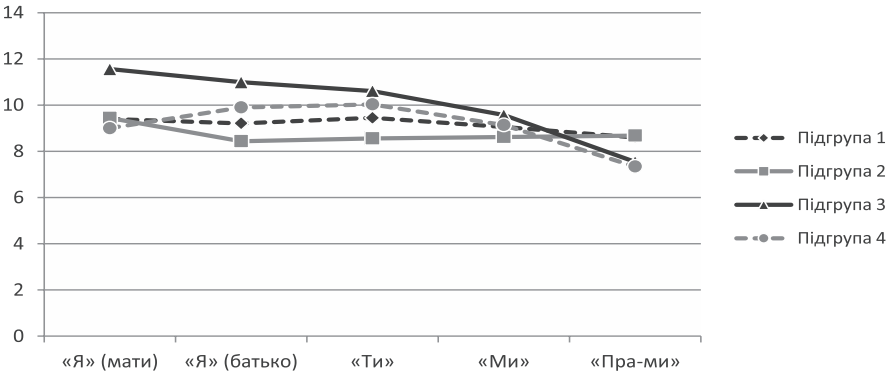

Рис. 3. Співвідношення показників походження способів реагування на конфлікти досліджуваних*

Примітка: * – Підгрупа 1 – підлітки із делінквентною поведінкою, здатні протистояти криміналізації, підгрупа 2 – підлітки із делінквентною поведінкою із зниженою здатністю протистояти криміналізації, підгрупа 3 – підлітки із правомірною поведінкою, здатні протистояти криміналізації, підгрупа 4 – підлітки із правомірною поведінкою із зниженою здатністю протистояти криміналізації.

За допомогою факторного аналізу первинних статистичних даних (за допомогою програми IBM SPSS Statistics 21) з подальшим використанням методів головних компонент і варімакс-обертанням виокремлено такі типи здатності підлітків до протистояння криміналізації (що пояснюють 73,871 % дисперсії) в залежності від міри її зв'язку з поведінковими особливостями:

- 1) емоційно-інтуїтивний (взаємопов'язана із терпінням, часом, ніжністю та реагуванням у конфліктних ситуаціях через сферу «фантазія»);
- 2) виконавчий (взаємопов'язана з охайністю, чесністю, послухом);
- 3) комунікативний (взаємопов'язана із ввічливістю, реагуванням у конфліктних ситуаціях через сферу «контакти», моделлю наслідування поведінки «Ми»);
- 4) розсудливий (взаємопов'язана із бережливістю (як впорядкованою поведінкою з грошима та речами) та справедливістю);
- 5) оптимістичний (взаємопов'язана з довірою та надією).

Вище викладене дає підстави для формулювання таких принципів цілеспрямованого психологічного впливу на розвиток здатності підлітків до протистояння криміналізації:

1. Комплексність: заходи цілеспрямованого формування здатності підлітків до протистояння криміналізації мають передбачати вплив на комплекс особливостей особистості, її поведінки;

2. Глибинність: заходи цілеспрямованого формування здатності підлітків до протистояння криміналізації мають передбачати як психотренінгову, так і психотерапевтичну роботу з підлітком, оскільки особистісні, поведінкові особливості, на які вони спрямовані, пов'язані з раннім життєвим досвідом, моделями наслідування;

3. Системність: заходи цілеспрямованого формування здатності підлітків до протистояння криміналізації мають передбачати роботу не лише з підлітками, а й з їх батьками (чи людьми, які їх замінюють), оскільки важливою моделлю наслідування, що тісно пов'язана із зазначеною здатністю, є модель «Ми» (тобто, ставлення батьків до інших);

4. Індивідуальність: заходи цілеспрямованого формування здатності підлітків до протистояння криміналізації мають враховувати індивідуальні особливості підлітків, оскільки ця здатність може бути різних типів в залежності від міри її зв'язку з поведінковими особливостями.

Висновки. Із наведеного вище констатуємо про відмінності у рівнях вираження поведінкових особливостей способах реагування на конфлікти, у моделях наслідування підлітків.

Перспективою подальших досліджень даного напрямку залишається аналіз апробації розроблених заходів з реалізації описаних принципів.

Список використаних джерел

1. Гобечия Ф. В. Психологические факторы поведения несовершеннолетних правонарушителей / Ф. В. Гобечия. – Тбилиси: Мецниереба, 1979. – 83 с.
2. Греса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.06 «Юридична психологія» / Н. В. Греса. – Х., 2008. – 20 с.
3. Ємець Ю. І. Вчинення злочину неповнолітніми як обставина, що пом'якшує покарання: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юр. наук: 19.00.06 «Юридична психологія» / Ю. І. Ємець. – К., 2010. – 18 с.
4. Ісаков Р. І. Клініко-психопатологічні та патопсихологічні особливості підлітків-правопорушників і їх психотерапевтична корекція: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. мед. наук: 19.00.04 «Медична психологія» / Р. І. Ісаков. – Х., 2006. – 18 с.
5. Ковалев О. Г. Волевая саморегуляция несовершеннолетних осужденных женского пола: учеб. пособ. / О. Г. Ковалев, Н. А. Харина. – М.: Права человека, 2001. – 71 с.
6. Методичний посібник по роботі з дітьми, які тимчасово перебувають в спеціальних закладах / [Кравчук Т. П., Лазоренко Б. П., Зуб Л. В., Демиденко Н. В.]. – К., 2003. – 209 с.
7. Павелко І. І. Гуманістична спрямованість спілкування як умова подолання агресивних тенденцій у підлітків: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І. І. Павелко. – О., 2007. – 20 с.
8. Пряхіна Н. О. Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.06 «Педагогічна та вікова психологія» / Н. О. Пряхіна. – К., 2007. – 20 с.
9. Ростомова Л. М. Особливості переживання провини неповнолітніми, схильними до правопорушень: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.06 «Юридическая психология» / Л. М. Ростомова. – К., 2010. – 17 с.
10. Сущенко Н. О. Соціально-психологічні особливості особистості підлітків та молоді, схильних до протиправної поведінки: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.06 «Юридична психологія» / Н. О. Сущенко. – Х., 2007. – 16 с.
11. Яковлев А. М. Индивидуальная профилактика преступного поведения (социально-психологический аспект): учеб. пособ. / А. М. Яковлев. – Горький, 1977. – 127 с.

References transliterated

1. Gobechiya F. V. Psihologicheskie faktory povedenija nesovershennoletnih pravonarushitelej / F. V. Gobechiya. – Tbilisi: Mecniereba, 1979. – 83 s.
2. Gresa N. V. Psyhologichni chynnyky usvidomlennja vyny nepovnoolitnimy zlochyncjamy: avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenja kand. psyhol. nauk: 19.00.06 «Jurydychna psyhologija» / N. V. Gresa. – H., 2008. – 20 s.

3. Jemec' Ju. I. Vchynennja zlochynu nepovnolitnyny jak obstavyna, shho pom'jakshuje pokarannja: avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenja kand. jur. nauk: 19.00.06 «Jurydychna psihologija» / Ju. I. Jemec'. – K., 2010. – 18 s.

4. Isakov R. I. Kliniko-psyhopatologichni ta patopsihologichni osoblyvosti pidlitkiv-pravoporushnykiv i i'h psihoterapevtychna korekcija: avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenja kand. med. nauk: 19.00.04 «Medychna psihologija» / R. I. Isakov. – H., 2006. – 18 s.

5. Kovalev O. G. Volevaja samoreguljacija nesovershennoletnih osuzhdenynyh zhenskogo pola: ucheb. posob. / O. G. Kovalev, N. A. Harina. – M.: Prava cheloveka, 2001. – 71 s.

6. Metodychnyj posibnyk po roboti z dit'my, jaki tymchasovo perebuvajut' v special'nyh zakladah / [Kravchuk T. P., Lazorenko B. P., Zub L. V., Demydenko N. V.]. – K., 2003. – 209 s.

7. Pavelko I. I. Gumanistychna sprjamovanist' spilkuvannja jak umova podolannja agresyvnyh tendencij u pidlitkiv: avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenja kand. psihol. nauk: 19.00.07 «Pedagogichna ta vikova psihologija» / I. I. Pavelko. – O., 2007. – 20 s.

8. Prjahina N. O. Psihologichni osoblyvosti samoaktualizacii' nepovnolitnih, shyl'nyh do protypravnoi' povedinky: avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenja kand. psihol. nauk: 19.00.06 «Pedagogichna ta vikova psihologija» / N. O. Prjahina. – K., 2007. – 20 s.

9. Rostomova L. M. Osoblyvosti perezhyvannja provyny nepovnolitnyny, shyl'nymy do pravoporushen': avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenja kand. psihol. nauk: 19.00.06 «Jurydycheskaja psihologija» / L. M. Rostomova. – K., 2010. – 17 s.

10. Sushhenko N. O. Social'no-psyhologichni osoblyvosti osobystosti pidlitkiv ta molodi, shyl'nyh do protypravnoi' povedinky: avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenja kand. psihol. nauk: 19.00.06 «Jurydychna psihologija» / N. O. Sushhenko. – H., 2007. – 16 s.

11. Jakovlev A. M. Individual'naja profilaktika prestupnogo povedenija (social'no-psihologicheskij aspekt): ucheb. posob. / A. M. Jakovlev. – Gor'kij, 1977. – 127 s.

Abstract

Kiraly A. Yo.,
PhD student

PRINCIPLES OF CONSTRUCTION OF A PURPOSEFUL PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON THE TEENS' ABILITY DEVELOPMENT TO CONFRONT THE CRIMINALIZATION

The article generalizes the importance of elucidation of the integrated peculiarities of the adolescent's personality, capable of legal behavior in various situations, including cases of criminogenic temptations. The background of the empirical study is indicated by differences in the expression of behavioral characteristics («actual ability», «ways to respond to conflict», «simulation models» by N. Peseschkian), adolescents with different levels of ability to withstand criminalization (with experience, offending

behavior capable of resist criminalization in cases of criminal temptations, experience of criminal behavior with limited ability to withstand the criminalization of a criminal situation, the temptation of good behavior that can withstand criminalization, but with legitimate behavior, however, reduced the ability to resist criminalization in situations of criminogenic temptations). It is indicated on the close relationship between the ability of adolescents to resist the criminalization of the primary (patience, time, love, trust, hope) and secondary (purity, honesty, obedience, courtesy, culture of behavior with money, justice) abilities, the ability to solve the conflicts creatively and penetrate an attitude to the others from the parents. On the basis of the experimental study, the following types of adolescents' ability to stand up with the criminalization are distinguished, depending on the extent of their connection with the behavioral features: 1) emotional and intuitive (interrelated with patience, sometimes, tenderness and reaction in conflict situations through the sphere of «fantasy»); 2) executive (interconnected with neatness, honesty, obedience); 3) communicative (interconnected with politeness, reaction in conflict situations through the sphere of «contacts», a model of the imitation of the «We» behavior); 4) prudent (interconnected with thrifty (as an orderly behavior with money and justice); 5) optimistic (interconnected with trust and hope).

Отримано – 11 серпня 2017
Received – August 11, 2017

Рецензовано – 17 серпня 2017
Revision – August 17, 2017

Прийнято – 21 серпня 2017
Accepted – August 21, 2017

УДК 159.9.316.6

Коваленко А. Б.,

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: kovalenkoalla9@gmail.com

Вишнягова Ю. А.,

студентка II курсу магістратури,
факультет психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: julia_vyshniagova@ukr.net

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЩО ОТРИМАЛИ ПОРАНЕННЯ В ЗОНІ АТО

Представлено результати емпіричного дослідження психологічного благополуччя військовослужбовців, які перебували у зоні антитерористичної операції. Здійснено порівняльний аналіз особливостей психологічного благополуччя та його чинників у трьох груп військовослужбовців: поранених, соматично хворих та здорових.

Ключові слова: психологічне благополуччя, задоволеність життям, чинники психологічного благополуччя.

The article represents the results of the empirical research of psychological well-being of military personnel who were in the zone of anti-terrorist operation. The comparative analysis of the features of psychological well-being and its factors in three groups of military personnel: wounded, patients with somatic diseases and healthy patients is carried out.

Key words: psychological well-being, life satisfaction, factors of psychological well-being.

Актуальність. Проблема психологічного благополуччя особистості є однією з найважливіших у філософії, соціології, медицині, психології та ін. Останнім часом ця проблема набуває особливого значення у зв'язку з продовженням воєнного конфлікту на Сході України. Участь

у бойових діях вважається стресовим чинником найвищого ступеня інтенсивності. Тривалість участі у бойових діях, а також їх психотравмуючий характер можуть сприяти виникненню змін у стані психологічного благополуччя, які знижують ефективність діяльності особистості у бойовій обстановці, а також негативно позначаються на психічному стані військових, що повертаються до мирного життя. Особливо вразливою групою військовослужбовців є ті, які отримали поранення, що мають різні наслідки для їхнього здоров'я та повноцінного життя. У зв'язку з цим виникла гостра потреба у дослідженні особливостей психологічного благополуччя військовослужбовців та його чинників для урахування специфіки різних груп військовослужбовців у процесі їх реабілітації.

Стан розроблення проблеми дослідження. Вивчення феномена психологічного благополуччя та його чинників припадає на останнє десятиліття ХХ століття і пов'язане з іменами Н. Бахаревої, О. Бочарової, Г. Пучкової, П. Фесенко, О. Паніної, Н. Растригіна, А. Созонтова, М. Григор'євої, Л. Куликова, Д. Леонтьєва, М. Соколової, які розглядали його в контексті зовнішніх чинників: ступінь задоволення основних потреб, характер міжособистісних стосунків тощо та внутрішніх: толерантність, ціннісні орієнтації і стратегії поведінки, самоактуалізація, усвідомленість цінності життя, суверенність психологічного простору особистості, рівень домагань і самооцінка, життєві стратегії.

У дослідженнях Н. Бредберна, Р. Раяна, К. Ріфф, К. Кейс, Е. Десі, Е. Дінера, А. Вотермана, П. Фесенко, А. Вороніної, А. Созонтової, Н. Бахаревої, М. Бучатської, Л. Жуковської психологічне благополуччя розглядається, виходячи з розуміння суб'єктивної природи щастя, благополуччя, задоволеності життям, а також визначаються його джерела та основні чинники. В якості універсального поняття пропонується термін «психологічне благополуччя особистості» («psychological well-being») для всебічного його дослідження. Враховуючи зростання запитів суспільства, численні автори (Г. Пучкова, П. Фесенко, Н. К. Бахарева, О. Є. Бочарова, О. М. Паніна, Д. О. Леонтьєв, О. О. Кронік, Е. Десі, Р. Раян, А. Бандура) розширюють межі досліджень, зокрема, акцентують увагу на конкретних чинниках, що забезпечують психологічне благополуччя, зокрема: рівень суверенності психологічного простору (О. М. Паніна), реальні відносини зі світом (Д. Леонтьєв), висока оцінка значущості світу і своїх можливостей (О. О. Кронік), задоволення базових психологічних потреб (Е. Десі, Р. Раян), самоефективність (А. Бандура), професійне благополуччя (Б. Пахоль) і т. д. Дослідники роблять висновок, що важливим чинником психологічного благополуччя виступає значущість для людини тих чи інших об'єктів у її соціальному оточенні, ставлення до них та специфіка уявлень про них.

Науковий інтерес сучасних дослідників зосереджений на встановленні зв'язку психологічного благополуччя зі станом фізичного і психосоматичного здоров'я (Е. Десі, Р. Раян, К. Ріфф, Б. Сінгер, К. Фредерік); генетичними чинниками (М. Аргайл, Д. Лікко, А. Теллеген); зовнішніми обставинами життя: рівнем матеріального достатку, освітою, соціальним статусом (Н. Бредберн, Е. Дінер, Т. Кассер, М. Раян), віком і статтю (М. Аргайл, Е. Дінер, К. Ріфф, П. П. Фесенко), рівнем культури (М. Лінч), етнічною приналежністю (В. Гриценко).

Разом з тим, новою, хоча актуальною, для українських реалій тематикою дослідження є психологічне благополуччя військовослужбовців, які певний час перебували у зоні антитерористичної операції.

Мета статті: вивчення особливостей психологічного благополуччя у військовослужбовців, що отримали поранення в зоні АТО.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення мети дослідження проводилося емпіричне вивчення психологічного благополуччя військовослужбовців, що одержали поранення у зоні АТО.

Базою для проведення емпіричного дослідження став Центральний військовий клінічний госпіталь. Загалом у дослідженні взяли участь 59 осіб, з яких: 39 учасників бойових дій у зоні АТО: 23 особи з соматичними хворобами, 16 – з пораненнями (серед яких двоє ампутантів). Контрольну групу склали 20 військовослужбовців без поранень.

В якості основного діагностичного інструментарію були обрані наступні методики: «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф; Диференціальні шкали емоцій за К. Ізардом; Шкала задоволеності життям Е. Дінера; Шкала суб'єктивного благополуччя (М. В. Соколова); Тест життєстійкості (Модифікація Є. М. Осіна і О. І. Рассказової); Міссісіпська шкала посттравматичного стресового розладу; Опитувальник САН: самопочуття, активність, настрій; Фрайбурзький багатofакторний особистісний опитувальник.

Оскільки вибірка була поділена на три групи, спочатку було виявлено середні значення для інтегрального показника психологічного благополуччя у кожній групі. Результати свідчать про те, що найвищий рівень психологічного благополуччя мають здорові військовослужбовці (379,2), найнижчий – у соматично хворих (366,04); у поранених бійців цей показник складає 373,5. Це пов'язано з тим, що соматично хворим більшою мірою притаманні: негативна оцінка себе і свого життя; складності у встановленні позитивних стосунків з оточуючими; схильність до соціального тиску; залежність від думки інших людей при прийнятті важливих рішень; почуття невпевненості у власній здатності досягати намічених цілей; низький рівень осмисленості життя; абстрактні смисложиттєві орієнтації і слабка мотивація.

Оскільки феномен психологічного благополуччя психологи тісно пов'язують з посттравматичним стресовим розладом, то варто виявити тенденції даного показника у кожної з трьох груп. Виявлено, що і у випадку з ПТСР зберігається зворотна тенденція до підвищених показників у соматично хворих військовослужбовців (74,61), середніх у поранених (69,38) та низьких – у здорових військовослужбовців (67,35).

Перейдемо до аналізу досліджуваних показників, одержаних у ході емпіричного дослідження. У таблиці 1 представлені кількісні показники досліджуваних військовослужбовців різних груп.

Загалом майже всі середні результати знаходяться в межах норми, проте виявлено, що *здорові* військовослужбовці мають вищі серед трьох груп показники наступних змінних:

- позитивні стосунки (задовільні, довірливі стосунки з оточуючими, здатність співпереживати та підтримувати близькі стосунки);
- управління середовищем, як характеристика контролю за власною зовнішньою діяльністю та ефективного використання можливостей;
- особистісне зростання, що є виявом відкритості до нового досвіду та уміння реалізації власного потенціалу;
- самопочуття, як домінуючий емоційний стан;
- задоволеність життям, що свідчить про позитивне емоційне переживання індивідом власного життя;
- залученість, як уміння отримувати задоволення від власної діяльності;
- життестійкість, що є відкритою системою переконань про себе, про світ, про стосунки зі світом;
- самопочуття, яке виявляється як позитивне бачення сили та здоров'я.

Військовослужбовці з *соматичними захворюваннями* мають наступні особливості:

- вищий рівень самоприйняття, як здатності знати і приймати різні свої сторони, включаючи позитивні і негативні якості;
- нижчий рівень суб'єктивного благополуччя (загалом показник входить в нижню межу середнього рівня суб'єктивного благополуччя, що свідчить про помірне суб'єктивне благополуччя, відсутність серйозних проблем, але і про наявний емоційний дискомфорт);
- знижені рівні настрою та самопочуття, що свідчить про відчуття стомленості та негативний емоційний стан на момент знаходження на лікуванні;
- низький рівень задоволеності власним життям.

Показники *поранених* військовослужбовців, у свою чергу, мають низку специфічних характеристик:

Таблиця 1

**Середні значення досліджуваних показників
у різних груп військовослужбовців**

Показники	Соматично хворі	Поранені	Здорові
Позитивні стосунки	61,83	61,62	63,40
Автономія	55,57	58,25	56,75
Управління середовищем	60,91	60,19	64,50
Особистісне зростання	61,22	66,69	68,85
Цілі	65,26	66,13	68,50
Самоприйняття	66,04	60,56	62,65
Баланс	80,52	86,56	80,75
Осмисленість життя	98,17	100,94	102,65
Людина як відкрита система	59,09	65,75	68,65
Самопочуття	1,6848	1,6731	2,0705
Задоволеність життям	17,78	21,63	23,10
Суб'єктивне благополуччя	52,35	57,31	55,55
Залученість	22,09	20,69	24,30
Контроль	17,35	15,94	17,80
Прийняття ризику	12,48	10,38	12,55
Життєстійкість	51,913	47	54,65
Самопочуття	49,78	52,12	54,15
Активність	47,96	51,75	51,25
Настрій	50,48	56,00	56,40
Спонтанна агресивність	4,91	5,06	4,10
Реактивна агресивність	5,13	5,75	3,80
Відкритість	7,78	9,81	7,60

– вищі показники автономії, які характеризують самостійну та незалежну людину, яка здатна протистояти спробам суспільства змусити думати і діяти певним чином; самостійно регулює власну поведінку; оцінює себе відповідно до особистих критеріїв. Подібні результати можуть бути пов'язані з складними життєвими ситуаціями, які супроводжували досліджуваних, для них важкі життєві події не мають складності, оскільки в гарячих точках вони відчули складнощі іншого рівня;

– підвищений рівень балансу афекту порівняно з іншими групами (показник знаходиться в межах норми, що свідчить про переважання позитивної самооцінки, прийняття себе з усіма достоїнствами і недоліками);

– середні показники рівня суб'єктивного благополуччя (помірне суб'єктивне благополуччя, відсутність серйозних проблем, але і про наявний емоційний дискомфорт);

– підвищені рівні показників спонтанної та реактивної агресивності порівняно із здоровими та соматичними військовослужбовцями. Спонтанна агресивність виявляється у відсутності соціальної конформності, помірному самоконтролі та імпульсивності. Мабуть, це пов'язано з недостатньою соціалізацією потягів, невмінням або небажанням стримувати або відстрочувати задоволення своїх бажань. Підвищений рівень реактивної агресивності є свідченням моральної неповноцінності, відсутності вищих соціальних почуттів;

– підвищений рівень відкритості, як готовності відповідати на питання дослідження;

– єдиний показник, що є зниженим порівняно з іншими групами, є показник контролю, який являє собою переконання в тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат подій, нехай навіть цей вплив не абсолютний і успіх не гарантований.

Статистична обробка одержаних даних здійснювалася з використанням кореляційного та регресійного аналізу.

Спочатку наведемо значення коефіцієнтів кореляції психологічного благополуччя з показниками психодіагностичних методик для кожної з трьох груп досліджуваних (таблиця 2).

За результатами підрахунків було виявлено, що психологічне благополуччя в соматичних хворих та поранених пов'язане з: напруженістю і чутливістю; ознаками, що супроводжують основну психіатричну симптоматику; суб'єктивним благополуччям; ПТСР.

Закономірно, що на психологічне благополуччя у даних двох групах впливає стан здоров'я досліджуваних та їх самосприяття власного тіла.

Психологічно зрозумілим є зв'язок таких ознак, як депресія, проблеми зі сном (труднощі із засинанням, переривчастий сон, сонливість), перебільшене реагування, напруженість, порушення пам'яті та концентрації уваги, як окремих показників, так і характеристик посттравматичного стресового розладу з психологічним благополуччям.

Показник ступеню задоволеності повсякденною діяльністю пов'язаний з безпосередньою участю двох груп досліджуваних в бойових діях. Низький рівень задоволеності діяльністю впливає на психологічне благополуччя у вигляді невпевненості в своїх силах та відчутті нездатності впливати на хід подій.

Оцінки психологічного благополуччя комбатантів утворили статистично значущі зворотні зв'язки з показником реактивної агресивності, що виявляється у відсутності вищих соціальних почуттів, нехтуванням обов'язками і морально-етичними нормами, наявної емоційної нестабільності (нетерпимість до критики та зауважень, тяга до гострих відчуттів, пересичення з почуттям нудьги і роздратування, нестійкість бажань та емоційних станів). Дані характеристики притаманні особам, які є психологічно неблагополучними.

Задля кращого виявлення впливу різних чинників на психологічне благополуччя військових трьох груп використовувався регресійний аналіз. Одержані результати свідчать про те, що у трьох групах важливий вплив на показник психологічного благополуччя мають змінні «контроль» та «життєстійкість». Контроль являє собою переконання в тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат подій. Людина з розвиненим компонентом контролю відчуває, що самостійно обирає свою діяльність, свій шлях. Життєстійкість є ключовою особистісною змінною, яка опосередковує вплив стресогенних чинників (у тому числі хронічних) на соматичне і психічне здоров'я, а також на успішність діяльності.

Таблиця 2

Значення коефіцієнтів кореляції психологічного благополуччя з психодіагностичними показниками у трьох групах досліджуваних

Показники	Соматично хворі	Поранені	Здорові
Задоволеність життям	0,703	0,282	-0,074
Напруженість і чутливість	-0,617	-0,613	0,301
Самопочуття	0,406	0,542	0,159
Ознаки, що супроводжують основну психіатричну симптоматику	-0,807	-0,549	-0,163
Самооцінка здоров'я	-0,588	-0,094	-0,447
Значущість соціального оточення	-0,714	-0,167	-0,780
Ступінь задоволеності повсякденною діяльністю	-0,649	-0,727	-0,036
Суб'єктивне благополуччя	-0,809	-0,777	-0,320
Прийняття ризику	0,547	0,448	0,592
Зміни настрою	-0,080	-0,809	-0,703
ПТСР	-0,684	-0,774	-0,408
Реактивна агресивність	-0,598	-0,554	-0,437
Спонтанна агресивність	-0,007	-0,242	-0,777

Життестійкість перешкоджає виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях за рахунок стійкого опанування стресами і сприйняття їх як менш значущих. Значний вплив даних змінних на психологічне благополуччя у всіх трьох групах свідчить про їх своєрідну універсальну значущість для особистості, незалежно від умов та подій життя.

Разом з тим, виявлено специфічні особливості впливу досліджуваних змінних на психологічне благополуччя військовослужбовців кожної з груп.

У групі *соматично хворих* досліджуваних на психологічне благополуччя впливають показники, що пов'язані з оточенням досліджуваних (позитивні стосунки з оточенням – теплі стосунки, емоційна близькість, ніжність і залученість у життя значущих людей, позитивні емоції і готовність співпраці з іншими; значущість соціального оточення). Відчуття непотрібності і невисока соціальна оцінка оточення може негативно вплинути на психологічне благополуччя досліджуваних. Високий рівень автономії означає, що дії індивіда в основному детермінуються його власними цінностями та інтересами. Людина сама визначає свої цілі і незалежно приймає рішення, може протистояти тиску соціуму і відстояти свої інтереси, регулює свою поведінку зсередини, оцінює свої дії за власними мірками і стандартами. Виявляється, що коли індивід вважає, що він контролює свою поведінку і вона веде до очікуваних результатів, у нього спостерігається вищий рівень залученості, почуття власної компетентності та позитивного самоствавлення. У момент хворобливого стану індивід може відчувати себе тягарем для оточення, тому виникає почуття залежності від інших та втрати контролю над навколишнім середовищем (в сенсі того, що оточує людину), зникає ефективне використання можливостей, що надаються цим середовищем. Тому із показником автономії пов'язані і показники управління середовищем, задоволеності повсякденною діяльністю, залученості (отримання задоволення від власної діяльності або почуття відторгнення, відчуття себе «поза» життям, коли рівень залученості є низьким).

Існує значний вплив фізичного здоров'я на суб'єктивне благополуччя комбатантів (напруженість і чутливість, ознаки, що супроводжують основну психіатричну симптоматику, самооцінка здоров'я), який можна пояснити наявним на момент дослідження дисбалансом та соматичним захворюванням.

Показники особистісного зростання, цілей та задоволеності життям свідчать про вплив відчуття наявності чи відсутності саморозвитку, реалізації власного потенціалу на благополуччя, спостереження поліпшення в собі і своїх діях з плином часу; змінюється відповідно до власних знань та досягнень. Розуміння значення справжнього життя

і підтримка особистих переконань і поглядів відображає загальний рівень психологічного благополуччя і може бути ускладненим у соматичних хворих.

Високий вплив ПСТР, прийняття ризику та реактивної агресивності (прагнення до негайного, невідкладного задоволення своїх бажань, сприйняття критики та зауваження на свою адресу як посягання на особисту свободу) пов'язаний (як і у випадку з пораненими) з складними ситуаціями в минулому досліджуваних, які стосувалися безпосередньої участі у бойових діях. Людина розглядає життя як спосіб набуття досвіду, готова діяти у відсутність надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик.

У групі *поранених* досліджуваних виявлено значний вплив суб'єктивного та об'єктивного відчуття власного здоров'я на психологічне благополуччя (самопочуття як особистісного відчуття фізіологічної та психологічної комфортності внутрішнього стану, напруженості і чутливості, ознак, що супроводжують основну психіатричну симптоматику, ПТСР (депресія, проблеми зі сном, перебільшене реагування)).

Психологічне благополуччя у поранених пов'язане з емоційним тлом та настроєм, у якому знаходиться досліджуваний (зміни настрою, ступінь задоволеності повсякденною діяльністю, залученість та настрій). Тому атмосфера приязності або відчуження в оточення може вплинути на емоційне тло і, як наслідок, на психологічне благополуччя.

Високий вплив ПСТР та реактивної агресивності (прагнення до негайного задоволення своїх бажань, зниження ідентифікації з соціальними нормами, конформності, поступливості) пов'язаний з складними ситуаціями в минулому досліджуваних, які стосувалися безпосередньої участі у бойових діях.

У групі *здорових* досліджуваних на психологічне благополуччя впливають показники, які пов'язані і з внутрішнім самостаном та настроєм (зміни настрою), і з впливом соціального оточення, адже психологічно зрозумілою є здатність до співпереживання та надання допомоги тим, хто її потребує, прагнення до встановлення близьких, довірливих стосунків з оточуючими (значущість соціального оточення), прийняття власного життя, як джерела необхідного досвіду та активне засвоєння «життєвих» знань (прийняття ризику). Особливе значення у даній групі досліджуваних має спонтанна агресивність як показник психологічного неблагополуччя (за теорією агресії Дж. Долларда фрустрація веде до прояву агресивних дій)

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми дослідження виявив, що психологічне благополуччя розглядається як феномен, що виражає власне ставлення людини до себе, життя і процесів, що мають важливе значен-

ня для неї з точки зору її уявлень про бажане «благополучне» зовнішнє і внутрішнє середовище і супроводжується суб'єктивним відчуттям задоволеності. Психологічне благополуччя створює позитивні міжособистісні взаємини, можливості спілкуватися й одержувати від цього позитивні емоції, задовольняти потребу в емоційному теплі. Психологічне благополуччя пов'язане зі щастям, душевним комфортом, задоволеністю життям, психологічним і психічним здоров'ям, якістю життя, як сприйманням особистістю свого положення в житті у порівняльному контексті культури і системи соціальних цінностей, в яких вона живе, а також відповідно до своїх цілей, очікувань, стандартів і турбот.

Результати емпіричного дослідження показали, що найвищий рівень психологічного благополуччя виявлено у військовослужбовців, які не мають проблем зі здоров'ям. Найнижчий рівень психологічного благополуччя мають військовослужбовці з соматичними захворюваннями.

На показники психологічного благополуччя для досліджуваних з соматичними захворюваннями впливають: позитивні стосунки з іншими, автономія, управління середовищем, особистісне зростання, цілі, задоволеність життям, напруженість і чутливість, ознаки, що супроводжують основну психіатричну симптоматику, значущість соціального оточення, самооцінка здоров'я, ступінь задоволеності повсякденною діяльністю, суб'єктивне благополуччя, залученість, контроль, прийняття ризику, життєстійкість, ПТСР та реактивна агресивність.

Вплив на психологічне благополуччя для досліджуваних з пораненнями мають: самопочуття, напруженість і чутливість, ознаки, що супроводжують основну психіатричну симптоматику, зміни настрою, ступінь задоволеності повсякденною діяльністю, суб'єктивне благополуччя, залученість, контроль, життєстійкість, ПТСР, настрій, реактивна агресивність.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з вивченням зв'язку психологічного благополуччя військовослужбовців, які перебували у зоні антитерористичної операції, з посттравматичним стресовим розладом.

Список використаних джерел

1. Пахоль Б. Є. Суб'єктивне та психологічне благополуччя: сучасні і класичні підходи, моделі та чинники / Б. Є. Пахоль // Український психологічний журнал. – 2017. – № 3. – С. 105–117.

References transliterated

1. Pahol' B. Je. Sub'jektyvne ta psyhologichne blagopoluchchja: suchasni i klasychni pidhody, modeli ta chynnyky / B. Je. Pahol' // Ukrai'ns'kyj psyhologichnyj zhurnal. – 2017. – № 3. – S. 105–117.

Abstract

Kovalenko A. B.,

Dr. Sc. in Psychology, Professor,

Vyshniakova Y. A.,

the 2-nd year Master student

PSYCHOLOGICAL WELFARE OF THE MILITARIES WHO WERE INJURED IN THE ATO ZONE

The problem of a person's psychological well-being becomes especially important in the context of going on military conflict in the East of Ukraine. Participation in the combat is a stressful factor of the highest intensity, that's why the duration of participation in the combat can contribute to changes in the state of psychological well-being, which reduces the effectiveness of the personality in a combat environment, as well as negatively affects the mental state of the militaries returning to a peaceful life.

The theoretical analysis of the research problem has revealed that psychological well-being is considered as a phenomenon that expresses the person's attitude to himself, life and the processes which are important for him/her in terms of his/her ideas about the desired «prosperous» external and internal environment, and is accompanied by a subjective sense of satisfaction. Psychological well-being creates positive interpersonal relationships, the ability to communicate and receive positive emotions from it, and satisfy the need for emotional warmth.

The sample of the subjects was divided into three groups of combatants: injured, somatic and healthy patients. The highest level of psychological well-being was mentioned in healthy servicemen, the lowest – in somatic patients; the wounded militaries demonstrated the average indexes. The same tendency is observed for the indicator of the post traumatic stress disorder.

The indicators of psychological well-being of the subjects with somatic diseases are influenced by: positive relationships with others, autonomy, environmental management, personal growth, goals, life satisfaction, tension and sensitivity, signs accompanying the main psychiatric symptoms, the importance of social environment, self-esteem of health, degree of satisfaction with everyday activities, subjective well-being, involvement, control, risk taking, viability, PTSD and reactive aggressiveness. Influence on psychological well-being of the injured subjects are: state of health, tension and sensitivity, signs accompanying basic psychiatric symptoms, mood changes, degree of satisfaction with everyday activities, subjective well-being, involvement, control, vitality, PTSD, mood, reactive aggressiveness.

Отримано – 11 серпня 2017
Received – August 11, 2017

Рецензовано – 17 серпня 2017
Revision – August 17, 2017

Прийнято – 21 серпня 2017
Accepted – August 21, 2017

УДК 159.9.072

Козицька І. В.,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: ikozytska@ukr.net

РОЛЬ САМООЦІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ВИБОРІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ В СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЯХ

Стаття присвячена актуальним проблемам самооцінки особистості та її провідних копінг-стратегій у кризових ситуаціях. Представлено аналіз емпіричних даних дослідження основних копінг-стратегій у людей з різною самооцінкою: низькою за невротичним типом, низькою, адекватною, завищеною та завищеною за невротичним типом. У груп досліджуваних з різною самооцінкою порівнюються середні показники копінг-стратегій, спрямованих на вирішення проблем, пошук соціальної підтримки та уникнення. Проаналізовано встановлені кореляційні зв'язки між рівнем самооцінки особистості та вираженістю окремих копінг-стратегій.

Ключові слова: самооцінка, Я-концепція, копінг-стратегія, стрес, адаптація.

The article is dedicated to the actual problems of the personality self-esteem and its main coping-strategies in critical situations. We have presented the analysis of the empirical data which reveals the research of the main coping-strategies of people with different self-esteem: low according to the neurotic type, low, adequate, high and the highest according to the neurotic type. The mean was compared between the groups of respondents with different self-esteem in terms of the coping-strategies that are directed on the problems solution, search for support and avoidance. Correlations between the level of self-esteem and expressiveness of the specific coping-strategies have been analyzed.

Key words: self-esteem, self-concept, coping strategy, stress, adaptation.

Постановка проблеми. Самооцінка є складним особистісним утворенням і відноситься до фундаментальних властивостей особистості. У ній відбивається, з одного боку, те, що людина дізнається про себе від інших, а з іншого – її власне усвідомлення своїх дій та особистісних якостей. Функції самооцінки й самоповаги психічного життя особистос-

ті полягають у тому, що вони виступають внутрішніми умовами регуляції поведінки та діяльності людини. Завдяки включенню самооцінки до структури мотивації діяльності, особистість постійно співвідносить свої можливості, психічні ресурси з цілями і засобами діяльності.

Самооцінка визначає взаємини людини з її оточенням, критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів й невдач. Тим самим вона впливає на ефективність діяльності та розвиток людини. Самооцінка тісно пов'язана з рівнем домагань, цілями, які людина перед собою ставить.

Адекватна самооцінка дозволяє людині правильно співвідносити свої сили з завданнями різної складності та з вимогами тих, хто її оточує. Неадекватна (завищена або занижена) самооцінка деформує внутрішній світ особи, спотворює її мотиваційну і емоційно-вольову сфери й тим самим перешкоджає гармонійному розвитку.

Виходячи із вищесказаного, можна передбачити, що рівень самооцінки є одним з чинників формування стратегії поведінки людини в стресових ситуаціях: від конструктивних до менш конструктивних шляхів виходу із складних життєвих ситуацій.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Дослідники вважають самооцінку впливовим предиктором таких явищ, як академічні досягнення [4], щастя [1], задоволеність шлюбом та стосунками [6], а також девіантної поведінки особистості. Успіх чи невдачі в академічних досягненнях, суб'єктивному відчутті щастя, задоволеності шлюбом та стосунками, варіації девіантної поведінки можуть не прямо залежати від рівня самооцінки, а зумовлюватися поведінковими стратегіями, які людина обирає для вирішення проблемних ситуацій, що стають на шляху реалізації намірів людини. У свою чергу, дослідження питання ролі рівня самооцінки людини у надані переваги нею певній копінг-стратегії дозволяє краще зрозуміти природу впливу самооцінки на якість та задоволеність життям в цілому.

Мета статті: провести емпіричний аналіз проблеми взаємозв'язку рівня самооцінки особистості та її основних копінг-стратегій в стресових життєвих ситуаціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення поняття самооцінки в психології є дискусійним. Одні науковці вважають Я-концепцію і самооцінку провідними і самостійними новоутвореннями самосвідомості особистості (У. Джеймс, І. Кон, А. Петровський, К. Роджерс), інші розглядають самооцінку як компонент Я-концепції (Р. Бернс) або ж як процес, результатом якого є Образ-Я (Є. Белінска, Г. Гуменюк, О. Красіло).

Американський психолог Авраам Маслоу включив самооцінку до своєї ієрархії людських потреб. Він описав дві різні форми «поваги»:

потреба в повазі до інших людей у формі визнання, успіху та захоплення, а також потреба у самоповазі у формі самолюбства, впевненості в собі, майстерності або вміння [5]. При цьому, повага до інших вважається більш крихким утворенням і легко втрачається, порівняно з внутрішньою самооцінкою.

Карл Роджерс вважав самооцінку важливим компонентом особистості, оскільки вона розкриває те, якими ми є і в чому сенс нашої особистої цінності. Самооцінка особистості впливає на те, як ми діємо в світі та як ми пов'язані з усіма іншими [8].

З кінця 1970-х до початку 1990-х років в американській психології вважалося, що самооцінка студентів є критичним чинником успішного навчання, гармонійних стосунків з оточенням та подальших успіхів у житті.

Сучасні дослідження свідчать про те, що підвищення самооцінки студентів саме по собі не має позитивного впливу на академічні оцінки. Рой Бауместер показав, що підвищення самооцінки може фактично знизити оцінки [1].

Результати досліджень доводять, що пряма корекція самооцінки, стимулювання впевненості, гордості студентів виключно через свою унікальність, як людської істоти (екзистенційна цінність) не є ефективною. Але, у тому випадку, коли студенти докладають зусилля для досягнення особисто значущих результатів, самовпевненість зростає і саме це ініціює подальші досягнення [8].

Висока самооцінка демонструє високу кореляцію з суб'єктивним відчуттям щастя, хоча чи є це причинно-наслідковим зв'язком, не відомо. Співвідношення між самооцінкою та задоволеністю життям більшою мірою виражене в індивідуалістичних культурах [7]. Крім того, було виявлено, що самооцінка пов'язана з умінням прощати іншим людям – люди з високою самооцінкою схильні прощати частіше, аніж люди з низькою самооцінкою [2].

Що стосується поведінки в стресових, критичних ситуаціях, встановлено, що люди з низькою самооцінкою більш схильні мінімізувати наслідки ризикованої поведінки, раціоналізувати рішення і залишатися впевненими, що певна поведінка не принесе шкоди ні собі, ані іншим. Це може сприяти такій поведінці, як вживання алкоголю та наркотиків, ранні статеві стосунки, а також іншим видам ризикованої поведінки [1].

Виклад основного матеріалу. Для проведення емпіричного дослідження ролі рівня самооцінки у виборі відповідних копінг-стратегій людини в стресових ситуаціях нами було обрано низку психодіагностичних методик: методику вивчення самооцінки особистості (С. А. Бу-

дассі), методику діагностики копінг-стратегій за Хеймом (Heim) [3], методику діагностики домінуючих копінг-стратегій Д. Амірхана (переклад та адаптація Н. А. Сирота, В. М. Ялтонський).

Емпіричні завдання дослідження: 1) проаналізувати особливості домінуючих копінг-стратегій у людей з різним рівнем самооцінки; 2) з'ясувати кореляційний зв'язок між рівнем самооцінки особистості та враженістю певних копінг-стратегій.

Вибірка дослідження формувалася методом рандомізованої стратифікації. Стратифікація здійснювалася відповідно до рівня самооцінки досліджуваних. Загальна кількість осіб, які взяли участь у дослідженні – 159, віком від 18 до 60 років, з них 91 жінка та 68 чоловіків.

На підготовчому етапі загальну вибірку досліджуваних (159 осіб) було розділено на 5 груп відповідно до рівня самооцінки досліджуваних:

- занижена самооцінка за невротичним типом (27 осіб);
- занижена самооцінка (27 осіб);
- адекватна самооцінка (41 особа);
- завищена самооцінка (34 особи);
- завищена самооцінка за невротичним типом (30 осіб).

Результати досліджуваних різних груп аналізувалися окремо залежно від рівня самооцінки з метою встановлення особливостей використання ними копінг-стратегій.

Перша група – досліджувані з заниженою самооцінкою за невротичним типом. Для досліджуваних цієї групи характерні відносно адаптивні копінг-стратегії, зокрема, 40,7 % з них обрали саме такі шляхи виходу зі стресової ситуації.

Найчастіше серед відносно адаптивних копінг-стратегій зустрічаються поведінкові, а саме – «емоційна розрядка» та «відволікання», тобто спрямованість на тимчасовий відхід від розв'язання проблеми за допомогою заспокійливих засобів, зокрема, заняття улюбленою справою, подорожі, виконання заповітних бажань. Серед когнітивних, відносно адаптивних копінг-стратегій, часто використовується стратегія «знаходження сенсу».

Решта досліджуваних із заниженою самооцінкою за невротичним типом віддають перевагу діаметрально протилежним стратегіям – адаптивним (26,9 %) та неадаптивним (26,9 %). Серед адаптивних для цієї групи частіше використовуються «протест» (емоційний копінг), а серед неадаптивних – «придушення емоцій» та «ігнорування» (емоційний копінг). Можна припустити, що такий вибір стратегій пов'язаний з невротичним компонентом низької самооцінки досліджуваних цієї групи.

Загалом, для досліджуваних із заниженою самооцінкою за невротичним типом характерними є емоційні стратегії різного рівня адап-

тивності. У кращому випадку, це стратегії «емоційної розрядки» та «відволікання», в гіршому в сенсі адаптивності – це стратегії «придушення емоцій» та «ігнорування». Можна припустити, що неадаптивні емоційні копінг-стратегії можуть ще більше поглиблювати невротизацію такої особистості.

Друга група – досліджувані з заниженою самооцінкою. Сумарні показники всіх досліджуваних копінг-стратегій у осіб з цієї групи є такими: адаптивні стратегії переважають у 25,9 % досліджуваних, відносно адаптивні – у 22,2 % та у 41,9 % – неадаптивні.

Серед адаптивних копінг-стратегій найбільш поширеними для досліджуваних з заниженою самооцінкою є «проблемний аналіз» та «збереження самовладання» (когнітивні стратегії), серед відносно адаптивних домінуючими виступали стратегії емоційної розрядки (емоційні стратегії) та «відволікання» (поведінкові стратегії). Серед неадаптивних стратегій для цієї групи основними копінг-стратегіями є емоційні стратегії «придушення емоцій» та «покірність».

Отже, серед досліджуваних з заниженою самооцінкою переважають неадаптивні стратегії, в основі яких лежать емоційні компоненти – «придушення емоцій» та «покірність». Що стосується більш адаптивних шляхів вирішення проблемних ситуацій, то тут переважають когнітивні та поведінкові стратегії, які дійсно можуть допомогти людині знайти ефективний шлях вирішення проблемної ситуації.

Третя група – досліджувані з адекватною самооцінкою. Копінг-стратегії досліджуваних цієї групи виглядають наступним чином: адаптивні та відносно адаптивні – 39,0 % та 36,6 % відповідно, неадаптивні – 24,4 %. Серед адаптивних копінг-стратегій найчастіше використовується «аналіз проблеми» та «збереження самовладання» (когнітивні стратегії), саме ці форми поведінки спрямовані на аналіз труднощів та можливих шляхів виходу з них, підвищення самооцінки та самоконтролю, наявність віри у свої ресурси у подоланні важких ситуацій.

Серед поведінкових копінг-стратегій адаптивні найчастіше виявляються у зверненні за допомогою до людей, які здатні допомогти порадою. Відносно адаптивні стратегії представлені в основному «компенсацією» та «конструктивною активністю» – тимчасовим відволіканням від вирішення ситуації, переключення на улюблену справу, інші події, подорожі, реалізація себе в інших напрямках з можливим подальшим поверненням до вирішення стресової ситуації.

Найменша кількість досліджуваним з адекватною самооцінкою віддає перевагу неадаптивним стратегіям у вирішенні проблемних ситуацій. Найчастіше ця група використовує стратегії «активне уникнення» та «відступу» (поведінкові стратегії).

Загалом, можна узагальнити, що для осіб з адекватною самооцінкою характерними в стресовій ситуації є «аналіз проблеми» та «збереження самовладання», пошук підтримки від інших людей. Якщо ж ситуація не вирішується, можливим шляхом взаємодії з нею для представників цієї групи може стати переключення на інші сфери життя (стратегії «компенсація», «конструктивна активність», «активне уникнення», «відступ»).

Четверта група – досліджувані з завищеною самооцінкою за невротичним типом. Розподіл копінг-стратегій у цій групі є таким: адаптивні стратегії переважають у 14,7 % досліджуваних, відносно адаптивні – у 52,9 % та для 32,4 % – характерні неадаптивні стратегії. При цьому, серед адаптивних копінг-стратегій найбільш поширеними для досліджуваних цієї групи є стратегія «оптимізм» (емоційна стратегія), що характеризує емоційний стан, який пов'язаний із впевненістю у наявності виходу з будь-якої, навіть найскладнішої ситуації. Найбільш популярною стратегією виходу з проблемної ситуації для цієї групи досліджуваних є відносно адаптивні стратегії, а саме «емоційна розрядка» та «кооперація» (емоційні стратегії). Серед неадаптивних стратегій основною копінг-стратегією є також емоційні стратегії «придушення емоцій» та «самозвинувачення».

Отже, досліджувані з завищеною самооцінкою за невротичним типом у проблемних ситуаціях віддають перевагу емоційним копінг-стратегіям різного ступеня адаптивності від «оптимізму» до «придушення емоцій» та «самозвинувачення». Такий вибір може пояснювати невротичну складову їхньої особистості.

П'яту групу складають досліджувані з завищеною самооцінкою. Ця група продемонструвала цікаві результати: 60 % представників групи використовують адаптивні копінг-стратегії у вирішенні проблемних ситуацій, причому, найчастіше це когнітивні стратегії «проблемний аналіз» та «встановлення власної цінності», а також поведінкова стратегія «співробітництво». 16,7 % досліджуваних віддали перевагу відносно адаптивним копінг-стратегіям – найчастіше «компенсація» та «відволікання» (поведінкові стратегії). Неадаптивні стратегії (найчастіше «активне уникнення») демонструють 23,3 % досліджуваних.

Отже, для більшості досліджуваних з завищеною самооцінкою притаманні адаптивні та відносно адаптивні копінг-стратегії, що спрямовані на вирішення проблемної ситуації. Разом з тим, третина досліджуваних цієї групи використовує неадаптивні стратегії, які спрямовані на уникнення необхідності вирішувати проблемну ситуацію.

Статистичний аналіз взаємозв'язків між рівнем самооцінки особистості та враженістю певних копінг-стратегій дозволив встановити наступні закономірності:

Встановлено зворотний кореляційний зв'язок між змінними «рівень самооцінки» та копінг-стратегією «пошук соціальної підтримки» ($r = -0,703$, при $p < 0,01$). Це свідчить про те, що чим вища самооцінка особистості, тим меншою мірою виявляється її прагнення до пошуку соціальної підтримки у проблемних ситуаціях і навпаки: чим частіше людина використовує копінг-стратегію пошуку соціальної підтримки, тим нижчою може бути її самооцінка.

Копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки» має зворотний зв'язок з копінг-стратегією «вирішення проблеми» ($r = -,233$, при $p < 0,01$). Можна припустити, що для людей з домінуючими копінг-стратегіями «пошук соціальної підтримки» не характерне використання стратегії «вирішення ситуацій», і навпаки.

Інших статистично значущих взаємозв'язків між рівнем самооцінки та різними копінг-стратегіями в нашому дослідженні не було встановлено.

Висновки. Проведене дослідження дозволило зробити низку важливих висновків та намітити шляхи подальшого вивчення проблеми.

Існує чіткий зв'язок між рівнем самооцінки та основними копінг-стратегіями, які використовує особистість. Так, особам із завищеною за невротичним типом і заниженою за невротичним типом самооцінкою не властиве використання когнітивних копінг-стратегій (ні адаптивних, ні відносно адаптивних, ні неадаптивних). Для них характерний переважно емоційний копінг (як адаптивну стратегію – лише емоційний копінг) з деякою часткою поведінкового копіngu. Виявлена закономірність дозволяє зробити припущення щодо участі емоційних копінг-реакцій у процесах невротизації особистості.

Групами досліджуваних, що виявили найвищу кількість адаптивних копінг-реакцій, виявилися групи досліджуваних з адекватною та завищеною самооцінкою. Причому, найвищий рівень адаптивних реакцій виявила саме група із завищеною самооцінкою. Щодо різновидів копінг-стратегій, в якості адаптивних, відносно адаптивних і навіть неадаптивних стратегій, то вони використовували когнітивний копінг (досліджувані з адекватною самооцінкою – лише когнітивний копінг) з невеликою часткою поведінкових копінг-стратегій. Це дозволяє зробити висновок про прямий зв'язок між рівнем адаптивності, адекватною/завищеною самооцінкою особи та вибором саме когнітивних копінг-стратегій як ефективного способу вирішення проблемних ситуацій.

Аналіз статистично значущих зв'язків між рівнем самооцінки та відповідними копінг-стратегіями показав, що чим вища самооцінка особистості, тим нижче її прагнення до пошуку соціальної підтримки у проблемних ситуаціях і навпаки: чим частіше людина використовує копінг-стратегію пошуку соціальної підтримки, тим нижчою виявляється її самооцінка.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в емпіричному вивченні вікових, гендерних, економічних відмінностей у структурі та ролі самооцінки особистості у реагуванні на стресові ситуації. Особливу увагу слід приділити розробці та емпіричній перевірці ефективності тренінгових програм корекції самооцінки особистості.

Список використаних джерел

1. Baumeister R. F. Does High Self-Esteem Cause Better Performance, Interpersonal Success, Happiness, or Healthier Lifestyles? / R. F. Baumeister, J. D. Campbell, J. I. Krueger, K. D. Vohs // *Psychological Science in the Public Interest*, 2003. – № 4 (1). – P. 1–44.
2. Judy E. Dispositional and state forgiveness: The role of self-esteem, need for structure, and narcissism / E. Judy, C. Ward Struthers, Alexander G. Santelli // *Personality and Individual Differences*. – 2006. – Vol. 41, Issue 2. – P. 371–380.
3. Heim E. Coping und adaptivitat: gibt es geeignetes oder ungeeignetes coping? / E. Heim // *Psychother. Psychosomatik Medizinische Psychol.* – 1988. – Vol. 1. – P. 7–8.
4. Marsh H. W. The causal ordering of academic self-concept and academic achievement: A multiwave, longitudinal panel analysis / H. W. Marsh // *Journal of Educational Psychology*. – 1990. – № 82 – P. 646–656.
5. Maslow A. H. *Motivation and Personality (Third ed.)* / A. H. Maslow. – New York: Harper & Row, 1987. – 336 p.
6. Orth U. The development of self-esteem / U. Orth, R. W. Robbins // *Current Directions in Psychological Science*. – 2014. – № 23 (5). – P. 381–387.
7. Schimmack U. Predictive validity of explicit and implicit self-esteem for subjective well-being / U. Schimmack, Ed. Diener // *Journal of Research in Personality*. – 2003. – № 37. – P. 100–106.
8. Wickman S. A. An analysis of how Carl Rogers enacted client-centered conversation with Gloria / S. A. Wickman, C. Campbell // *Journal of Counseling & Development*. – 2003. – № 81 (2). – P. 178–184.

A b s t r a c t

Kozytska I. V.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences)

THE ROLE OF PERSONAL SELF-ESTEEM IN THE CHOICE OF COPING STRATEGIES IN STRESSIVE SITUATIONS

Self-esteem is important because it shows how we view ourselves and our personal values. Thus, it affects the way we act in the world and the way we act towards to people around. Our study is aimed to analyze the features of dominant coping-strategies in people with different levels of

self-esteem; to compare the average indexes of coping-strategies aimed for the problems solving, search for social support and avoidance of problem solving in people with different levels of self-esteem and explore the correlations between the level of personality self-esteem and distinctiveness of definite coping-strategies.

The sample included 159 persons aged from 18 to 60; 91 women and 68 men. All of them were employees of the banking sector. The sample was formed by method of randomized stratification. Stratification was carried out in terms of testees' self-esteem. The groups of studied testees that detected the highest number of adaptive coping-responses, were the group with adequate self-esteem and the group with high self-esteem. Moreover, the highest level of adaptive responses was detected exactly in the group with high self-esteem. Concerning coping-strategies, they used cognitive coping with a small proportion of behavioral coping strategies (testees with adequate self-esteem – only cognitive coping) as adaptive, relatively adaptive and even non-adaptive strategies. It allows to make a conclusion about direct relation between the level of human adaptability and choice of the specific cognitive coping-strategies as an effective way of problem solving.

Our study has led to several important conclusions and has made it possible to outline the ways of further study of the problem. There is a clear correlation between the level of self-esteem and spheres of coping-strategies used by the personality. Thus, people with high neurotic type and low neurotic type of self-esteem almost never use cognitive coping-strategies (nor as adaptive, nor as relatively adaptive, nor as non-adaptive coping-strategies). Such people use mostly emotional coping (as an adaptive strategy – only emotional coping) with some behavioral coping. The revealed correlations lead us to the assumption about involvement of emotional coping-responses in personality neurotic process and make it possible to identify the ways of psychotherapeutic adjustment as well. We believe that it is a promising area of future research activity.

In our opinion, the results of the investigation are of great practical importance. It is necessary to use in both individual counseling and development of training programs that are connected to various kinds of knowledge about interrelations that we have identified.

Отримано – 11 серпня 2017

Рецензовано – 17 серпня 2017

Прийнято – 21 серпня 2017

Received – August 11, 2017

Revision – August 17, 2017

Accepted – August 21, 2017

УДК 155.9.36.364

Максимова Н. Ю.,

доктор психологічних наук, професор
професор кафедри соціальної реабілітації
та соціальної педагогіки факультету психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: 3481160@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІМ'Ї

Стаття присвячена проблемі пошуку основи для типології сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги. Розглянуто існуючі класифікації таких сімей та показано їх недосконалість. Запропоновано визначення ресоціалізаційного потенціалу сім'ї та представлено його складові. Доведено, що, виходячи із наявності ресоціалізаційного потенціалу сім'ї, можна надати прогноз розвитку стосунків у родині та випрацювати програму підтримки сім'ї.

Ключові слова: сім'я, соціально-психологічна допомога, детермінанти, ресоціалізаційний потенціал.

The article is devoted to the problem of finding the background for the typology of families in need of social and psychological assistance. The existing classification of such families is considered and their imperfection is shown. The definition of the resocialization potential of the family is proposed and its components are presented. It is proved that based on the availability of the re-socialization potential of the family, one can provide a forecast of the development of family relations and work out a family support program.

Key words: family, social-psychological help, determinants, resocialization potential.

Постановка проблеми. Практика роботи з сім'ями, які потребують соціально-психологічної допомоги, свідчить, що попри унікальність стосунків між подружжям, необхідно розробити критерії, відповідно до яких можливо прогнозувати подальшу долю родини. Крізь розмаїття зовнішніх проявів родинних стосунків потрібно з'ясувати їх психологічну сутність, що дасть змогу визначити ресоціалізаційний потенціал

сім'ї. Вимірюючи цей потенціал, можна віднести сім'ю до певної категорії, – від проблемної до дисфункційної чи соціально неспроможної, а отже, й більш ефективно визначити програму її підтримки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі аналізу праць В. Сатир [8], К. Роджерса [6], К. Вітакера [9] можна стверджувати, що сім'я, яка нормально функціонує, – це сім'я, яка відповідально виконує свої функції, унаслідок чого задовольняються потреби у зростанні й розвитку як сім'ї в цілому, так і кожного її члена. Невиконання або неналежне виконання функцій сім'ї призводить до того, що сім'я стає дисгармонійною (проблемною), а надалі дисфункційною. Дисфункції, тобто порушення функціонування сім'ї – це такі особливості її життєдіяльності, які ускладнюють або перешкоджають виконанню сім'єю її функцій. Дисфункційна сім'я у широкому значенні є системою, що детермінує викривлення в особистісному розвитку, а отже, і девіантну поведінку або невротичні розлади одного чи кількох своїх членів.

На думку А. Й. Капської та інших [2], поняття «функціонально-неспроможна сім'я» (дисфункційна) відображає суть порушення функціонування сім'ї як соціального інституту. Це сім'я, яка з певних об'єктивних і суб'єктивних причин не може повноцінно виконувати свої функції. Наступне означення – «сім'я в кризовій ситуації (кризова сім'я) – це категорія сімей, у яких під впливом внутрішніх або зовнішніх факторів склалися несприятливі економічні, соціальні, психологічні обставини, або існує соціальна ізоляція, що тимчасово заважають батькам виконувати обов'язки виховання своїх дітей або належним чином турбуватися про них» [2].

Якщо порівняти ці означення, то стає очевидним, що по суті вони однакові. Крім цього, неправильно ототожнювати суб'єктивні причини й об'єктивні, внутрішні та зовнішні чинники. Звичайно, і те й те призводить до дисфункцій, але психологічна сутність цих причин і чинників зовсім різна.

Одним із варіантів типологізації сімей, які потребують соціальної підтримки, є характеристика їх за рівнем соціальної адаптації [7]. Проте визначення рівня не висвітлює причин дезадаптації, не дає змоги зрозуміти їхню сутність. Без такого розуміння визначити напрями роботи неможливо.

Ще один термін, який визначає сім'ї з порушеною виховною функцією, – «неблагополучна сім'я». На думку авторів [1], до неблагополучних сімей належать: сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт із морально-правовими вимогами суспільства; сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; сім'ї зі стійкими конфліктами у взаєминах між

батьками, між батьками й дітьми; неповні сім'ї; сім'ї, зовні благополучні, які допускають серйозні помилки в системі сімейного виховання внаслідок невміння будувати взаємини між членами сім'ї, низької педагогічної культури й неосвіченості.

Через різноманіття означень сімей, які потребують соціальної допомоги, як у науково-методичній літературі, так і в нормативно-правових документах, виникає багато непорозумінь, зокрема підміна понять і виникнення суперечностей між ними.

На нашу думку, основним параметром, за яким можна побудувати типологію сімей, які потребують соціально-психологічної підтримки є ресоціалізаційний потенціал сім'ї.

Мета дослідження: визначити психологічні складові ресоціалізаційного потенціалу сім'ї.

Визначення ресоціалізаційного потенціалу сім'ї дає можливість прогнозувати подальший розвиток стосунків у родині, оскільки саме від нього залежить ступінь виконання сім'єю своїх функцій.

У сучасній Україні на можливість виконання сім'єю своїх функцій впливає ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. До об'єктивних причин подружніх дисгармоній слід віднести кризи розвитку стосунків, які виникають при переході з одного етапу на наступний життя сім'ї, а також численні негативні впливи зовнішнього середовища: економічні, політичні (війна), екологічні (землетрус, повінь) тощо.

Серед суб'єктивних чинників виникнення сімейних дисфункцій слід виокремити, насамперед, проблеми міжособистісних взаємин і рольової структури сім'ї, особливості особистості членів родини, взаємостосунків поколінь у сім'ї тощо.

Зважаючи на зазначені вище об'єктивні та суб'єктивні чинники дисфункцій сім'ї, першою складовою ресоціалізаційного потенціалу сім'ї ми визначили відповідність мотиву вступу до шлюбу функціям сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпірична частина нашого дослідження присвячена визначенню причин таких дисгармоній у подружніх стосунках, які надалі призвели до розлучення. Дослідження проводилось в ході сімейного консультування ще одружених чоловіків, жінок та подружніх пар, які перебували в процесі розлучення. Вибірка складалась з 167 осіб віком від 20 до 37 років; з них чоловіків – 63 та жінок – 104. Слід зазначити, що 62 особи із зазначеної вибірки склали подружні пари, які прийшли на консультацію разом.

Невідповідність мотиву рішення взяти шлюб функціям сім'ї руйнує ресоціалізаційний потенціал сім'ї ще до її створення. Мотиви вступу до шлюбу не відповідають функціям сім'ї, наприклад, у тому разі, коли людина бере шлюб заради підвищення соціального статусу, покращан-

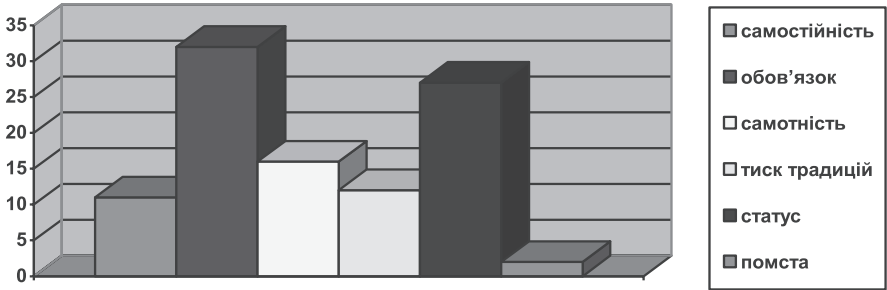

Рис. 1. Мотиви вступу до шлюбу, що не відповідають функціям сім'ї

ня матеріального добробуту, або якщо молоді люди розглядають шлюб як можливість утечі від батьків, або вимушені одружитися, оскільки партнерка завагітніла – такий шлюб від самого початку є проблемним. За нашими результатами, саме ця причина виявилася найбільш вагомою для тих, хто не спромігся створити щасливу сім'ю.

Розглянемо, які ж мотиви були у досліджуваних осіб, коли вони вирішили взяти шлюб (див. рис. 1).

Мотив «самостійність» – означає прагнення стати самостійним і часто спричинений протестом проти влади батьків. Укладання шлюбу з міркувань «обов'язку» практично завжди означало, що жінка завагітніла або що дошлюбні статеві стосунки викликали відчуття провини. Мотив «самотність» – був наслідком переживання екзистенційної порожнечі, тобто шлюб укладався на основі дефіцитарного кохання, а не через бажання бути саме з цією людиною. Мотив «помста» взагалі суперечить функціям сім'ї, проте він теж мав місце. Йшлося про те, що людина вступала в шлюб, щоб помститися коханому, із яким посварилася.

Для того, щоб визначити наступні складові ресоціалізаційного потенціалу сім'ї, необхідно спиратися на критерії її нормального функціонування. У наших попередніх дослідженнях [3; 4; 5] нами виокремлено такі критерії:

1. Повага до відмінностей. Сім'я – це об'єднання двох культур, що були в кожного у батьківській сім'ї. Якщо один намагається нав'язати культуру стосунків своєї батьківської сім'ї, тобто перевиховати іншого, – це ознака дисфункції. У нормально функціонуючій сім'ї подружжя усвідомлює той факт, що кожен із них має право на своє бачення світу. Треба поважати відмінності, а не боятися їх.

2. Щирість у висловлюванні думок і почуттів. Ідеться про особливості комунікацій. Якщо є порушення комунікації, то це дисфункція. Якщо подружжя вважає, що кохання несумісне з суперечностями, то вони

уникають можливості щиро висловлювати свої бажання, оцінки подій тощо. Неправильне упередження – «приймай мене таким, який я є» (тобто кохання означає згоду з усіма проявами партнера) – призводить до порушення стосунків. Наприклад, феномен очікування «читання думок»: «Ти повинен розуміти мене без слів», «Якщо ти не розумієш, чому я образилась, то нам взагалі краще розійтись». У цьому разі природні розбіжності у поглядах не обговорюються відкрито, а подружжя застоковує маніпуляцію: посилення на авторитет, традиції, сльози.

3. Динамічність стосунків. Шлюб – це процес. У нормі сімейна система завжди динамічна: змінюються правила, стереотипи, особистість кожного теж завжди знаходиться в розвитку (професійне, особистісне зростання). Якщо ж людина зупиняється в розвитку, якщо виникає ригідність стосунків, то відбувається їхня стагнація. Стагнація стосунків є ознакою дисфункції. Якщо зупинений розвиток, правила стали догмами, усе наперед відомо, то життя стає нудним.

4. Обмін ролями. Критерієм нормального функціонування сім'ї є гнучкість ролей. Це означає, що за необхідності члени сім'ї легко можуть замінити один одного, виконувати ту діяльність, що притаманна іншому. У сім'ях, де є гнучкість ролей, ніколи не виникає питання, хто головний: домінуюча роль буває або ситуативною (сьогодні, в певній ситуації, один головний, завтра – інший), або за сферами життєдіяльності сім'ї.

5. Дотримання меж особистості. Цей критерій регулює баланс єдності та свободи. У разі нормального функціонування члени сім'ї поважають особистісний простір кожного. Це стосується всіх – починаючи від іграшкової фортеці з кубиків, яку мама не чіпатиме без дозволу сина (хоча ця фортеця заважає їй мити підлогу), і завершуючи неприпустимістю читання SMS-повідомлень у телефоні дружини або перевірки її електронної пошти. Кожен член сім'ї почувається вільним, незалежним і має право сам регулювати ступінь близькості з іншими в певний час. У таких сім'ях дуже цінують родинне спілкування, прагнуть проводити дозвілля з сім'єю, але всі й цілком спокійно сприймають наявність особистих друзів, улюблених занять, належність до певних спільнот (спортивні клуби, релігійні та громадські організації) поза сім'єю.

У дисфункційних сім'ях єдність і свобода сприймаються як антагоністи. Тут відбувається поляризація: або прагнення до повного злиття, симбіозу, контролю, або роз'єднаність і байдужість.

6. Відкритість сім'ї. У разі нормального функціонування сім'ї вона є відкритим соціальним організмом. Родина є складовою ширшої соціальної системи, завжди відкритою для інших. Друзі, сусіди, родичі, ко-

леги, друзі дітей залюбки входять у родинний простір, де їх приймають із радістю, без напруження та підозрливості. Приязні стосунки зі своїм соціальним середовищем, уміння співчувати, допомагати та приймати допомогу, відчуття єдності з людьми – це є дуже цінним досвідом для соціалізації дитини. Якщо в таких сім'ях виникають проблеми, то вони не соромляться «виносити сміття з хати», а щиро звертаються за порадою до тих людей зі свого оточення, кому довіряють, або до фахівців (психологів, соціальних працівників). Тому за допомоги цих людей вони можуть успішно реалізовувати свої можливості, які дозволяють їм вирішити практично будь-які проблеми.

Натомість закриті сім'ї уникають дружнього спілкування будь із ким. У них може бути багато знайомих, ділових партнерів, але все це – «потрібні люди», які важливі як засіб для досягнення цілей, але зовсім байдужі самі по собі.

7. Емоційна й духовна близькість. Цей критерій віддзеркалює сутність кохання, коли бажання бути разом зумовлено не тим, що ця близькість дає якусь користь (статус, матеріальні вигоди, сексуальне задоволення), а тим, що для людини найкращим є саме її коханий. У цьому разі потреби та прагнення коханої людини постають на одному рівні зі своїми власними: не вище своїх, як у разі токсичного кохання, і не нижче своїх, як у разі споживацького ставлення. Справжня близькість і відкритість не виникають одразу, це результат тривалої та кропіткої роботи подружжя над собою, над своїми стосунками, результат спільних переживань, успіхів, труднощів, радощів і горя, розділених на двох. Цей життєвий досвід формує стійке відчуття ніжності, турботи, довіри, підтримки. Сім'я – це осередок безпеки, де люблять і цінують, де ніхто не образить і завжди зрозуміють.

Натомість у дисфункційних сім'ях панує недовіра, страх, відчуття самотності, непотрібності, зневага й непорозуміння, а часом і ненависть.

Зважаючи на викладені вище складові ресоціалізаційного потенціалу сім'ї, всі родини, які потребують соціально-психологічної допомоги, можна умовно поділити на дві великі групи: 1) сім'ї, де переважають соціальні проблеми; 2) сім'ї, де переважають проблеми психологічні. До сімей, де переважають соціальні проблеми, належать: багатодітні, малозабезпечені, сім'ї у складних життєвих обставинах. Якщо визначення малозабезпечені, багатодітні, сім'ї, де є інваліди або важкохворі, не вимагає спеціального пояснення, то сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах (надалі СЖО), потребують критеріїв для їх визначення. Такими критеріями є: походження складної ситуації, усвідомлення проблеми, вмотивованість, ресурсність сім'ї, конкретизація проблеми, прогнозування результату.

1. Походження складної ситуації. До сімей СЖО можна віднести лише такі, де причиною проблем є зовнішні обставини. Зовнішні обставини можуть бути спричинені політичною (війна, теракт), економічною (безробіття внаслідок скорочення штатів, втрата майна), природно-техногенною (стихійне лихо, катастрофа) ситуацією тощо. Зовнішні обставини є об'єктивними, вони не залежать від людини та її сім'ї.

2. Усвідомлення наявної проблеми. Сім'ї СЖО, проблеми яких детерміновані зовнішніми обставинами, чітко усвідомлюють наявність проблеми, натомість дисфункційні сім'ї заперечують існування у них ряду проблем.

3. Вмотивованість означає готовність вирішувати проблеми. Мотиви звернення за допомогою є адекватними наявній проблемі. Звернення не зводиться до отримання матеріальної чи гуманітарної допомоги, пільг тощо. Сім'я намагається отримати необхідну інформацію, психологічну підтримку. Сім'я в СЖО самостійно звертається до соціальних служб, активно шукає можливості вирішення проблеми в ході продуктивної співпраці із соціальним працівником.

4. Ресурсність сім'ї включає насамперед стосунки між членами сім'ї, а також знання, навички, духовні й матеріальні цінності. Оскільки детермінантами СЖО є лише зовнішні обставини, то внутрішньосімейна ситуація, навпаки, є гармонійною і сприятливою для вирішення проблем. Труднощі і складні життєві обставини згуртовують таку сім'ю, поглиблюють емоційний зв'язок і підтримку. Наявність ресоціалізаційного потенціалу дає змогу такій сім'ї сприймати життєві негаразди як випробування, що є поштовхом до особистісного зростання подружжя.

5. Конкретизація проблеми. Якщо сім'я справді належить до СЖО, то її наявна проблема завжди конкретно виражена. У дисфункційних сім'ях одна проблема є частиною іншої. Сім'ї СЖО здебільшого можуть чітко визначити ключову проблему на тлі загального гармонійного функціонування сім'ї, натомість дисфункційні сім'ї не здатні до такого, їхні проблеми є слабкоусвідомлюваними й розмитими.

6. Прогнозування результату. Сім'я СЖО здатна прогнозувати результат співпраці з соціальними службами. Функція прогнозу в них на високому рівні. Здебільшого така сім'я вже має свої варіанти вирішення проблеми й узгоджує їх із баченням соціального працівника. Разом зі здатністю прогнозувати результат співпраці із соціальними службами виступає ще й параметр часу: у ході обговорення плану дій доцільно й цілком можливо спрогнозувати часові межі, що необхідні для отримання бажаного результату. Натомість негативна життєва ситуація дисфункційної сім'ї є хронічним процесом, тут проблеми не вирішуються роками.

Психологічна сутність стосунків у сім'ях, де переважають соціальні проблеми, не потребує корекції. Тому в роботі з ними основну увагу варто приділити активізації ресурсів сім'ї, підвищенню поінформованості членів сім'ї стосовно шляхів вирішення їхніх проблем тощо. Ці заходи сприяють переходу сім'ї в гармонійну.

Дисгармонійні, неповні, розлучені, прийомні сім'ї та сім'ї, де є діти з девіантною поведінкою, навпаки, потребують насамперед допомоги в налагодженні стосунків, тобто тут психологічний аспект є ключовим у попередженні переходу їх у дисфункційні.

Висновки.

1. Перешкодою у випрацюванні ефективних програм підтримки сім'ї є недосконалість типології сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги. Основою для побудови такої типології мають бути не зовнішні ознаки життя сім'ї, а її наявний ресоціалізаційний потенціал.

2. Нами визначено складові ресоціалізаційного потенціалу сім'ї: співпадіння мотиву вступу в шлюб з функціями сім'ї; повага до відмінностей; щирість у висловлюванні думок і почуттів; динамічність стосунків; обмін ролями; дотримання меж особистості; відкритість сім'ї; емоційна й духовна близькість.

3. Зважаючи на ресоціалізаційний потенціал сім'ї нами запропоновано такі критерії визначення сім'ї в складних життєвих обставинах: походження складної ситуації, усвідомлення проблеми, вмотивованість, ресурсність сім'ї, конкретизація проблеми, прогнозування результату.

Перспективи подальшого дослідження полягають у розробці системи діагностики ресоціалізаційного потенціалу сім'ї на основі зазначених складових.

Список використаних джерел

1. Аналітичний звіт: Моніторинг соціального супроводу сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. – К.: Держсоцслужба, 2016. – 136 с.
2. Капська А. Й. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей: навчальний посібник / А. Й. Капська, І. В. Пеша. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 232 с.
3. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування: навчальний посібник / Н. Ю. Максимова. – К.: ДП «Видавничий дім Персонал», 2011. – 304 с.
4. Максимова Н. Ю. Соціальна робота з сім'єю / Н. Ю. Максимова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. – 405 с.
5. Максимова Н. Ю. Як порозумітися зі своїми дітьми (Конфліктологія для батьків): методичні розробки / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна. – К.: Віпол, 2004. – 220 с.
6. Роджерс К. Психология супружеских отношений / К. Роджерс. – М.: Эксмо, 2002. – 288 с.
7. Харчев А. Г. Современная семья и ее проблемы. Социально-демографическое исследование / А. Г. Харчев, М. С. Мацковский. – М.: Статистика, 1978. – 223 с.

8. Satir V. The Satir model: family therapy and beyond / V. Satir, M. Gomori, J. Banmen, J. Gerber. – Palo Alto, CA: Science and Behavior Books, 1991. – 398 s.

9. Whitaker C. A. Midnight Musings of a Family Therapist / C. A. Whitaker. – New York: WW Norton, 1989. – 248 s.

References transliterated

1. Analitychnyj zvit: Monitoryng social'nogo suprovodu simej, jaki opynylysja v skladnyh zhyttjevyh obstavynah. – K.: Derzhsoclsuzhba, 2016. – 136 s.

2. Kaps'ka A. J. Social'nyj suprovid riznyh kategorij simej ta ditej: navchal'nyj posibnyk / A. J. Kaps'ka, I. V. Pesha. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2012. – 232 s.

3. Maksymova N. Ju. Simejne konsultuvannja: navchal'nyj posibnyk / N. Ju. Maksymova. – K.: DP «Vydavnychyj dim Personal», 2011. – 304 s.

4. Maksymova N. Ju. Social'na robota z sim'jeju / N. Ju. Maksymova. – K.: VPC «Kyj'vs'kyj universytet», 2015. – 405 s.

5. Maksymova N. Ju. Jak porozumitysja zi svoi'my dit'my (Konfliktologija dlja bat'kiv): metodychni rozrobky / N. Ju. Maksymova, K. L. Miljutina. – K.: Vipol, 2004. – 220 s.

6. Rodzhers K. Psihologija supruzheskih otnoshenij / K. Rodzhers. – M.: Jeksmo, 2002. – 288 s.

7. Harchev A. G. Sovremennaja sem'ja i ee problemy. Social'no-demograficheskoe issledovanie / A. G. Harchev, M. S. Mackovskij. – M.: Statistika, 1978. – 223 s.

8. Satir V. The Satir model: family therapy and beyond / V. Satir, M. Gomori, J. Banmen, J. Gerber. – Palo Alto, CA: Science and Behavior Books, 1991. – 398 s.

9. Whitaker C. A. Midnight Musings of a Family Therapist / C. A. Whitaker. – New York: WW Norton, 1989. – 248 s.

A b s t r a c t

Maksymova N. Iu.,

Dr. Sc. in Psychology, Professor

PSYCHOLOGICAL COMPOSITION OF THE FAMILY RESOCIALIZATION POTENTIAL

The article is devoted to the problem of finding the background for the typology of families in need of social and psychological assistance. The practice of working with families in need of socio-psychological care shows that, despite the uniqueness of the relationship between spouses, it is necessary to develop criteria according to which it is possible to predict the further fate of the family. Through the diversity of external manifestations of family relationships, it is necessary to find out their psychological essence, which will determine the resocialization potential of the family. Measuring this potential can be attributed to a family of a certain category – from problem to dysfunctional or socially insolvent, and therefore, to define its support program more effectively.

The existing classification of such families is considered in the article but its imperfection is obvious. Due to the variety of definitions of the families in need of social assistance, both in scientific and methodological literature and in normative legal documents, there are many misunderstandings, in particular the substitution of concepts and the emergence of contradictions between them.

The purpose of the research is to determine the psychological components of the re-socialization potential of the family. The empirical part of our study was devoted to determining the causes of such disharmony in marital relationships, which in the future led to divorce. The study was conducted during the family counseling of married men, women and married couples who were in the process of divorce. The sample consisted of 167 people.

We identify the components of the re-socialization potential of the family: the coincidence of the motive of entering into marriage with the functions of the family; respect for differences; sincerity in expressing thoughts and feelings; dynamic relationships; exchange of roles; compliance with the limits of personality; family openness; emotional and spiritual intimacy.

Отримано – 11 серпня 2017
Received – August 11, 2017

Рецензовано – 17 серпня 2017
Revision – August 17, 2017

Прийнято – 21 серпня 2017
Accepted – August 21, 2017

УДК 316.6

Сиротовський Д. М.,
аспірант кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: d.syrotovsky@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ПІДПРИЄМСТВА

Роботу присвячено проблемам формування та зміни організаційної культури підприємства. На підставі результатів емпіричного дослідження, в якому взяли участь працівники вітчизняної торгівельної компанії, виявлено, що наявна культура не є однорідною, а має певні відмінності залежно від специфіки кожної філії. Позиція респондентів щодо бажаної організаційної культури виявилася достатньо однотайною, незалежно від регіону. Співробітники прагнуть до зменшення рівня бюрократичної культури та підвищення кланової. Мотивація працівників до змін залежить переважно від рис особистості – агресивності та комунікативної активності.

Ключові слова: організаційна культура, мотивація, колектив, організація, управління, OCAI.

The article is devoted to the problems of forming and changing the organizational culture of the enterprise. The sample of the research involved 73 respondents who work for the Ukrainian trading company. It is revealed that the existing culture is not homogeneous, it differs depending on the characteristics of each branch. The respondents' position regarding the desired corporate culture turned out to be quite unanimous regardless of the region. Employees seek to reduce the level of bureaucratic culture and increase clan. The employees' motivation to change depends not on the region, but on personality traits – aggressiveness and communicative activity.

Key words: organizational culture, motivation, team, organization, management, OCAI.

Постановка проблеми. У сучасній Україні відбувається процес інтеграції до міжнародного економічного простору. Тому проблема якості персоналу, його лояльності щодо компанії, прагнення до зростання та

підвищення кваліфікації відповідно до міжнародних вимог набуває особливої актуальності. Система менеджменту та корпоративної культури зазнає суттєвих змін.

Аналіз попередніх досліджень. К. Грейвс (Clare W. Graves) [7, с. 133] у своїх дослідженнях висунув ідею «спіральної динаміки» розвитку людства, його еволюції від рівнів існування до рівнів буття. Він виокремлює 4 рівні існування та 3 рівні буття, які відрізняються між собою світоглядними засадами, типом стосунків між людьми та типом ставлення до природного середовища. Спираючись на цей гуманістичний підхід, Ф. Лалу (F. Laloux) [9, с. 23] розробив оригінальну теорію динаміки корпоративних культур. Він виокремлює наступні типи культур: імпульсивну, конформістську, конкурентну, плюралістичну і еволюційну. В межах цієї концепції корпоративні культури є ознакою рівня розвитку свідомості працівників та керівництва. Типи культур мають саме ієрархічну організацію і, на думку автора, сучасні компанії мають прагнути до впровадження еволюційної (а не, наприклад, конкурентної) культури. У менеджменті [3, с. 154] існує дещо інший розподіл типів корпоративних культур, яке частково перетинається з концепцією Ф. Лалу, але в межах цих досліджень немає уявлень саме про еволюційну динаміку, корпоративні культури формуються внаслідок специфіки виробничої діяльності підприємства та змінюються завдяки процесам індустріалізації та автоматизації технологічних процесів. Виокремлюються такі типи організаційних культур, як бюрократична, органічна, підприємницька та партисипативна.

Бюрократична організаційна культура характеризується ставленням до співробітника, як до об'єкта маніпулювання та контролю з боку організації. Провідною мотивацією співробітників стає економічний інтерес і матеріальне стимулювання. Цей рівень відповідає імпульсивному і конформістському.

Органічна організаційна культура ґрунтується на задоволенні соціальних потреб співробітників, їх потреб в спілкуванні і визнанні, що характерно для плюралістичної корпоративної культури.

Підприємницька організаційна культура будується, виходячи з ініціативи самих співробітників, тому основний ресурс ефективності організації – наполегливі і агресивні співробітники. Організації необхідно знайти таких людей і постійно зберігати над ними контроль, при цьому панує дух змагальності і конкуренції. В якості ефективного способу мотивації співробітників використовується виклик, відповідний потенціалу співробітників і можливої винагороди, що відкриває гарну можливість для самореалізації. Це конкурентний тип організацій за Ф. Лалу.

Партисипативна організаційна культура (культура участі, команди) передбачає спільність ціннісних установок, пріоритет загальнокомандних цілей і взаємодоповнювання членами команди одне одного, спільне планування та активну участь усіх членів команди в аналізі проблем і перспектив, що відповідає еволюційному типу по Ф. Лалу.

Схожою є також типологія корпоративних культур К. Камерона і Р. Куїна [2, с. 68]. Ця типологія одна з найвідоміших класифікацій організаційної культури. В її основі лежить рамкова модель конкуруючих цінностей. Розробка даного підходу була побудована не на основі гуманістичного підходу у психології та філософії, а підкріплювалася дослідженням головних індикаторів ефективності організацій. Було виявлено 39 індикаторів, що склали вичерпний набір ознак організаційної ефективності. Кожен індикатор піддавався статистичному аналізу, що дало можливість виявити два головних вимірювання гнучкість-стабільність і внутрішній фокус – зовнішній фокус. Обидва вимірювання утворюють чотири квадрати, кожен з яких відповідає своїм уявленням про ефективність, цінності, стилі керівництва і свою культуру.

Кланова культура. Співробітники підтримують дружні стосунки, люди що працюють разом, мають багато спільного. Організації схожі на великі родини. Лідери або голови організації сприймаються як лідери, як батьки та виконують функції не тільки повсякденного менеджменту, але і діють як наставники. Організація тримається разом завдяки традиціям, усталеному порядку речей, підтримці status quo. Керівництво намагається дотримуватись своїх зобов'язань щодо співробітників та клієнтів організації. Сукупність вищенаведених чинників сприяє згуртованості колективу і позитивному моральному клімату. Організаційна парадигма передбачає, що шлях до успіху лежить через доброзичливе ставлення до споживачів, турботу про співробітників та клієнтів. Організація заохочує групову роботу, спільне прийняття рішень, велика увага приділяється створенню позитивного психологічного клімату, співробітництво всіляко заохочується.

При нехтуванні бізнес цілями, існує загроза перетворення організації у «клуб дозвілля». Для нормального функціонування організації з клановою культурою, менеджмент організації повинен створити умови для того, щоб в організації існували декілька працівників, що виконують функції наставника. Активно заохочуються відповідність діяльності моральним принципам, лояльність та відданість справі. Традиційно кланова організаційна культура широко поширена на сході. Її яскравими представниками є великі японські та корейські корпорації. Для них типовими є бригадна форма організації праці, залучення найманих працівників до прийняття рішень, що стосується всієї

організації, велика автономність при наймі працівників до підрозділів, культура контролю якості не тільки технологічно, але й через увагу, що приділяють цьому питанню в колективі.

Ієрархічна культура. Протягом 50 років – з початку ХХ сторіччя і до початку 1960-х років – вважалась зразком раціональної та ефективної організації. Характерними ознаками є формалізація процедур, чітко окреслена структура організації, поділ відповідальності та прагнення до порядку. Такий тип організаційної культури добре підходить компаніям, що оперують у відносно стабільному та передбачуваному зовнішньому середовищі. Прикладом організацій з ієрархічним типом організаційної культури є більшість державних структур у будь-якій країні, великі компанії, що надають стандартизовані послуги, наприклад, ресторан швидкого харчування або відправлення міжнародної кореспонденції. Для ієрархічних організацій нормальним є велика кількість рівнів менеджменту, залучення малокваліфікованої робочої сили за наявності швидкої системи підготовки та навчання персоналу. Роль лідера в ієрархічній організації полягає в раціональному використуванні ресурсів, координація зусиль працівників. Велику увагу менеджмент приділяє детальній організації праці співробітників. Запорукою успіху є розподіл відповідальності за прийняття рішень, деталізовані специфікації для виробництва або докладно прописані процедури надання послуг. Існують механізми контролю робочого часу та якості продукції або послуг, а разом з цим і загроза переростання організації в бюрократичну структуру відірвану від споживачів та клієнтів, зациклену на виконанні процедур без огляду на їх вплив на кінцеву мету діяльності.

Наступною є адхократична культура. Назва походить від латинського вислову «ad hoc» – дослівно «для цього», що означає спрямованість на окремий випадок, вирішення певної проблеми, на противагу широкому застосуванню або універсальності підходу. Адхократична корпоративна культура є відповіддю на дуже мінливе зовнішнє середовище, зростаючу невизначеність та потребу в інноваційності. Ця організаційна культура формувалася в тимчасових комітетах або робочих групах, які мали на меті розв'язання конкретної проблеми та не передбачали тривалий час спільної роботи. Згодом такий тип організаційної культури отримав широке поширення в тих сферах діяльності, які передбачають багато нововведень та орієнтовані на швидке вирішення задач в мінливому середовищі. Насамперед, це сфери високих технологій – розробка програмного забезпечення, виробництво електроніки; консультаційні послуги (юридичні, аудиторські, стратегічне консультування з питань управління); кіноіндустрія; передові біотехнології. В адхократичній культурі, більш ніж в інших, робиться акцент на підприємницькому

підході, цінується креативність, індивідуальний внесок, швидка адаптація до змін в умовах діяльності. Гнучкість та толерантність є основоположними принципами. Ефективність оцінюється в термінах нових продуктів чи послуг, нових ринків, новітнього використання ресурсів, готовності до змін бізнес-процесів та бізнес-моделей. В лідерах цінуються здатність до ризику, до передбачення нових тенденцій, творчий підхід та здатність надихати команду на новаторську роботу.

Ринкова культура. Наприкінці 60-х років ХХ сторіччя була опублікована праця О. Вільямсона [10, с. 552] в галузі соціології та економіки, яка стала основою нового погляду на організаційну ефективність. Ключовим показником ефективності в організації вчений вважав контроль операційних витрат. Не маючи прямого зв'язку з маркетинговою функцією, назва «ринкова організаційна культура» висвітлює зовнішній фокус організації – взаємодію з клієнтами, партнерами, споживачами, підрядниками, постачальниками, державними та регулюючими органами, акціонерами, профспілками, громадянським суспільством. На відміну від ієрархічної, організація ринкового типу намагається задовольнити потреби споживачів краще за конкурентів та з меншими затратами. На перший план виходять конкурентоспроможність та операційна ефективність. При надмірному фокусуванні на ефективності та відсутності уваги до людської сторони бізнесу, така організація може перетворитись на «потогінну фабрику», де «загнаних коней пристрілюють» та «полонених не беруть». Але найчастіше можна спостерігати успішні компанії з ринковою організаційною культурою, де приділяють увагу кінцевому результату, ефективності роботи. Колектив націлений на перемогу в конкурентній боротьбі, присутня як командна гра, так і здорова внутрішня конкуренція. Успіх вимірюється в термінах долі ринку, споживацьких перевагах до власного продукту, вибудовуються бізнес-моделі, що націлені на довгостроковий фінансовий успіх. Менеджмент фокусується на продуктивності виробничих процесів, на досягненні кінцевого результату та стабільному розвитку.

Г. Хофстеде [8, с. 27], на відміну від попередніх дослідників, спирався на крос-культурні дослідження у галузі організаційної психології та виокремив особливості дистанції влади, маскуліності-фемінності корпоративних культур у різних країнах. Сучасні дослідження акцентують увагу на особливостях формування організаційної культури залежно від галузі [1], залежно від функціонального підрозділу [6, с. 313], на проблемі збереження персоналу організації в умовах кризи та невизначеності [4, с. 6] та підкреслюють важливість організаційної культури як чинника збільшення конкурентоспроможності [5, с. 62].

Основою дослідження корпоративної культури у запропонованій праці стала теорія К. Камерона і Р. Куїнна, бо вона найдетальніше описує типи культур та містить відповідний діагностичний інструментарій. Для діагностики організаційної культури за типологією К. Камерона і Р. Куїнна використовується розроблена ними на матеріалі досліджуваних західних компаній технологія ОСАІ (опитувальник Organizational Culture Assessment Instrument – Інструмент Оцінювання Корпоративної Культури).

Виклад основного матеріалу. Метою емпіричного дослідження було визначення типу корпоративної культури великого українського підприємства з приватною формою власності та визначити, які саме соціально-психологічні чинники впливають на уявлення респондентів про реальний та бажаний психологічний клімат. Було опитано 73 респонденти віком від 24 до 60 років, які обіймали різні посади. Використовувались стандартизовані методики: ОСАІ (методика була адаптована та стандартизована в українському варіанті в межах попереднього дослідження); діагностика психологічного клімату в колективі (В. В. Шпалінський, Е. Г. Шелест); оцінка рівня конфліктності особистості (Г. В. Ложкін, Н. І. Повякель); оцінювання індивідуальної агресивності за методикою А. Асінгера; рівень комунікабельності (тест В. Ф. Ряховського). Також враховувалися стать, вік, місце проживання та посада респондентів.

Аналіз отриманих даних. При дослідженні типів корпоративної культури за методикою ОСАІ було виявлено, що працівники сприймають актуальну корпоративну культуру як ринкову з достатньо великим рівнем бюрократизації, що не повною мірою влаштовує персонал підприємства. Існують розбіжності в уявленнях про актуальний тип корпоративної культури залежно від регіону проживання. Це може бути пов'язано із специфічним стилем управління, який притаманний кожному регіональному офісу – достовірних розбіжностей в особистісних рисах працівників залежно від регіону виявлено не було. Результати відображено у таблиці 1 (див. с. 160).

Недостатня чисельність респондентів у кожній з філій не дає можливості виявити достовірність розбіжностей між регіонами. Як тенденцію слід відзначити, що існують два основні типи корпоративної культури: у Києві, Львові та Дніпрі переважає ринково-бюрократична, в Харкові та Одесі – кланова. Оцінка ефективності роботи філій не дає можливості дійти однозначного висновку. Філії, в яких переважає ринково-бюрократична система, мають вищі показники плинності персоналу, дещо менший обсяг продаж, але й відсутність скарг та рекламаций покупців. У кланової системи є свої переваги щодо стабільності персоналу та фінансової успішності, але й кількість скарг та непорозумінь в них більша.

Таблиця 1

Середні значення типів корпоративної культури залежно від регіону

Філія	Корпоративна культура			
	Кланова	Адхократична	Ринкова	Бюрократична
Київ	21,8333	24,2500	26,8333	27,0833
Львів	17,5455	20,8182	31,7121	29,9242
Харків	32,8125	22,2917	24,3750	20,5208
Дніпро	24,6667	20,6250	27,2708	27,4375
Одеса	39,1667	15,0000	21,6667	24,1667

Позиція респондентів щодо бажаної корпоративної культури виявилася достатньо одноставною, незалежно від регіону. Вони прагнуть до зменшення рівня бюрократичної культури та підвищення кланової. Результати відображено на рис. 1.

При проведенні статистичної обробки отриманих даних не виявлено достовірних розбіжностей між показниками реальної та бажаної корпоративної культури. Можна дійти висновку, що наявна корпоративна культура переважно задовольняє працівників і не потребує негайних змін. Цю гіпотезу підтверджують і результати інших тестів: працівники задоволені своїм місцем роботи, мають низький рівень

Рис. 1. Розподіл уявлень про корпоративну культуру (середні значення)

Таблиця 2

Розподіл працівників за кластерами залежно від їхніх уявлень про корпоративну культуру

	Кланова	Адхократична	Ринкова	Бюрократична
Кластер 1 (22 респонденти)	28,63	24,68	30,00	16,69
Кластер 2 (38 респондентів)	26,04	24,43	25,30	24,22
Кластер 3 (13 респондентів)	45,42	21,09	19,55	13,94
Всього (73 респонденти)	30,27	23,91	25,69	20,12

агресивності і конфліктності та середній і вище середнього рівень комунікабельності.

При проведенні кластерного аналізу виявлено три кластери працівників залежно від їхніх уявлень про бажану корпоративну культуру. Результати відображено у таблиці 2.

Як видно з результатів таблиці 2, вся вибірка респондентів без винятку розподіляється між трьома кластерами. Найбільшим є кластер, що складається з 38 осіб (це переважно працівники відділу продаж), що відображає культуру, яку можна назвати «збалансованою». Вони не надають переваги жодному з типів корпоративної культури і вважають, що найбільша успішність як підприємства в цілому, так і окремого працівника можлива за умови гармонійного поєднання усіх типів корпоративної культури. Другий за чисельністю кластер складається з керівників відділів та філій, бухгалтерії та деяких інших підрозділів (22 особи), за деякими характеристиками вони схожі на «збалансованих», але в них переважає прагнення до ринкової, конкурентної корпоративної культури. Цю групу можна назвати «конкурентоспроможні». Окремий кластер складається з 13 осіб, переважно працівників складу, для яких стосунки у колективі мають вирішальне значення, вони не прагнуть до конкуренції між собою, навпаки вважають командну роботу необхідною умовою продуктивності праці. Цей кластер можна назвати «командні гравці», що й обумовлено особливостями їхньої професійної діяльності.

При дослідженні соціально-психологічних чинників корпоративної культури було виявлено, що стать працівників, рівень їхньої конфліктності та уявлення про клімат колективу не впливають на тип корпо-

ративної культури. Виявлено достовірний зв'язок (на рівні 0,05) між рівнем агресивності респондентів та прагненням до адхократичної корпоративної культури та зв'язок на цьому ж рівні між потребою в клановій культурі та рівнем комунікативної активності працівників. Конфліктність працівників та їхні уявлення про клімат колективу не мали суттєвого впливу на уявлення щодо наявного або бажаного типу корпоративної культури.

Висновки. При дослідженні соціально-психологічних чинників трансформації корпоративної культури підприємства було виявлено, що працівники прагнуть зміни корпоративної культури у бік кланової, а не бюрократичної. На наявний тип корпоративної культури впливає не лише політика компанії в цілому, а й особливості окремих трудових колективів, про що свідчить наявність виразної регіональної специфіки. Було виокремлено три кластери респондентів: «збалансовані», «конкурентоспроможні» та «командні гравці». Їх розподіл відбувається залежно від посади, а не від регіону.

Перспективи подальших досліджень. Необхідним є проведення аналогічного дослідження на різних підприємствах з різними формами власності та стилем керівництва з метою дослідження впливу цих чинників на наявну корпоративну культуру та прагнення працівників до її вдосконалення.

Список використаних джерел

1. Захарчин Г. М. Механізм формування організаційної культури машинобудівного підприємства: монографія / Г. М. Захарчин. – Л.: Вид-во Нац. ун-ту «Львів. Політехніка», 2009. – 276 с.
2. Камерон К. Диагностика и изменение организационной культуры / К. Камерон, Р. Куинн. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с.
3. Потемкин В. К. Управление персоналом / В. К. Потемкин. – СПб.: Питер, 2010. – 432 с.
4. Сиротовский Д. М. Социально-психологические особенности изменения организационной культуры предприятия в период экономического кризиса [Электронный ресурс] / Д. М. Сиротовский // *Universum: Психология и образование: электрон. научн. журн.* – 2015. – № 9–10 (19). – Режим доступа: <http://7univsum.com/ru/psy/archive/item/2631>
5. Тютлікова В. В. Організаційна культура як фактор конкурентоспроможності організації в умовах економіки знань / В. В. Тютлікова // *Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики.* – 2012. – № 1 (17). – С. 59–67.
6. Boles J. The relationship of facets of salesperson job satisfaction with affective organizational commitment / J. Boles, R. Madupalli, B. Rutherford, J. A. Wood // *Journal of Business & Industrial Marketing.* – 2007. – № 22 (5). – P. 311–321.

7. Graves C. W. Levels of Existence: an Open System Theory of Values / C. W. Graves // *Journal of Humanistic Psychology*. – 1970. – № 10 (2). – P. 131–155.

8. Hofstede G. Cultures and organizations: software of the mind: intercultural cooperation and its importance for survival / G. Hofstede, G. J. Hofstede, M. Minkov. – New York: McGraw-Hill, 2010. – 561 p.

9. Laloux F. Reinventing organizations: a guide to creating organizations inspired by the next stage of human consciousness / F. Laloux. – Brussels: Nelson Parker, 2014. – 378 p.

10. Williamson O. E. The Economics of Organisation: The transaction cost approach / O. E. Williamson // *American Journal of Sociology*. – 1981. – № 87 (3). – P. 548–577.

References transliterated

1. Zaharchyn G. M. Mehanizm formuvannja organizacijnoi' kul'tury mashynobudivnogo pidprijemstva: monografija / G. M. Zaharchyn. – L.: Vyd-vo Nac. un-tu «Lviv. Politehnika», 2009. – 276 s.

2. Kameron K. Diagnostika i izmenenie organizacionnoj kul'tury / K. Kameron, R. Kuinn. – SPb.: Piter, 2001. – 320 s.

3. Potemkin V. K. Upravlenie personalom / V. K. Potemkin. – SPb.: Piter, 2010. – 432 s.

4. Sirotovskij D. M. Social'no-psihologicheskie osobennosti izmenenija organizacionnoj kul'tury predprijatija v period jekonomicheskogo krizisa [Jelektronnyj resurs] / D. M. Sirotovskij // *Universum: Psihologija i obrazovanie: jelektron. nauchn. zhurn.* – 2015. – № 9–10 (19). – Rezhim dostupa: <http://7universum.com/ru/psy/archive/item/2631>

5. Tjutlikova V. V. Organizacijna kul'tura jak faktor konkurentospromozhnosti organizacij' v umovah ekonomiky znan' / V. V. Tjutlikova // *Ekonomika ta upravlinnja pidprijemstvamy mashynobudivnoi' galuzi: problemy teorii' ta praktyky.* – 2012. – № 1 (17). – S. 59–67.

6. Boles J. The relationship of facets of salesperson job satisfaction with affective organizational commitment / J. Boles, R. Madupalli, B. Rutherford, J. A. Wood // *Journal of Business & Industrial Marketing*. – 2007. – № 22 (5). – P. 311–321.

7. Graves C. W. Levels of Existence: an Open System Theory of Values / C. W. Graves // *Journal of Humanistic Psychology*. – 1970. – № 10 (2). – P. 131–155.

8. Hofstede G. Cultures and organizations: software of the mind: intercultural cooperation and its importance for survival / G. Hofstede, G. J. Hofstede, M. Minkov. – New York: McGraw-Hill, 2010. – 561 p.

9. Laloux F. Reinventing organizations: a guide to creating organizations inspired by the next stage of human consciousness / F. Laloux. – Brussels: Nelson Parker, 2014. – 378 p.

10. Williamson O. E. The Economics of Organisation: The transaction cost approach / O. E. Williamson // *American Journal of Sociology*. – 1981. – № 87 (3). – P. 548–577.

Abstract

Syrofovsky D. M.,
PhD Student

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ORGANIZATIONAL CULTURE TRANSFORMATION IN THE ENTERPRISE

The article is devoted to the problems of forming and changing the organizational culture of the enterprise. It starts with the review of the most common approaches to the identification of the organizational culture of the enterprise. Short historical retrospective on the subject followed by the detailed description of the typology of the organizational cultures developed by K. Cameron and R. Quinn. The experimental data of 73 respondents report the results of the research of the organizational culture of Ukrainian trade enterprise. The results of the research on the preferred organizational culture reported according to the geographical location as well as the cluster analysis of the question. The results of overall preference for the existing and desired organizational cultures show the preference for the clan culture as a dominant desired type of culture and market culture as a reported current type. The data confirms that the existing organizational culture is not homogeneous, it differs depending on the characteristics of each branch. The respondents' position regarding the desired corporate culture turned out to be quite unanimous regardless of the region. Employees seek to reduce the level of bureaucratic culture and increase clan. The employees' motivation to change depends not on the region, but on personality traits – aggressiveness and communicative activity.

Отримано – 11 серпня 2017

Рецензовано – 17 серпня 2017

Прийнято – 21 серпня 2017

Received – August 11, 2017

Revision – August 17, 2017

Accepted – August 21, 2017

УДК 159.9.072

Соснюк О. П.,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: oleh.sosniuk@gmail.com

Остапенко І. В.,

кандидат психологічних наук,
науковий співробітник лабораторії
психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України
E-mail: ostapenko.iryna.vit@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТИПОВИХ ПРОБЛЕМНИХ СИТУАЦІЙ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ УПРАВЛІНЦІВ

Стаття присвячена дослідженню проблемних ситуацій, які виникають у системі професійної взаємодії управлінців. Авторами описано процедуру емпіричного дослідження та наведено методику глибинного експертного інтерв'ю. Авторами визначено чотири типи проблемних ситуацій, які виникають у системі професійної взаємодії управлінців: 1) ситуації, пов'язані з проблемами кооперації; 2) ситуації, викликані проблемами комунікації; 3) ситуації, пов'язані з особистісними проблемами; 4) ситуації, що виникають внаслідок проблем професійної компетентності. Авторами конкретизовано особливості прояву цих проблемних ситуацій в різних підсистемах професійної взаємодії управлінців, наведено перелік ілюстрацій типових ситуацій. Окреслено перспективи використання результатів дослідження в практичній діяльності (тренінг, консалтинг) психолога.

Ключові слова: система професійної взаємодії управлінців, глибинне експертне інтерв'ю, репертуарні решітки, типи проблемних ситуацій.

The article is devoted to the research of problem situations, which arise in the system of professional interaction of managers. The authors have described the procedure of empirical research and point the technique of in-depth expert interview. The authors have defined four types of problem

situations, which arise in the system of professional interaction of managers: 1) situations caused by communication problems; 2) situations caused by cooperation problems; 3) situations related to personal problems; 4) situations arising from problems of professional competence. The authors have specified the peculiarities of the manifestation of these problem situations in different subsystems of managers' professional interaction and have presented a list of illustrations of typical situations. The authors have outlined the prospects for using the results of research in the field of education and practical activities (training, consulting) of a psychologist.

Key words: *system of professional interaction of managers, in-depth expert interview, repertory grid, types of problem situations.*

Постановка проблеми. Вдосконалення практики управління є одним з актуальних завдань, що стоїть перед сучасною психологічною наукою. Вирішення цього завдання неможливе без використання нових підходів та методів до організаційної діагностики, які б дозволяли якомога точніше виявляти проблемні ситуації у професійній взаємодії управлінців та пропонувати ефективні методи та способи усунення негативних наслідків таких ситуацій. Певний досвід, накопичений дослідниками в цій сфері, дозволяє досить успішно знаходити варіанти можливих рішень, спираючись на досягнення теорії та практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість науковців та консультантів з питань управління (М. Кубр, Т. Е. Мінякова, С. Р. Філонович) дотримується так званого «класичного» підходу при визначенні типових проблем. Для цього вони використовують такі критерії як: місце виникнення проблем; локалізація проблем в структурі організації; важливість, значущість та вплив на організацію; ресурси, які витрачаються на вирішення проблем; періодичність виникнення проблем; ступінь впливу на вирішення інших проблем; пріоритетність у розв'язанні проблем [5; 19; 21].

Незважаючи на популярність класичного підходу, дослідниками активно пропонуються альтернативні концепції. Так, наприклад, А. І. Пригожин пропонує ідентифікувати управлінські проблеми з позицій «клінічного підходу», який передбачає діагностику двох типів управлінських патологій (патології побудови організацій та патології прийняття рішень) [10]. Інший альтернативний варіант пропонує І. Адісес, який вважає, що в процесі діагностики управлінських проблем варто відштовхуватись від динаміки розвитку організації, яку він визначає як її життєвий цикл [1]. Кожному періоду життєвого циклу організації властиві особливі кризи, які визначають зміст управлінських проблем і виступають орієнтиром для їх ідентифікації.

Звісно, кожен з розглянутих підходів має низку очевидних переваг, що власне і визначає їх популярність у професійному середовищі. Однак у них є спільний недолік. При визначенні управлінських проблем точкою відліку є організація, а не суб'єкти, які в ній працюють. Тому певні проблемні ситуації, які виникають у системі професійної взаємодії управлінців, залишаються поза увагою дослідників.

Мета статті полягає у розкритті особливостей застосування методики глибокого експертного інтерв'ю в процесі організаційної діагностики для визначення типових проблемних ситуацій у професійній взаємодії управлінців та пошуку нових способів активізації рефлексії управлінців в умовах психологічного тренінгу.

Виклад основного матеріалу. Для визначення проблемних ситуацій в професійній взаємодії, які потенційно можуть виступати предметом рефлексії для управлінців, нами використовувався **метод глибоких експертних інтерв'ю**.

При розробці дослідницької процедури нами враховувались методологічні напрацювання С. Белановського [2], Р. Мертона, М. Фіске, П. Кендалла [3], В. Ядова [12] та власний досвід [6; 13; 14] щодо використання даного методу в дослідницькій практиці.

Методика глибокого експертного інтерв'ю. Структура інтерв'ю складається зі вступу, 2-х основних дослідницьких блоків та заключної частини.

Вступ. *Основна мета* – встановлення контакту та отримання загальної інформації для подальшої розмови. На цій стадії передбачалось з'ясування імені, віку, посади, стажу роботи на управлінських посадах, галузевої приналежності та форми власності організації (компанії, підприємства), відомості про особисті досягнення під час роботи на управлінських посадах. Психологічний зміст цього блоку орієнтований на встановлення довірливих стосунків, створення сприятливого клімату для проведення дослідження та формування в обстежуваних настанови на співпрацю.

Перший основний дослідницький блок – виявлення проблемних ситуацій. Основна мета – визначення типових проблемних ситуацій в професійній взаємодії управлінців.

Нижче наведено перелік базових питань та завдань даного блоку, спрямованих на виявлення проблемних ситуацій.

Загальна характеристика професійної взаємодії. Як би Ви могли охарактеризувати особливості професійної взаємодії та міжособистісні взаємини у Вашій організації? У чому специфіка цих взаємин? Розкажіть про це якомога детальніше.

Проблемні ситуації в підсистемі «менеджер – підлеглі». Давайте спробуємо окреслити основні «проблемні» точки у взаємодії менеджерів з підлеглими: що це за ситуації? (Записуються на бланку) Як вони (ситуації) впливають на діяльність організації, розвиток бізнесу підприємства (компанії)? Які, на Вашу думку, існують способи оптимізації (покращення) взаємин між менеджерами та підлеглими? Що буде сприяти цьому? Чому? Що може стати перепорою для цього? Чому?

Проблемні ситуації в підсистемі «менеджер – бізнес-партнери». А тепер давайте спробуємо окреслити основні «проблемні» точки у взаємодії менеджерів з бізнес-партнерами: що це за ситуації? (Записуються на бланку) Як вони (ситуації) впливають на діяльність організації, розвиток бізнесу підприємства (компанії)? Які, на Вашу думку, існують способи оптимізації (покращення) взаємин між менеджерами та бізнес-партнерами? Що буде сприяти цьому? Чому? Що може стати перепорою для цього? Чому?

Проблемні ситуації в підсистемі «менеджер – інші менеджери». А що Ви можете сказати про особливості взаємодії з іншими менеджерами, які працюють в одній організації (компанії) з Вами? Які основні «проблемні» точки можна окреслити у взаємодії з колегами? Що це за ситуації? (Записуються на бланку) Як вони (ситуації) впливають на діяльність організації, розвиток бізнесу підприємства (компанії)? Які, на Вашу думку, існують способи оптимізації (покращення) взаємин серед управлінців (менеджерів) у Вашій організації (компанії)? Що буде сприяти цьому? Чому? Що може стати перепорою для цього? Чому?

Проблемні ситуації в підсистемі «власник – менеджер». Як би Ви могли охарактеризувати взаємини менеджерів з власниками бізнесу? Як Ви вважаєте, чи є відмінності у взаєминах «власник – менеджер» для підприємств різних форм власності? В чому це виявляється? Які, на Вашу думку, існують способи оптимізації взаємин власників та менеджерів? Ваш прогноз: як можуть розвиватися взаємини між власником та менеджерами у Вашій організації в перспективі? Чому? Що буде сприяти такому розвитку? Чому? Що може стати перепорою для цього? Чому?

Другий основний дослідницький блок – визначення найбільш значущих проблемних ситуацій в різних підсистемах професійної взаємодії управлінців. Основна мета – визначення частоти прояву виявлених проблемних ситуацій в системі професійної взаємодії управлінців та міри їх впливу на діяльність обстежуваних та організації, підприємства (компанії) в цілому.

Для цього нами використовувався метод рангових репертуарних решіток. Відповідно, ця частина дослідження проходила у форматі реп-інтерв'ю.

Методологічним підґрунтям для застосування даного методу виступили праці Ф. Салмон [22], Ф. Франселли та Д. Банністера [20], В. Стюарт [23]. Також при розробці процедури дослідження для цього блоку ми використовували власні напрацювання у проведенні психо-семантичних досліджень з менеджерами та управлінцями, відображені в наших попередніх працях [8; 9; 13; 18].

Процедура створення рангової репертуарної решітки починається з визначення елементів. Для цього досліджуваним пропонувалось назвати по 1–2 особи з кожної підсистеми професійної взаємодії, стосунки з якими вони вважають найбільш успішними та ефективними. Потім досліджуваним пропонувалось назвати по 1–2 особи з кожної підсистеми професійної взаємодії, стосунки з якими вони вважають найменш успішними та ефективними. Всі названі особи записувались на окремі картки. При цьому припускалась можливість за бажанням досліджуваного записувати названих осіб у закодованому вигляді. Таким чином, формувался набір елементів рангової репертуарної решітки.

В якості конструктів було обрано проблемні ситуації з різних підсистем професійної взаємодії. Для цього використовувався перелік ситуацій, сформований та записаний за результатами першого основного блоку інтерв'ю. Обстежуваним пропонувалось ще раз переглянути цей перелік і визначити найбільш значущі ситуації, які найчастіше зустрічаються в їхній професійній взаємодії. При цьому кожний досліджуваний мав можливість розширити перелік ситуацій, збільшуючи таким чином кількість конструктів у решітці. Всі ситуації також записувались на окремі картки. Таким чином, формувался набір конструктів рангової репертуарної решітки.

Процедура складання рангової репертуарної решітки передбачала послідовне виконання наступних діагностичних операцій.

Перед обстежуваним викладались картки з назвами елементів (названих раніше осіб, з якими вони з різною мірою успішності вступають у професійну взаємодію) і картка з першим конструктом (певною проблемною ситуацією). Після цього дослідник звертався до обстежуваного з проханням назвати елемент, взаємодія з яким найкраще описується цим конструктом. Після цього названий елемент прибирався зі столу і процедура повторювалась для тих елементів, що залишилися, доти, поки на столі не залишалася одна картка.

Таким чином для всіх елементів з'ясовувалось ранг відносно першого конструкту (певної проблемної ситуації). Після цього процедура продовжувалась за аналогічною схемою для інших конструктів (проблемних ситуацій). У підсумку отримувалась матриця, в якій були

представлені ранги елементів (осіб з системи професійної взаємодії) відносно конструктів (проблемних ситуацій).

Заповнена матриця обговорювалась з досліджуваним. У процесі бесіди з'ясовувалось те, яким чином вони впливають на професійну діяльність досліджуваного управлінця та організації, а також уточнювались можливі причини виникнення тих чи інших проблемних ситуацій у професійній взаємодії з певними особами.

Аналіз результатів, отриманих в такій спосіб, дозволяв визначити найбільш значущі проблемні ситуації в різних підсистемах професійної взаємодії управлінців та міру їх впливу на діяльність обстежуваних та організації, підприємства (компанії) в цілому.

Заключна частина. *Основна мета* – контроль за ходом дослідницької процедури (контрольне запитання: Як ви вважаєте, скільки часу тривала наша розмова? Якщо менше чи близько до реального часу, контакт з обстежуваним оцінювався позитивно).

Додатково визначались міра готовності обстежуваних до участі в подальших емпіричних дослідженнях, а також їх зацікавленість взяти участь у спеціалізованих тренінгах для управлінців, побажання щодо змісту та організації тренінгів.

У подальшому на основі аналізу виявлених ситуацій нами здійснювався добір ігрових вправ та кейсів для розробки спеціалізованих програм психологічних тренінгів.

Вибірка. У дослідженні брали участь лінійні менеджери, менеджери середньої ланки та управлінці вищої керівної ланки компаній приватної форми власності та державних організацій, розташованих у м. Київ.

Загальна кількість вибірки складає 144 особи (з них 80 – чоловіки, 64 – жінки). Вибірка квотувалась за стажем роботи, статтю, формою власності та галузевою приналежністю організації (підприємства, компанії).

Аналіз результатів емпіричного дослідження. Аналіз результатів експертних інтерв'ю дозволив виявити чотири типи проблемних ситуацій, які виникають в різних підсистемах професійної взаємодії управлінців.

До **першого типу проблемних ситуацій** експертами було віднесено ситуації, які виникають внаслідок: 1) проблем, пов'язаних з неузгодженістю дій між суб'єктами взаємодії через недостатню координацію; 2) проблем, пов'язаних з прийняттям рішень суб'єктами взаємодії; 3) проблем, пов'язаних з розподілом відповідальності між суб'єктами взаємодії; 4) проблем, пов'язаних з недостатньою лояльністю суб'єктів взаємодії.

Ситуації, які ілюструють проблеми в різних підсистемах взаємодії, наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Типові ситуації, пов'язані з проблемами кооперації

Типові проблемні ситуації		Індикатори проблемних ситуацій в різних підсистемах взаємодії			
		«менеджер – підлеглі»	«менеджер – бізнес-партнери»	«менеджер – інші менеджери»	«менеджер – власник»
Проблемні ситуації у професійній взаємодії	Неузгодженість дій через недостатню координацію	Небажання менеджерів координувати дії з підлеглими, що впливає на досягнення спільних цілей	Небажання координувати дії з партнерами, що впливає на ефективність співробітництва	Небажання координувати співпрацю з іншими менеджерами, прагнення діяти автономно	Неузгодженість тактичних та стратегічних дій власників та менеджерів
	Проблеми з прийняттям рішень	Прагнення менеджерів директивно нав'язувати власні рішення	Нав'язування партнерам власних рішень без врахування їх інтересів	Відмова від колегіального прийняття рішень	Обмеження власниками свободи прийняття рішень менеджерів, саботаж менеджерами реалізації рішень власників
	Проблеми з розподілом відповідальності між суб'єктами взаємодії	Страх відповідальності у підлеглих («психологія виконавця»)	Перекладання відповідальності за негативні результати на партнерів	Перекладання відповідальності за неуспішні дії на колег	Безвідповідальність менеджерів перед власниками, перекладання власниками відповідальності на менеджерів без надання повноважень
	Недостатня лояльність суб'єктів взаємодії	Відсутність лояльності підлеглих до керівництва через орієнтацію менеджерів на родинні та дружні зв'язки в кадрових питаннях	Встановлення контактів з конкурентами «за спиною» партнерів без їх інформування	Орієнтація менеджерів на особисті зв'язки у взаємодії з колегами замість ділових	Відсутність лояльності менеджерів до компанії через орієнтацію власників на родинні та дружні зв'язки при розподілі керівних посад

Змістовний аналіз цих ситуацій дозволяє кваліфікувати *перший тип* як *ситуації, пов'язані з проблемами кооперації* у професійній взаємодії управлінців. З нашої точки зору, усунення негативних наслідків таких ситуацій та проблем можливе завдяки розвитку навичок та вмій проектування взаємодії, координації дій учасників взаємодії, розробки та впровадження програм оптимізації спільної діяльності, тобто, за рахунок розвитку кооперативної рефлексії.

До *другого типу проблемних ситуацій* експертами було віднесено ситуації, які виникають внаслідок: 1) проблем непорозуміння між суб'єктами взаємодії; 2) проблем, пов'язаних з порушенням суб'єктами взаємодії етики ділового спілкування; 3) проблем, пов'язаних з самоізоляцією менеджерів у взаємодії; 4) проблем, пов'язаних з недовірою суб'єктів взаємодії один до одного; 5) проблем, які виникають внаслідок спотвореного зворотного зв'язку між суб'єктами взаємодії; 6) проблем, викликаних неадекватністю комунікативної позиції; 7) проблем, викликаних демотивуючим стилем керівників у взаємодії. Ситуації, які ілюструють ці проблеми в різних підсистемах взаємодії наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Типові ситуації, пов'язані з проблемами комунікації

Типові проблемні ситуації		Індикатори проблемних ситуацій в різних підсистемах взаємодії			
		«менеджер – підлегли»	«менеджер – бізнес-партнери»	«менеджер – інші менеджери»	«менеджер – власник»
Проблемні ситуації у професійній взаємодії	Проблеми непорозуміння	Нерозуміння підлеглими завдань менеджерів, нерозуміння ініціатив підлеглих менеджерами	Нерозуміння партнерами бізнес-проблем один одного, складності у донесенні власної позиції	Нерозуміння позицій та ідей колег, складності у аргументації власної позиції	Нерозуміння власниками функціонування бізнес-моделей, нерозуміння менеджерами планів власників
	Порушення етики ділового спілкування	Втручання менеджерів в операційну діяльність керівників нижчої ланки, підрив їх авторитету	Втручання в діяльність партнерів та їх підлеглих, підрив їх авторитету	Втручання в діяльність колег та їх підлеглих, підрив їх авторитету	Втручання власників в операційну діяльність менеджерів та підрив їх авторитету
	Самоізоляція менеджерів у взаємодії	Закритість, небажання спілкуватись, ігнорування пропозицій підлеглих	Закритість у спілкуванні з партнерами, ігнорування їх досвіду	Закритість у спілкуванні з колегами, ігнорування їх досвіду	Уникнення діалогу, ігнорування власниками ідей менеджерів

Проблемні ситуації у професійній взаємодії	Недовіра у взаємостосунках	Тотальний контроль дій підлеглих, надмірна вимогливість керівників, безініціативність підлеглих	Надмірна обережність у контактах з партнерами, уповільнення процесу прийняття спільних рішень	Приховування інформації від колег, орієнтація на одноосібне спілкування з власниками	Недовіра менеджерам через ризики шахрайства, недовіра власникам через невиконання зобов'язань
	Спотворений зворотний зв'язок	Заангажованість менеджерів при виборі комунікаційних каналів у взаємодії з підлеглими (орієнтація тільки на лояльних)	Заангажованість менеджерів при виборі каналів комунікації з партнерами (орієнтація тільки на позитиві зовнішні оцінки)	Заангажованість менеджерів при виборі каналів комунікації у взаємодії з колегами (орієнтація тільки на позитиві зовнішні оцінки)	Заангажованість власників при виборі комунікаційних каналів у взаємодії з менеджерами (орієнтація тільки на лояльних)
	Неадекватність комунікативної позиції	Невідповідність вибору комунікативної позиції менеджера змісту ситуації взаємодії з підлеглими (побудова відносин з позиції сили)	Невідповідність вибору комунікативної позиції менеджера змісту ситуації взаємодії з партнерами (прагнення нав'язати власні правила)	Невідповідність вибору комунікативної позиції менеджера змісту ситуації взаємодії з колегами (абсолютизація власної точки зору)	Невідповідність вибору комунікативної позиції менеджера змісту взаємодії з власниками, неготовність власника сприймати менеджера як незалежного
	Демотивуючий стиль взаємодії	Домінування репресивної культури управління у менеджерів (кількість покарань перевищує кількість заохочень)	Блокування співробітництва та формалізація взаємодії з партнерами	Блокування співробітництва і штучна стимуляція конкуренції у взаємодії з колегами	Домінування репресивної культури управління в діяльності власників (кількість покарань перевищує кількість заохочень)

Змістовний аналіз цих ситуацій дозволяє кваліфікувати *другий тип* як *ситуації, пов'язані з проблемами комунікації* у професійній взаємодії управлінців.

З нашої точки зору, усунення негативних наслідків таких ситуацій та проблем можливе завдяки розвитку комунікативних навичок та вмінь, самодіагностики у сфері ділового спілкування, підвищення точності самосприйняття та сприймання партнерів по взаємодії, все-

бічного переосмислення власного комунікаційного досвіду, тобто, за рахунок розвитку комунікативної рефлексії.

До *третього типу проблем* експертами було віднесено ситуації, які виникають внаслідок: 1) проблем, пов'язаних з неадекватністю самооцінки суб'єктів взаємодії (насамперед, топ-менеджерів та власників); 2) проблем, пов'язаних з недостатньою емоційною саморегуляцією менеджерів у взаємодії; 3) проблем, пов'язаних з домінуванням егоїстичних інтересів у суб'єктів взаємодії; 4) проблем, викликаних відсутністю кар'єрної мотивації у суб'єктів взаємодії. Ситуації, які ілюструють ці проблеми в різних підсистемах взаємодії, представлені в таблиці 3.

Таблиця 3

Типові ситуації, пов'язані з особистісними проблемами управлінців

Типові проблемні ситуації		Індикатори проблемних ситуацій в різних підсистемах взаємодії			
		«менеджер – підлеглий»	«менеджер – бізнес-партнери»	«менеджер – інші менеджери»	«менеджер – власник»
Проблемні ситуації у професійній взаємодії	Неадекватна самооцінка	Переоцінка власних можливостей, недооцінка пропозицій підлеглих	Переоцінка власного досвіду, недооцінка пропозицій партнерів	Переоцінка власних ідей та пропозицій, недооцінка ідей та пропозицій колег	Переоцінка власниками своїх можливостей, недооцінка ідей менеджерів
	Недостатня емоційна саморегуляція	Нездатність контролювати власні емоції у взаємодії з підлеглими	Нездатність контролювати власні емоції у взаємодії з партнерами	Нездатність контролювати власні емоції у взаємодії з колегами	Недостатній емоційний контроль та стресостійкість у взаємодії з власниками
	Домінування егоїстичних інтересів	Домінування особистих інтересів над службовими у взаємодії з підлеглими, замкненість на виконанні тільки власних завдань	Домінування особистих відносин над діловими у взаємодії з партнерами	Несумісність особистих цілей менеджерів з цілями та завданнями колег, ігнорування командної співпраці	Несумісність особистих інтересів менеджерів з цілями організації, руйнування цілісності діяльності організації
	Відсутність кар'єрної мотивації	Обмеженість можливостей кар'єрного зростання підлеглих, відсутність системи внутрішнього навчання	Обмеженість можливостей для розвитку співробітництва	Обмеженість можливостей кар'єрного зростання, відсутність системи навчання та розвитку менеджерів	Обмеженість перспектив кар'єрного зростання для менеджерів, відсутність мотивації до навчання у керівників

Змістовний аналіз цих ситуацій дозволяє кваліфікувати *третій тип* як *ситуації, пов'язані з особистісними проблемами* у професійній взаємодії управлінців. З нашої точки зору, усунення негативних наслідків таких ситуацій та проблем можливе завдяки трансформації уявлень менеджерів про самих себе та інших суб'єктів взаємодії, розвитку навичок їх емоційної саморегуляції у взаємодії, розширення уявлень менеджерів про власну участь у цій взаємодії та можливості її оптимізації за рахунок спрямованої аутокорекції, тобто, за рахунок розвитку особистісної рефлексії.

До *четвертого типу проблем* експертами було віднесено ситуації, які виникають внаслідок: 1) проблем, викликаних недостатньою професійною компетентністю суб'єктів взаємодії; 2) проблем, пов'язаних з неготовністю суб'єктів взаємодії до впровадження змін та нововведень у взаємостосунки з різними суб'єктами взаємодії; 3) проблем, викликаних порушеннями в процесі цілепокладання суб'єктів взаємодії (насамперед, топ-менеджерів та власників). Ситуації, які ілюструють ці проблеми в різних підсистемах взаємодії, представлені в таблиці 4 на с. 176.

Змістовний аналіз цих ситуацій дозволяє кваліфікувати *четвертий тип* як *ситуації, пов'язані з проблемами професійної компетентності* у професійній взаємодії управлінців. З нашої точки зору, усунення негативних наслідків таких ситуацій та проблем можливе завдяки оновленню системи управлінських знань, розвитку механізмів цілепокладання, цілереалізації, навичок пріоритезації цілей, розкриттю інноваційного потенціалу менеджерів у різних ситуаціях взаємодії, тобто за рахунок розвитку когнітивної та професійної рефлексії.

Таким чином, виокремлені ситуації відображають коло базових проблем, які спостерігаються у професійній взаємодії управлінців. Саме тому вони були покладені нами в основу розробки вправ, ігор та кейсів для окремих модулів спеціалізованих тренінгових програм розвитку психологічної готовності управлінців до інноваційної діяльності [15; 17; 18] та розвитку рефлексивної компетентності топ-менеджерів [7; 8; 9]. З нашої точки зору, такий комплексний підхід дозволяє тренерам розраховувати на більш чітке визначення рівня тренінгу. На думку, М. В. Кларіна та Н. І. Прокоф'євої, такими рівнями тренінгів можуть бути: індивідуальний, системний та стратегічний [4; 11].

Використання запропонованої методики глибинного експертного інтерв'ю в процесі попередньої організаційної діагностики може допомогти психологам при розробці тренінгових програм з урахуванням потреб як самих управлінців, так і організацій (підприємств, компаній), в яких вони працюють. Зазначений підхід використовується нами не тільки в тренінговій, але й у консалтинговій діяльності [14; 16].

Таблиця 4

Типові ситуації, пов'язані з проблемами професійної компетентності

Типові проблемні ситуації		Індикатори проблемних ситуацій в різних підсистемах взаємодії			
		«менеджер – підлегли»	«менеджер – бізнес-партнери»	«менеджер – інші менеджери»	«менеджер – власник»
Проблемні ситуації у професійній взаємодії	Недостатня професійна компетентність	Недостатність знань, більш низький рівень професійної компетентності менеджерів порівняно з підлеглими	Недостатність знань, більш низький рівень професійної компетентності менеджерів порівняно з партнерами	Недостатність знань, більш низький рівень професійної компетентності менеджерів порівняно з колегами	Недостатність знань, більш низький рівень професійної компетентності власників порівняно з менеджерами, обмежене бачення власниками перспектив розвитку бізнесу
	Закритість до інновацій	Закритість менеджерів до впровадження нововведень, поширення нового досвіду	Неготовність до впровадження нововведень у стосунки з партнерами	Неготовність до сприйняття інновацій, запропонованих колегами	Консервативність власників, закритість до нового досвіду, ухиляння від впровадження нововведень
	Порушення в процесі цілепокладання	Відволікання підлеглих на непрофільні (другорядні) завдання, неврахування менеджером можливостей підлеглих при постановці цілей	Порушення процесу цілереалізації у взаємостосунках з партнерами (неготовність переводити власні цілі у реальні стосунки)	Порушення процесу цілереалізації у взаємостосунках з колегами (неготовність переводити власні цілі у спільну діяльність)	Порушення в пріоритетності цілей менеджерів, невідповідність цілей інтересам організації

Крім того, результати даного дослідження було впроваджено в освітню практику. Типологія проблемних ситуацій у професійній взаємодії управлінців використовується нами в процесі викладання дисциплін «Психологічні технології бізнес-тренінгу» та «Психологічні технології бізнес-консультування» для студентів-магістрів факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які навчаються за спеціалізацією «Психологія праці та організаційна психологія».

Висновки. Аналіз результатів проведеного емпіричного дослідження дозволив нам дійти до наступних висновків.

1. Визначено чотири типи проблемних ситуацій, які виникають у системі професійної взаємодії управлінців: 1) ситуації, пов'язані з проблемами кооперації; 2) ситуації, викликані проблемами комунікації; ситуації, 3) пов'язані з особистісними проблемами; 4) ситуації, що виникають внаслідок проблем професійної компетентності.

2. Встановлено, що до першого типу належать ситуації, які пов'язані з проблемами: неузгодженості дій між суб'єктами взаємодії через недостатню координацію; прийняття рішень суб'єктами взаємодії; розподілу відповідальності між суб'єктами взаємодії; недостатньої лояльності суб'єктів взаємодії.

До другого типу належать ситуації, які пов'язані з проблемами: непорозуміння між суб'єктами взаємодії; порушення суб'єктами взаємодії етики ділового спілкування; самоізоляції менеджерів у взаємодії; недовіри суб'єктів взаємодії один до одного; спотвореного зворотного зв'язку між суб'єктами взаємодії; демотивуючого стилю керівників.

До третього типу належать ситуації, які пов'язані з проблемами: неадекватності самооцінки суб'єктів взаємодії; недостатньої емоційної саморегуляції менеджерів у взаємодії; домінування егоїстичних інтересів у суб'єктів взаємодії; відсутності кар'єрної мотивації у менеджерів.

До четвертого типу належать ситуації, які пов'язані з проблемами: недостатньої професійної компетентності суб'єктів взаємодії; неготовності менеджерів до впровадження змін та нововведень у взаємовідносини з різними суб'єктами взаємодії; порушення в процесі цілепокладання суб'єктів взаємодії (насамперед, топ-менеджерів та власників).

3. Виокремлені ситуації відображають коло базових проблем, які спостерігаються у професійній взаємодії управлінців. Зазначені ситуації можуть бути покладені в основу розробки вправ, ігор та кейсів для окремих модулів спеціалізованих тренінгових програм, орієнтованих на управлінців.

Перспективи подальших досліджень полягають у всебічній апробації запропонованого підходу в сфері організаційної діагностики, в тренінговій та консалтинговій роботі з управлінцями.

Список використаних джерел

1. Адизес И. Управление жизненным циклом корпорации / И. Адизес. – СПб.: Питер, 2008. – 384 с.
2. Белановский С. А. Индивидуальное глубокое интервью / С. А. Белановский. – М.: Никколо-Медиа, 1993. – 320 с.
3. Мертон Р. Фокусированное интервью / Р. Мертон, М. Фиске, П. Кендалл. – М., 2000. – 167 с.

4. Кларин М. В. Корпоративний тренінг: от А до Я / М. В. Кларин. – М.: Дело, 2002. – 224 с.

5. Минякова Т. Е. Управленческое консультирование / Т. Е. Минякова. – Ульяновск, 2007. – 112 с.

6. Остапенко І. В. Особливості використання якісних методів для дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації / І. В. Остапенко // Проблеми політичної психології: збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 5 (19). – С.167–178.

7. Остапенко И. В. Развитие рефлексивной компетентности руководителя в условиях тренинга / И. В. Остапенко // Альманах современной науки и образования. – 2013. – № 10 (77). – С. 135–140. – ISSN 1993-5552.

8. Остапенко І. В. Соціально-психологічні особливості формування рефлексивної компетентності топ-менеджерів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Остапенко Ірина Віталіївна. – Київ, 2014. – 223 с.

9. Остапенко І. В. Формування рефлексивної компетентності керівника в умовах психологічного тренінгу / І. В. Остапенко // Актуальні проблеми психології. Проблеми загальної та педагогічної психології, Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2013. – Том 11. – Вип. 7 – Частина 2. – С. 141–150.

10. Пригожин А. И. Методы развития организаций / А. И. Пригожин. – М.: МЦФЭР, 2003. – 863 с.

11. Прокофьева Н. И. Бизнес-тренинг: с чего начать, как преуспеть. Советы руководителям и тренерам / Н. И. Прокофьева. – СПб.: Питер, 2009. – 304 с.

12. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В. А. Ядова. – Л.: Наука, 1979. – 264 с.

13. Соснюк О. П. Діагностика особливостей особистісної активності суб'єктів інноваційної діяльності якісними методами / О. П. Соснюк // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2008. – Том 7. – Випуск 16. – С. 163–168.

14. Соснюк О. Достоверность исследовательской информации – гарантия комфортной уверенности заказчиков в принятии управленческих решений / О. Соснюк // Маркетинговые исследования в Украине. – 2016. – № 5 (78). – С. 32–35.

15. Соснюк О. П. Методологічні принципи формування психологічної готовності до інноваційної діяльності в умовах тренінгу / О. П. Соснюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2006. – Випуск 26. – С. 49–52.

16. Соснюк О. Профессиональное сообщество может оказать сильную помощь в подготовке кадров для маркетинговых исследований / О. Соснюк // Маркетинговые исследования в Украине. – 2015. – № 5 (72). – С. 20–24.

17. Соснюк О. П. Тренінгові технології розвитку інноваційного потенціалу особистості / О. П. Соснюк // Наука і освіта. – 2008. – № 7. – С. 178–182.

18. Соснюк О. П. Формування психологічної готовності особистості до інноваційної діяльності: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Соснюк Олег Петрович. – Київ, 2006. – 198 с.

19. Филонович С. Р. Управленческое консультирование / С. Р. Филонович. – СПб., 2002. – 156 с.
20. Франселла Ф. Новый метод исследования личности / Ф. Франселла, Д. Банистер. – М.: Прогресс, 1987. – 236 с.
21. Management consulting: a guide to the profession / Ed. M. Kubr. – Geneva: International Labour Office, 2002. – 904 p.
22. Salmon P. Differential conforming of the developmental process / P. Salmon // British Journal of social and clinical Psychology. – 1976. – P. 22–31.
23. Stewart V. Business applications of repertory grid / V. Stewart. – Enquire Within, 1997. – 92 p. – Access mode: <http://www.EnquireWithin.co.nz> – 15.08.2017.

References transliterated

1. Adizes I. Upravlenie jiznennim ciklom korporacii / I. Adizes. – SPb.: Piter, 2008. – 384 s.
2. Belanovskyy S. A. Indyvydual'noe glubokoe interv'yu / S. A. Belanovskyy. – M.: Nykkolo-Medya, 1993. – 320 s.
3. Klarin M. V. Korporativnii trening: ot A do Ya / M. V. Klarin. – M.: Delo, 2002. – 224 s.
4. Minyakova T. E. Upravlencheskoe konsultirovanie / T. E. Minyakova. – Ulyanovsk, 2007. – 112 s.
5. Merton R. Fokusirovannoe interv'yu / R. Merton, M. Fiske, P. Kendall. – M., 2000. – 167 s.
6. Ostapenko I. V. Osoblyvosti vykorystannya yakisnykh metodiv dlya doslidzhennya komunikativnykh bar'yeriv natsional'noyi ta hromadyans'koyi samoidentyfikatsiyi / I. V. Ostapenko // Problemy politychnoyi psykholohiyi: zbirnyk naukovykh prats'. – 2017. – Vyp. 5 (19). – S.167–178.
7. Ostapenko I. V. Razvitie refleksivnoi kompetentnosti rukovoditelya v usloviyah treninga / I. V. Ostapenko // Almanah sovremennoi nauki i obrazovaniya. – 2013. – № 10 (77). – S. 135–140. – ISSN 1993-5552.
8. Ostapenko I. V. Sotsial'no-psykholohichni osoblyvosti formuvannya refleksyvnoyi kompetentnosti top-menedzheriv: dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.05 «Sotsial'na psykholohiya; psykholohiya sotsial'noyi roboty» / Ostapenko Iryna Vitaliyivna. – Kyi'v, 2014. – 223 s.
9. Ostapenko I. V. Formuvannya refleksyvnoyi kompetentnosti kerivnyka v umovakh psykholohichnoho treninhu / I. V. Ostapenko // Aktual'ni problemy psykholohiyi. Problemy zahal'noyi ta pedahohichnoyi psykholohiyi, Zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi im. H. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny. – 2013. – Tom 11. – Vyp. 7 – Chastyna 2. – S. 141–150.
10. Prigojin A. I. Metodi razvitiya organizacii / A. I. Prigojin. – M.: MCFER, 2003. – 863 s.
11. Prokof'eva N. I. Biznes-trening: s chego nachat, kak preuspet. Soveti rukovoditelyam i treneram / N. I. Prokof'eva. – SPb.: Piter, 2009. – 304 s.
12. Samoreguljacija i prognozirovanie social'nogo povedeniya lichnosti / Pod red. V. A. Jadova. – L.: Nauka, 1979. – 264 s.
13. Sosniuk O. P. Diahnostyka osoblyvostey osobystisnoyi aktyvnosti sub'yektiv innovatsiyanoi diyal'nosti yakisnyymi metodamy / O. P. Sosniuk // Aktual'ni problemy

psykholohiyi: zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi im. H. S. Kostyuka APN Ukrainy. – 2008. – Tom 7. – Vypusk 16. – S. 163–168.

14. Sosniuk O. Dostovernost issledovatel'skoi informatsii – garantiya komfortnoi uverenosti zakazchikov v prinyatii upravlencheskih reshenii / O. Sosniuk // Marketingovie issledovaniya v Ukraine. – 2016. – № 5 (78). – S. 32–35.

15. Sosniuk O. P. Metodolohichni pryntsyipy formuvannia psykholohichnoi hotovnosti do innovatsiinoi diialnosti v umovakh treninhu / O. P. Sosniuk // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka Seria: Sotsiolohiia. Psykholohiia. Pedahohika. – 2006. – Vypusk 26. – S. 49–52.

16. Sosniuk O. Professionalnoe soobshestvo mojet okazat posilnyuyu pomosh v podgotovke kadrov dlya marketingovykh issledovaniy / O. Sosniuk // Marketingovie issledovaniya v Ukraine. – 2015. – № 5 (72). – S. 20–24.

17. Sosniuk O. P. Treninhovi tekhnolohii rozvytku innovatsiinoho potentsialu osobystosti / O. P. Sosniuk // Nauka i osvita. – 2008. – № 7. – S. 178–182.

18. Sosniuk O. P. Formuvannya psykholohichnoyi hotovnosti osobystosti do innovatsiynoyi diyal'nosti: dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.01 «Zahal'na psykholohiia, istoriia psykholohiyi» / Sosniuk Oleh Petrovych. – Kyi'v, 2006. – 198 s.

19. Filonovich S. R. Upravlencheskoe konsultirovanie / S. R. Filonovich. – SPb., 2002. – 156 s.

20. Fransella F. Novii metod issledovaniya lichnosti / F. Fransella, D. Banister. – M.: Progress, 1987. – 236 s.

21. Management consulting: a guide to the profession / Ed. M. Kubr. – Geneva: International Labour Office, 2002. – 904 p.

22. Salmon P. Differential conforming of the developmental process / P. Salmon // British Journal of social and clinical Psychology. – 1976, – P. 22–31.

23. Stewart V. Business applications of repertory grid / V. Stewart. – Enquire Within, 1997. – 92 p. – Access mode: <http://www.EnquireWithin.co.nz> – 15.08.2017.

Abstract

Sosniuk O. P.,
PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor (docent)

Ostapenko I. V.,
PhD (Candidate of Psychological Sciences)

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF TYPICAL PROBLEM SITUATIONS IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL INTERACTION OF MANAGERS

The article is devoted to the research of problem situations, which arise in the system of professional interaction of managers. The authors have described the procedure of empirical research and point the technique of in-depth expert interview.

According to the result of empirical research, the authors have defined four types of problem situations, which arise in the system of professional interaction of managers: 1) situations caused by communication problems; 2) situations caused by cooperation problems; 3) situations related to personal problems; 4) situations arising from problems of professional competence.

The authors established that the first type includes situations that arise from such problems: inconsistency of actions between subjects of interaction due to lack of coordination; decision-making by subjects of interaction; division of responsibility between subjects of interaction; lack of loyalty of subjects of interaction.

The second type includes situations that arise from such problems: misunderstanding between subjects of interaction; violation of the ethics of business communication by the subjects of the interaction; self-isolation of managers in interaction; distrust of interaction subjects to one another; distorted feedback between subjects of interaction; demotivating style of executives.

The third type includes situations that arise from such problems: inadequate self-esteem of subjects of interaction; lack of emotional self-regulation of managers in interaction; domination of selfish interests of the subjects of interaction; lack of career motivation from managers.

The fourth type includes situations that arise from such problems: lack of professional competence of actors; the unpreparedness of managers to implement changes and innovations in the relationship with different subjects of interaction; subjects' of interaction violation in the process of goal-setting (first of all, top managers and owners).

The authors have analyzed the peculiarities of the manifestation of these problem situations in various subsystems of managers' professional interaction (such as «manager – subordinates», «manager – business partners», «manager – other managers», «manager – owner»). Also, the authors present a list of illustrations of typical situations for each subsystem of professional interaction of managers. The authors have outlined the prospects for using the results of research in the field of education and practical activities (training, consulting) of a psychologist.

Отримано – 11 серпня 2017
Received – August 11, 2017

Рецензовано – 17 серпня 2017
Revision – August 17, 2017

Прийнято – 21 серпня 2017
Accepted – August 21, 2017

УДК 321.02:159.955

Траверсе Т. М.,
доктор психологічних наук,
професор кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: traversay@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГІПОТЕЗИ РОЗВ'ЯЗКУ ПОЛІТИЧНОЇ ЗАДАЧІ (ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ)

У статті розглядаються загальні положення психологічної науки щодо специфіки процесу формування гіпотези під час розв'язання актором політичних задач. Йдеться про зміст процесу формування гіпотези в контексті політичного мислення актора.

Ключові слова: політичне мислення, етапи процесу мислення, гіпотеза здогадка, інсайт, процес формування гіпотези.

The article deals with the general provisions of psychological science concerning the specificity of the hypothesis forming process when solving political problems by the actor. It touches upon the content of the hypothesis forming process in the context of the actor's political thinking.

Key words: political thinking, stages of the thinking process, conjecture hypothesis, insight, process of hypothesis formation.

Постановка проблеми. Геополітичні тенденції глобалізації, динамічність буття українського соціуму (який перебуває у станах війни та миру водночас), зумовлюють явну і приховану політизацію громадян, свідому й несвідому їх залученість до сфери політики. Відбувається вироблення ціннісних систем координат [5] завдяки актуалізації політичного мислення громадян (Т. М. Траверсе, Ю. Ж. Шайгородський).

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що політичне мислення як процес є детермінованим, імовірнісним, спрямованим, у зв'язку з чим особливим його етапом є процес формування задуму (у процесі розв'язання політичних задач). Задум (як результат) організовує та спрямовує подальшу мисленнєву діяльність, містить передбачення остаточного розв'язку. Процес формування задуму, тобто уявлення про майбутній результат (продукт) діяльності, його

регулівні та спрямувальні властивості як наукова проблема розроблялися в контексті психології праці (Б. Ф. Ломов, 2006; В. О. Моляко, 2007; Д. М. Завалішина, 1995 та ін.); мислення (Дж. Брунер, 1977; В. В. Давидов, К. Дункер, 1965; Я. О. Пономарьов, 1967; В. Н. Пушкін, 1967; С. Л. Рубінштейн, 1976; О. К. Тихомиров, 1984); розуміння (А. Б. Коваленко, 1999; В. В. Знаков, 2014; Л. Л. Гурова, 2005 та ін.); творчості (І. М. Біла, 2011; Л. А. Мойсеєнко, 2013; В. О. Моляко, 2008; Я. О. Пономарьов, 1960 та ін.). Гіпотеза є прогнозом того, як можна розв'язати суперечність проблеми. Виникаючи як первинне поняття про розв'язок, провідна ідея задуму містить процеси антиципування, асоціювання, (які змістовно його ампліфікують), поєднуючи образно-поняттєві знання щодо кінцевого результату та способу його досягнення.

Мета статті є розгляд загальних характеристик щодо специфіки процесу формування гіпотези під час розв'язання актором політичних задач.

Виклад основного матеріалу. Задум існує як певного роду припущення, модель потрібного майбутнього (за М. О. Бернштейном) стосовно зв'язків, причин явищ суспільних подій. У розробках політичної діяльності вживаними є поняття «проект», «програма», «план», «прогноз», які позначають спрямованість пізнання, проте чітко не визначають міру усвідомленості й однозначної доконаності стосовно потрібного суспільно-політичного майбутнього. Формування задуму є прогностично-проектною, антиципувальною творчою діяльністю. Системний характер антиципації розкрито у діяльнісному підході. Йдеться про те, що випереджальне відображення (за П. К. Анохіним) включено до всіх основних функцій психіки. На найвищому рівні (мовленнево-мисленневому) воно виявляється у формі цілеспрямованої усвідомленої діяльності, для якої провідними є процеси, в яких людина оперує знаками й знаковими системами (Б. Ф. Ломов, Є. М. Сурков, 1980 та ін.). Здатність до випереджального відображення здебільшого визначає успішність смислоутворення під час планування майбутнього, життєвих цілей, організації часу свого життя (К. О. Абульханова-Славська, 1991; Л. І. Анциферова, 2007 та ін.).

Серед особливостей прогностичної діяльності сучасної людини вчені виокремлюють логічність антиципування, яка поєднується з реліктами пралогічної і теологічної антиципації та засвідчує появу нового культурно-історичного типу антиципування – неологічного. Зокрема, І. Г. Батраченко зазначає, що *антиципація* функціонує як «темпорально орієнтована форма організації психічного, що призначена для відображення, проектування та опрідметнення майбутнього»,

як двоєдиний процес випереджального відображення (прогнозування й упередження) і творення майбутнього – проектування (цілепокладання й планування) й опрідметнення [3, с. 18].

У політичному прогнозуванні (як спеціальному виді пізнавальної діяльності фахівців) прогноз визначають як науково обґрунтоване судження про можливі стани об'єкта в майбутньому. Прогноз як нове знання існує у формі знань про невідомі властивості об'єктів суспільно-політичного середовища (що на момент прогнозу були невідомими) та знання про властивості неіснуючих на момент прогнозування об'єктів. У прогнозуванні продукуються можливі (найбільш адекватні, найменше бажані) перспективи, стани, розв'язки, тобто те, як і в який спосіб розвиватиметься певне явище протягом певного терміну (В. П. Горбатенко та ін.). Встановлюється можливий діапазон альтернатив і чинників, що впливають на ймовірність здійснення прогнозу.

Гіпотезу вважають окремим аспектом прогностичної діяльності (за Дж. Брунером), концептуальними структурами (за М. О. Холодною) та ін. У дослідженнях функцій прогнозування в різних видах професійної діяльності з'ясовано, що прогностичні процеси мають універсальність. Вони характеризують усі рівні психічного відображення і регуляції (неусвідомлюваний, зокрема субсенсорний; сенсомоторний, перцептивний; рівень уявлень; мовленнєво-мисленнєвий). Водночас антиципація розрізняється щонайменше за чотирма параметрами: складністю розв'язуваних задач; часовій перспективі; складністю самого процесу передбачення; способу інтеграції використовуваної інформації [11].

Гіпотеза (як одна з форм випереджального відображення) характеризує в пізнавальному процесі припущення про розв'язок (реальний або потенційний) безвідносно до достовірності. Психічну діяльність як діяльність суб'єкта з перевірки власних гіпотез, створених водночас у кількох незалежних пізнавальних контурах, використовують у розумінні психічних та соціальних явищ [1].

Мисленнєва активність має вияв у здогадках, припущеннях, умовиводах, намаганнях відшукати відповіді на сформульовані питання. Політичне мислення можна розглядати як частковий прояв діалектичного мислення, тобто як специфічний процес перетворення ситуації, що має різноспрямовані складові. Зокрема, вертикальні складові полягають у трансформуванні (частковому або повному) суспільно-політичної ситуації у певні одиниці, а горизонтальні полягають у перетворенні самих одиниць. Будь-який вибір одиниць, тобто фрагментування змісту, є індивідуально особливим, таким, коли подальші перетворення виявляються зумовленими первинним вибором (О. К. Тихомиров, 1987).

Характеризуючи механізм продукування гіпотез, дослідники зазначають, що його можна розглядати як «зміст евристичного пошуку, форма якого може бути різною – словесно-логічною (дискурсивною) або наочно-інтуїтивною» [9, с. 61]. Діючи у той чи інший спосіб, актор здатен змоделювати (спроєктувати) розв'язок, а отже, виокремити суттєві кроки стосовно результатів їхнього здійснення. За Л. Л. Гуровою, така побудова плану розв'язання є евристичним процесом, «в якому концентрується пошук розв'язку на відносно активній його стадії» [там само, с. 56]. Виникають значущі та побічні евристичні образи, які сприяють розв'язку задачі, знаходженню потрібного образу-ідеї (С. М. Василейський, 1952).

У кращому випадку здійснюється таке переструктурування політичної задачі, яке приводить до глибшого аналізу, продукування «універсальної гіпотези, а не узагальнення, яке ґрунтується лише на невеликій кількості випадків» [6, с. 56]. Такий «гештальт» є сутнісною структурою, який позбавляє задачу наявної проблемності. Інколи сама гіпотеза може бути недоречною, оскільки не має відношення до структури ситуації, до вимог ситуації, до смислу елементів ситуації та відношень між ними. Тобто бути не пов'язаною з тими «структурними властивостями, які зумовлюють вимоги до розумного розв'язання або осмисленої гіпотези» [там само, с. 57].

Формування задуму відбувається завдяки функціонуванню психологічних механізмів (як закономірне і необхідне поєднання явищ і процесів, що стало приводить до певного результату). Це автономний автоматизований процес (або сукупність процесів), який здебільшого є незалежним від свідомого управління і таким, що не вимагає усвідомлення для свого успішного функціонування. Водночас він є результативним, має предметно-смісловий зміст, просторову й часову організацію. Основною функцією психологічного механізму розв'язання є певне перетворення змісту задачі або проблеми, що, своєю чергою, забезпечує досягнення шуканого результату. Зв'язок зі змістом проблемної ситуації виступає тут ключовою рисою [14, с. 134]. Механізмом розв'язання творчих задач (за Я. О. Пономарьовим) є інваріант змісту досвіду, який накопичений людиною. У найбільш розгорнутому вигляді цей механізм представлений здатністю діяти в умі. У нашому дослідженні механізмом політичного мислення, який функціонує як загальний напрям на розв'язок, є стратегіальна організація пошукового процесу.

Дослідники розрізняють механізми розв'язання задач і проблем [К. Дункер; В. Ф. Спиридонов та ін.]. Стосовно політичних задач такої диференціації встановити неможливо з огляду на їхню специфіку [15]. Антиципація як уявлення (у свідомості людини) схеми розв'язання

якоїсь проблеми ще до того, як вона буде реально розв'язана, та гіпотеза як компонент процесу мислення мають полісистемний зв'язок. У гіпотезах фокусуються підходи до розв'язання задачі. Гіпотеза водночас є результатом, продуктом попереднього етапу мисленнєвої діяльності та індикатором стадій конкретного мисленнєвого пошуку.

У дослідженні ролі гіпотез як припустимих способів перетворення ситуації, що формуються у процесі мислення, основними структурними компонентами мисленнєвого пошуку є формулювання плану дій, продукування можливих у даній ситуації варіантів її перетворення згідно з метою задачі. Тобто виробляються підходи, спроби продукування розв'язку, коли один з них, ймовірно, стане підґрунтям для розв'язку задачі (С. Д. Смирнов, 1983).

Поняття гіпотези відображає наявність у пізнавальному процесі припущення, гадки, домислу, наміру, здогадку про розв'язок або його спробу безвідносно як до достовірності, так і до попередньої діяльності. Саме така суб'єктивність дає змогу розкрити реальний перебіг процесу мислення в ході розв'язання політичних задач. У гіпотезі відбивається суб'єктивний вибір і відбір значущих одиниць ситуації, їхніх елементів, а також формується діапазон дій та операцій з ними, що в цілісній картині мислення відбувається як рух думки. О. К. Тихомиров зазначав, що, окрім так званого програвання спроб розв'язання задачі, виокремлюється ще одна структурна одиниця – етапи обстеження ситуації. Первинне обстеження містить дві фази: ознайомлення з конкретним складом елементів у ситуації, їхнім просторовим розміщенням та встановленням функціональних взаємодій між певними елементами ситуації (О. К. Тихомиров, 1984).

Чим складнішою є задача, тим складнішою є характеристика гіпотез, система й динаміка їхнього функціонування. За Т. М. Третяк, у процесі формування гіпотези паралельно вибудовується щонайменше два провідних потоки конструювання – предметний та інструментальний. У першому викристалізовується сама шукана конструкція, що задана умовою задачі, в другому – інструмент розв'язання конкретної задачі – засіб, метод, стратегія. Ці два стратегічні потоки інформації беруть початок зі сприймання задачної ситуації, тісно переплетені, взаємно функціонують протягом всього процесу розв'язання задачі, конкретно резонуючи на один і той самий орієнтир – задану умову задачі. Уявне препарування цих потоків дає динаміку трансформування задуму розв'язання задач і як наслідок – динаміку трансформування стратегії розв'язання задачі (Т. М. Третяк, 1985).

У процесі розв'язання окремої задачі (або їх послідовності) змінюється перспектива передбачення. Відомо, що у своєму мікророз-

витуку суб'єкт спочатку прогнозує цілі дій, а потім їх способи й умови (А. В. Брушлінський, О. М. Матюшкін). Процес трансформування первинних образів, понять в образи-ідеї відбувається як збагачення й конкретизація задуму завдяки відкриттю нових відношень, їхніх значень і смислів, що, своєю чергою, уточнює та поглиблює образ-ідею. Процес трансформування первинного образу-поняття в образ-розв'язання (образ-ідею) здійснюється засобами мисленневих прийомів і дій порівняння, аналогізування, переносу, видозміни, поєднання, розчленування, узагальнення та ін. (що становить основу гіпотези-розв'язку).

Функції задуму в мисленневому процесі залежать від того, в контексті якої діяльності вони виникають. Це може бути здогад під час зіткнення з новою проблемою, а може бути інсайт, що виник завдяки спеціальній попередній копіткій пізнавальній діяльності. Наприклад, здійснюється довизначення (за Ю. І. Машбицем), переформулювання умови задачі, яка містить безліч додаткових інформаційних одиниць з попереднього досвіду. Гіпотеза може сформуватися і як раптовий здогад, і як результат розгорнутої спрямованої прогностичної діяльності. Після освоєння умови задачі здійснюються ті мисленневі акти, які характеризують пошукову діяльність людини. Вважають, що функції та значення гіпотези зумовлюються особливостями діяльності, яка передувала їхній появі (зокрема, підготовчими діями в процесі розуміння умови задачі). Хоча, як зазначають вчені, функції гіпотез у пізнавальній, мисленневій діяльності є недостатньо дослідженими (О. К. Тихомиров, В. О. Моляко, Н. В. Медведєва та ін.).

Гіпотеза є тим компонентом, де інтегруються теоретичні й практичні аспекти політичного мислення. Розкриваючи теоретико-практичний характер технічного мислення, В. Т. Кудрявцев зазначає, що теоретичні дії містять: а) дії, спрямовані на оперування вже відомими технічними поняттями; б) дії, націлені на формування нових технічних понять у поєднанні з раніше засвоєними; в) теоретичні дії, на основі яких проводиться планування майбутньої діяльності, здійснюються мисленневий експеримент, операції з перетворення наявної ситуації тощо. Своєю чергою всі ці види теоретичних дій відбуваються або з опорою на практичні дії, що включають предметні дії, або ж на ті дії, які здійснюються в уявному, розумовому плані. Усі ці дії є неоднорідними. Такими ж є і функції практичних дій: а) виконавські; б) пробно-пошукові; в) контрольні та контрольньо-регулівні; г) дії, що мають на меті здобуття нових ідей або гіпотез, їх генерування. Практичні дії різного характеру (перш за все пробно-пошукові, контрольньо-регулівні, а також дії, які, так би мовити, генерують нові ідеї) сприяють правильному структуруванню

діяльності, встановленню необхідних співвідношень між її поняттєвими та образними компонентами (В. Т. Кудрявцев, 1975).

Мисленнєві процеси завжди супроводжуються певним передбаченням результату, коли забезпечується хоча б якесь передбачення невідомого (шуканого) більше, ніж на один крок вперед. Інакше детермінованість пошуків просто унеможлиблюється (А. В. Брушлінський). У формуванні гіпотези як складової мисленнєвої діяльності структурується передбачення в цілісний образ. Передбачення є найбільш специфічною властивістю психічних форм відображення, де процеси прогнозування та проектування мають різні психологічні механізми здійснення. Мислення як процес прогнозування полягає у спрямуванні на створення, формування нових, невідомих способів дій. Але хоча прогнозування шуканого (майбутнього кінцевого розв'язку) починається на першій стадії мисленнєвого процесу, зазначав А. В. Брушлінський, це не означає, що вже спочатку існує визначена кінцева ситуація (чи кінцевий стан) мислення, з якою можна було б безпосередньо й однозначно порівнювати або зіставляти проміжні результати мислення. Мисленнєве передбачення шуканого здійснюється без такого еталона, в процесі розв'язання мисленнєвої задачі людина сама виробляє надійніші критерії самооцінки кожної своєї думки [4, с. 202].

Зокрема, прогностична функція інтелекту, яка базується на відповідній функції мислення, не лише забезпечує процес прогнозування, але й саме є прогнозуванням (А. В. Брушлінський, С. Л. Рубінштейн). Аналіз через синтез відповідно є механізмом реалізації прогнозування так само, як і є механізмом мислення. При цьому мисленнєвий процес є самопрогнозувальним. Розглядаючи прогностично-перетворювальну функцію мислення в структурі інтелекту, Ю. К. Корнілов говорить про мислення (інтелект) як пізнання, яке виконує функцію регулювання діяльності, де суб'єкт мислення є суб'єктом пізнання, а не суб'єктом діяльності, який перетворює світ. Тобто створювальна діяльність є лише умовою і засобом пізнання світу. Проте відображувальна функція мислення пов'язана з перетворювальною функцією. Мислення виникає і функціонує для забезпечення ефективного виконання перетворювальної діяльності. Перетворювальне мислення, мислення діяльного суб'єкта, є найбільш поширеною, однак мало вивченою формою [10].

В онтологічному аспекті первинним є безпосередній практичний контакт актора з політичною дійсністю. У гносеологічному вимірі не можна говорити про первинність образу політичної ситуації, оскільки він, безумовно, є вторинним (а політичне мислення «вторинною ілюзією», за О. М. П'ятигорським) стосовно об'єктивного зовнішнього світу, суб'єктивним відображенням якого він є.

Поглиблене розуміння умови політичної задачі, подальший аналіз та синтез відбуваються у потоковому функціонуванні мислення. Дрейф задуму зумовлює появу нових ознак та якостей в русі мислення як динамічної системи при малій, ледь відчутній або значній зміні її параметрів. У когнітивній структурі прийняття рішення (щодо сутності проблеми) набувають нового значення ознаки ситуації, довідзначаються або їй переформулюються умови задачі, будується шерех моделей ситуації (первинна, вторинна та ін.). Задум містить потенціали нових властивостей і якостей думки, які виникають у моменти переходу мисленнєвої системи в нові стани. Це своєю чергою, визначає напрям, в якому полине творча думка.

У процесі розв'язання нової політичної задачі (в ідеалі) актор спершу має розкрити об'єктивні відношення між даним і шуканим, тобто здійснити «синтетичну інтерпретацію умови задачі» [12, с. 52], яка містить первинну, грубу класифікацію новизни задачі та її предметного (загального) типу (змісту). При цьому взаємодія психічних функцій, зокрема мислення, пам'яті, уяви (фантазування), зумовлює інтеграцію та диференціацію чуттєвого (відчуття, сприймання) і раціонального (мислення) аспектів пізнання дійсності. Так, при первинному ознайомленні з умовою політичної проблеми досліджувані зосереджували увагу на часткових (але суб'єктивно значущих) інформаційних одиницях, що здебільшого зумовлювало навіть відхід від основного змісту й умови задачі в подальшому.

Г. С. Костюк зазначає, що труднощі в пошуку розв'язку виникають тоді, коли суб'єкту трапляються задачі, які істотно відрізняються від тих, із якими він зустрічався, оскільки в цих випадках актуалізація суб'єктивного досвіду не сприяє розв'язуванню нової задачі, і навіть гальмує його (Г. С. Костюк, 1989). Образ політичної проблеми містить відображення майбутнього, тобто є системою прогнозів та екстраполяцій (хоча й достатньо специфічних). Отже, очевидною стає проблема вибіркової такого передбачення. Воно насамперед будується стосовно важливих і суб'єктивно значущих для актора подій, які пов'язані з його суспільно-політичною діяльністю, потребами, ціннісно-мотиваційною сферою. Це зумовлює суб'єктивний відбір тих чи інших елементів і відповідних дій з ними.

У доробку політичної психології (зокрема, у психології масової поведінки й свідомості, впливу, управління, пропаганди, реклами та ін.) напрацьовано чималій інструментарій стосовно створення умов щодо резонування, спонукання в актора тих чи інших властивостей, який здебільшого зумовлює саме потрібну поведінку в політиці (О. П. Кудінов, 2000; П. Г. Щедровицький, 2005 та ін.). Проте не зніма-

ється питання стосовно того, як саме актор обирає один з численних стимулів суспільно-політичної ситуації для опрацювання і побудови з нього суб'єкт-гіпотези. Образ світу актора, який є «відображенням не стільки минулого й теперішнього, скільки відображенням майбутнього, тобто є системою наших очікувань, прогнозів про те, що відбудеться в найближчому чи віддаленому майбутньому в умовах нашої бездії або під час здійснення певних дій, вчинків. ...ця прогностична спрямованість є найглибошою і невід'ємною характеристикою образу світу... будь-яке психічне відображення має характер випереджального, оскільки в інший спосіб воно не може виконати своєї орієнтувальної та регулювальної функції... суб'єкт-гіпотези породжуються образом світу в цілому» [13, с. 152]. Йдеться про первинність образу світу і тих оцінних функцій, які він задає лише в плані аналізу окремого акта пізнання, тобто в плані функціонування вже сформованої системи пізнавальних дій. Предметне значення політичного мислення та емоційно-особистісний сенс образу, який будується актором, задаються усім контекстом його діяльності, актуалізованою частиною суб'єктивного образу світу. І тому слідом за А. О. Смірновим вважаємо, що останній передують наявній стимуляції, а не виокремлюється з неї за рахунок нескінченно ускладнюваного оброблення чуттєвих даних.

Політичне мислення актора у своїй динаміці характеризується двома послідовними мікроетапами: безпроблемності й гіперпроблемності (за Д. М. Завалішиною). Вони свідчать про недостатню обізнаність суб'єкта щодо простору проблем політичної діяльності, що виявляється у нечутливості до неузгоджень як проблемних ситуацій. Це, своєю чергою, призводить до залежності політика від актуальних ситуацій суспільної практики, до нездатності своєчасного розпізнавання (а тим більше передбачення, запобігання) проблемних ситуацій. Це можна охарактеризувати як активність суб'єкта, який мало обізнаний з умовами політичної діяльності, як «реагуювальну» стратегію (за Ю. К. Корниловим), коли актор помічає лише очевидні порушення у процесі політичної рефлексії. У такій стратегії йдеться про недостатність розвитку інтелектуальних механізмів та недосконалість когнітивного компоненту політичного мислення.

Дефіцит когнітивного компоненту може виявлятися: а) у приблизності знань стосовно реального змісту політичної діяльності (наприклад, орієнтація лише за зовнішніми структурними атрибутами або емоційно зумовленими); б) у наявності знань лише про абстрактно-нормативні усталені характеристики політичної діяльності (наприклад, теоретичні наративи стосовно трудового поста державного службовця, депутата, президента), де постають проблеми наявності знання

та його застосування; співвідношення і зв'язку теоретичного й практичного знання; в) у нерозвиненості спеціальних інтелектуальних механізмів (універсальних пізнавальних та спеціально-політичних, пов'язаних з менталітетом пересічного актора; політично-професійних в інтелекті депутата). Окрім загальних операцій, мисленнева діяльність актора містить такі метакогнітивні конструкти, як рефлексія, здоровий глузд, міфологіка, алогізми та інші, що дозволяють швидко й ефективно розпізнавати конкретні особливості політичних дискурсів та контекстів тощо.

Гіпотези мають різну пізнавальну цінність стосовно мети задачі. Одні припущення можуть одразу стати основою розв'язку і власне розв'язком політичної задачі, й тоді вони приймаються бездоказово (наприклад, «той, хто не з нами, той – проти нас»). Такий одномоментний (симультанний) акт угледіння змісту проблеми перетворює процес побудови мисленневого образу на елементарний процес опізнання. Це може відбуватися на основі сформованих сенсорних еталонів («решітка» фонем рідної мови, загальноприйнята звуковисотна шкала музичних звуків (звуки гімну); довіра до так званого правдивого телеканалу), на основі образів пам'яті як суб'єктивних і соціально-політичних стереотипів, установок, що зумовлюють перше враження та ін. За необхідності миттєвого реагування на об'єктивне неузгодження (наприклад, терористичний акт, екологічне лихо, військові дії) етап формування задуму може мати згорнутий характер або й бути власне рішенням, експрес-розв'язком актора в екстремальній ситуації ризику та невизначеності.

В інших ситуаціях процес формування задуму вимагає проговорення (роздумів вголос) та доведення. Зокрема, аналізуючи проблеми неуспіху української визвольної боротьби у «Заповіті борцям за визволення», В. Винниченко, розмірковуючи про роль Д. Донцова, писав: «...яка іронія, людина, яку товариство борців за українську державність і самостійність викинуло з себе за співробітництво з ворогами її, учить молодь України, як треба любити Україну, як здобувати ту державність. Чи навчив він, як треба любити й будувати нашу державність, я прикладів цієї науки не бачив, але прикладів ненависті, руйнації, розладу національних сил – це всі могли бачити. Я... не маю змоги навести нотаріально засвідченої постанови... (критеріями. – Т. Т.) виступають історичні факти та закони логіки.

Найголовнішим і кричущим фактом є той, що Д. Донцов ніколи не брав ніякої участі в революційній боротьбі, ні в підготовчій, підіривній, підпільній фазі її, ні в одвертій, конструктивній, державній. ...Люди, які знають його особисто, кажуть, що вдачею своєю він боягуз. Хай так.

Хай він до революції боявся попасти в тюрму на Україні за пропаганду своїх ідей і волів їх пропагувати по галицьких кав'ярнях. Але чого йому було боятись під час революції, коли всі тюрми й жандармерії були скасовані? Тільки одне логічне може бути пояснення: очевидно, того, що він пам'ятав, за що його було викинено з організації революційних борців, і не смів показатись на очі свідомому українству. За це говорять закони логіки, такі самі сильні, як і факти... мені особисто один із поводитирів ОУН (р) недавно сказав: «У нас в організації кажуть: Донцов це той дзвін, що до церкви скликає, а сам у ній не буває» [7, с. 63–71].

Висновки. У процесі розв'язання політичної задачі гіпотеза функціонує як загальна схема, яка зумовлює послідовність пошукового процесу. Вона існує як внутрішній план дій, що складається в самому процесі розв'язання. Тому стають можливими контролювальні мисленнєві дії, де послідовні (і раптові) мисленнєві перетворення об'єкта можна порівнювати з отриманими результатами того, що дане, з тим, що задано, що відображено у процесуальному, динамічному вимірі побудови задуму, що й стане предметом наших подальших розвідок.

Список використаних джерел

1. Аллахвердов В. М. Экспериментальная психология познания: когнитивная логика сознательного и бессознательного / В. М. Аллахвердов и др. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2006. – 352 с.
2. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление. преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологические основы профессиональной деятельности: хрестоматия / сост. В. А. Бодров. – Москва: Пер Сэ: Логос, 2007. – С. 143–154.
3. Батраченко І. Г. Основи психологічної теорії антиципації: монографія / І. Г. Батраченко. – Д.: Вид-во ДНУ, 2012. – 252 с.
4. Брушлинский А. В. Мышление и прогнозирование: Логико-психологический анализ / А. В. Брушлинский. – М.: Мысль, 1979. – 230 с.
5. Васютинський В. О. Позиції мешканців Сходу і Заходу України щодо подій на Добасі як основа майбутнього ціннісного порозуміння / В. О. Васютинський // Український психологічний журнал. – № 1 (3). – 2017. – С. 8–16.
6. Вертгеймер М. Продуктивное мышление / М. Вертгеймер; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1987. – 336 с.
7. Винниченко В. К. Дмитро Донцов. Заповіт борцям за визволення / В. К. Винниченко. – К.: Криниця, 1991. – 128 с.
8. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.
9. Гурова Л. Л. Психологический анализ решения задач / Л. Л. Гурова. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1976. – 328 с.
10. Корнилов Ю. К. Психологические проблемы понимания / Ю. К. Корнилов. – Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 1979. – 80 с.

11. Ломов Б. Ф. Антиципация в структуре деятельности / Б. Ф. Ломов, Е. Н. Сурков. – М.: Наука, 1980. – 280 с.
12. Моляко В. А. Творческая конструкторология (пролегомены) / В. А. Моляко. – К.: Освіта України, 2007. – 388 с.
13. Смирнов С. Д. Понятие «образ мира» и его значение для психологии познавательных процессов / С. Д. Смирнов // А. Н. Леонтьев и современная психология: сб. статей памяти А. Н. Леонтьева. – М.: МГУ, 1983. – 288 с. – С. 149–155.
14. Спиридонов В. Ф. Психологические механизмы решения задач // Психология мышления / В. Ф. Спиридонов. – М.: Генезис, 2006. – С. 132–159.
15. Траверсе Т. М. Особливості розуміння політичних задач різних типів / Т. М. Траверсе // Український психологічний журнал. – № 1 (3). – 2017. – С. 151–164.

References transliterated

1. Allahverdiv V. M. Jeksperimental'naja psihologija poznanija: kognitivnaja logika soznatel'nogo i bessoznatel'nogo / V. M. Allahverdiv i dr. – SPb.: Izd-vo SPb. un-ta, 2006. – 352 s.
2. Ancyferova L. I. Lichnost' v trudnyh zhiznennyh uslovijah: pereosmyslivanie. preobrazovanie situacij i psihologicheskaja zashhita / L. I. Ancyferova // Psihologicheskie osnovy professional'noj dejatel'nosti: hrestomatija / sost. V. A. Bodrov. – Moskva: Per Sje: Logos, 2007. – S. 143–154.
3. Batrachenko I. G. Osnovy psihologichnoi' teorii' antycypacii': monografija / I. G. Batrachenko. – D.: Vyd-vo DNU, 2012. – 252 s.
4. Brushlinskij A. V. Myshlenie i prognozirovanie: Logiko-psihologicheskij analiz / A. V. Brushlinskij. – M.: Mysl', 1979. – 230 s.
5. Vasjutyns'kyj V. O. Pozycii' meshkanciv Shodu i Zahodu Ukrai'ny shhodo podij na Dobasi jak osnova majbutn'ogo cinnisnogo porozuminnja / V. O. Vasjutyns'kyj // Ukrai'ns'kyj psihologichnyj zhurnal. – № 1 (3). – 2017. – S. 8–16.
6. Vertgejmer M. Produktivnoe myshlenie / M. Vertgejmer; [per. s angl.]. – M.: Progress, 1987. – 336 s.
7. Vynnychenko V. K. Dmytro Doncov. Zapovit borcjam za vyzvolennja / V. K. Vynnychenko. – K.: Krynycja, 1991. – 128 s.
8. Gorbatenko V. P. Politychne prognozuvannja: Teorija, metodologija, praktyka. – K.: Geneza, 2006. – 400 c.
9. Gurova L. L. Psihologicheskij analiz reshenija zadach / L. L. Gurova. – Voronezh: Izd-vo VGU, 1976. – 328 s.
10. Kornilov Ju. K. Psihologicheskie problemy ponimanija / Ju. K. Kornilov. – Jaroslavl': Jaroslav. gos. un-t, 1979. – 80 s.
11. Lomov B. F. Anticipacija v strukture dejatel'nosti / B. F. Lomov, E. N. Surkov. – M.: Nauka, 1980. – 280 s.
12. Moljako V. A. Tvorcheskaja konstruktorologija (prolegomeny) / V. A. Moljako. – K.: Osvita Ukrainy, 2007. – 388 s.
13. Smirnov S. D. Ponjatje «obraz mira» i ego znachenie dlja psihologii poznatel'nyh pocessov / S. D. Smirnov // A. N. Leont'ev i sovremennaja psihologija: sb. statej pamjati A. N. Leont'eva. – M.: MGU, 1983. – 288 s. – S. 149–155.

14. Spiridonov V. F. Psihologicheskie mehanizmy reshenija zadach // Psihologija myshlenija / V. F. Spiridonov. – M.: Genezis, 2006. – S. 132–159.

15. Traverse T. M. Osoblyvosti rozuminnja politychnyh zadach riznyh typiv / T. M. Traverse // Ukrai'ns'kyj psyhologichnyj zhurnal. – № 1 (3). – 2017. – S. 151–164.

A b s t r a c t

Traverse T. M.,
Dr. Sc. in Psychology, Professor

THE FEATURES OF THE HYPOTHESIS FORMATION FOR SOLVING POLITICAL TASK (GENERAL PROVISIONS)

The article deals with the general provisions of psychological science concerning the specifics of the content of a hypothesis forming process in the context of political thinking of the actor. Political thinking as a process is determined, probabilistic and directed, thus, its special stage is the process of the aim development. The plan (as a result) arranges and directs further thinking activity and contains predictions of the final solution. Prognostic processes have universality and characterize all the levels of mental reflection and regulation (unconscious, in particular, sub-sensory; sensory-motor, perceptual; level of representations; speech-thinking one).

As one of the forms of advanced reflection, the hypothesis in the cognitive process characterizes the assumption of a solution (real or potential) without regard to reliability. Originating as the primary notion of a solution, the leading idea of the plan contains the processes of anticipation and association, combining figurative and conceptual knowledge about the final result and the method of its achievement.

The hypothesis is, at the same time, the result and the product of the previous stage of thinking and the indicator of the stages of a particular thinking search. It reflects the subjective choice of significant units of the situation and their elements, and also creates a range of actions and operations with them, which in a coherent picture of thinking takes place as a movement of thought.

The functions of the plan in the thinking process depend on the context in which they arise. The hypothesis is a component that integrates the theoretical and practical aspects of political thinking.

In the process of a political task solving, the hypothesis functions as a general scheme that determines the sequence of the search process. It ex-

ists as an internal plan of action that is in the process of decision-making. Therefore, controlling thinking activities become possible, where sequential (and sudden) thinking transformations of an object can be compared with the results obtained from what is given, with what is given, which is reflected in the procedural, dynamic dimension of the plan construction.

Отримано – 18 серпня 2017

Рецензовано – 26 серпня 2017

Прийнято – 1 вересня 2017

Received – August 18, 2017

Revision – August 26, 2017

Accepted – September 1, 2017

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКИЙ
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ**

Збірник наукових праць

№ 3 (5)
2017

Віддруковано з оригінал-макетів авторів

Підписано до друку 20.09.2017 р. Формат 60×90/16. Папір офсетний
Гарнітура Petersburg C. Ум. друк. арк. 10,95. Обл. вид. арк. 10,46.
Тираж 300 прим. Зам. № 86

Адреса редакції, видавця:

03187, УКРАЇНА, Київ-187, пр. Глушкова, 2-а, к. 201
Тел./Факс: +38 044 5213509 Тел.: +38 044 5221648
E-mail: upj.editorial.office@gmail.com (для листування),
knu.soc_psy@ukr.net (для подання матеріалів)
Web.: <http://upj.com.ua>

Address of editorial office:

2-a, Hlushkov prospect, of. 201, Kyiv-03187, UKRAINE
Tel./Fax: +38 044 5213509 Tel.: +38 044 5221648
E-mail: upj.editorial.office@gmail.com (for correspondence),
knu.soc_psy@ukr.net (for submission)
Web.: <http://upj.com.ua>

Віддруковано:

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

М І Л Е Н І У М

Видавництво «МІЛЕНІУМ»
м. Київ, вул. Фрунзе, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60
Факс: +38 (044) 222-74-35
E-mail: milenium_ofis@ukr.net